

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кафедра економічної теорії і
суспільних наук

Економічна історія: курс лекцій
для здобувачів вищої освіти спеціальності
071 «Облік і оподаткування», 072 «Фінанси, банківська справа та
страхування»

Миколаїв
2020

УДК 330.8
Е 80

Рекомендовано до друку рішенням науково-методичної комісії обліково-фінансового факультету Миколаївського національного аграрного університету від 25 травня 2020 року, протокол № 11.

Укладачі:

Золотих І.Б., канд. екон. наук, доцент кафедри економічної теорії і суспільних наук

Лесік І.М., канд. екон. наук, доцент кафедри економічної теорії і суспільних наук

Рецензенти:

Іртищева І.О., д-р, екон. наук, завкафедри менеджменту Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова

Березовська Т.В., канд. історичних наук, доцент, в.о. завкафедри українознавства МНАУ

Економічна історія: курс лекцій для здобувачів вищої освіти спеціальності
Е80 071 «Облік і оподаткування», 072 «Фінанси, банківська справа та страхування» / уклад. : І. Б. Золотих, І. М. Лесік. Миколаїв : МНАУ, 2020. 150 с.

Дане видання призначено для здобувачів вищої освіти ступеня «бакалавр» спеціальності 071 «Облік і оподаткування», 072 «Фінанси, банківська справа та страхування». Вивчення економічної історії допоможе здобувачам економічних спеціальностей оволодіти знаннями з економічної історії, сприяє логічному і комплексному вивченню економічної історії, забезпечує орієнтацію здобувачів у економічному розвитку різних країн.

УДК 330.8

© Миколаївський національний аграрний університет, 2020

© Золотих І.Б., Лесік І.М. 2020

ВСТУП

Курс «Історія економіки та економічної думки» складається з двох економічних дисциплін: історії економіки та історії економічної думки.

Економічна історія вивчає процес виникнення та розвитку світової економіки в історичному аспекті. Економічна історія дуже повчальна. Вона є ілюстрацією, критикою і обґрунтуванням економічних теорій та концепцій і дає можливість перевірити їх істинність за допомогою історичного матеріалу. Предметом вивчення економічної історії є господарство в історичному розвитку, економіка країн світу і сукупність різноманітних форм його прояву на кожному конкретному історичному етапі.

Оволодіння економічною теорією потребує знання магістрального шляху *розвитку економічної думки*. *Історія економічної думки* розкриває процес виникнення економічних категорій, концепцій, теорій, показує їх спадкоємність і безперервність процесу. Вивчення історії економічної думки необхідне і для розуміння тенденцій розвитку сучасних економічних теорій.

Економічні проблеми торкаються нас усіх. Ніхто не лишається байдужим до таких категорій, як заробітна плата, податки, безробіття, інфляція тощо. І якщо економічно неосвічені люди сприймають ці категорії інтуїтивно, то професіонали мають не тільки розуміти їхню суть, а й знати історію виникнення й розвитку з тим, щоб впливати на економічну політику сьогодення.

Знання історії економіки та економічної думки має важливе значення для засвоєння мабутьніми фахівцями культури економічного мислення, творчого сприйняття й використання знань з політичної економії (економічної теорії) для розуміння розвитку економічної науки.

Представлений курс лекцій допоможе здобувачам вищої освіти спеціальностей 071 «Облік і оподаткування», 072 «Фінанси, банківська справа та страхування» оволодіти знаннями з економічної історії, сприятиме логічному і комплексному її вивченню, забезпечує орієнтацію здобувачів у економічному розвитку різних країн.

Використання вправ дозволить підняти ефективність навчального процесу, забезпечити системність у вивченні дисципліни. Крім того використання тестів та завдань надає можливість: зацікавити студентів завдяки оригінальній постановці тестових завдань; розвивати вміння вникати в суть явищ, які вивчаються; забезпечити суцільний контроль знань студентів з кожної теми; домагатися ефективного самоконтролю знань студентами; використовувати його викладачами на семінарських заняттях.

Змістовий модуль I

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ, МЕТОД І СТРУКТУРА КУРСУ «ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ»

План

1. Предмет і методологія історії економіки та економічної думки, її місце всистемі економічних наук

2. Проблеми періодизації історії розвитку економіки та економічної думки. Цивілізаційна парадигма суспільного розвитку

1. Предмет і методологія історії економіки та економічної думки, її місце всистемі економічних наук

Історія економіки та економічної думки є складовою системи економічних наук, загальним науковим об'єктом дослідження яких є економіка. Поняття

«економіка», похідне від грецького «oikonomia», використовується для визначення сфери суспільного життя, де створюються, розподіляються та споживаються життєві (матеріальні та духовні) блага для задоволення потреб людини та суспільства. Це сфера господарської діяльності людини, сфера господарювання.

Предметом історії економіки та економічної думки є:

– становлення, функціонування та розвиток економіки у процесі історичної еволюції на мікро-, мезо-, макро- і глобальному рівнях; конкретні форми становлення, розвитку і функціонування економічних систем у різні історичні епохи з урахуванням національних, природних, політичних, духовних та інших особливостей конкретних країн, їх угруповань, міжнародної економіки, системоутворюючі зв'язки економічних систем;

– системний погляд на історичний процес виникнення, розвитку, змагання та зміни економічної думки, закономірностей її еволюції та ролі в розвитку цивілізацій. етапні внески видатних особистостей, основних шкіл, течій та напрямів; аналіз фундаментальної бази хрестоматійних позицій економічної науки та сучасних економічних вчень; адекватність, повнота та достовірність теоретичного відображення закономірностей перебігу господарських процесів на певному етапі історичного розвитку;

– встановлення та дослідження методологічних засад історико-економічного аналізу, еволюції методів пізнання економічної дійсності.

В українській історико-економічній літературі поряд з поняттям «економічна система» використовують також поняття «господарська система». Існує два основних підходи до його ідентифікації у певних критеріальних аспектах. Господарська система розглядається як ціле з такими складовими як територіальний і демографічний компонент, особливості соціально-економічних відносин, галузі матеріального виробництва, сфери фінансів, грошового обігу та кредиту, внутрішній та зовнішній ринки, підсистема державного регулювання економіки. Господарська система аналізується на

основі системності як цілісне утворення, визначальними характеристиками якого є рівень техніки та технології у процесі виробництва суспільних благ і функції людей; наявні у суспільстві форми власності на засоби виробництва; суспільна зрілість людей та форми їх суспільної залежності, свідомо організації господарської діяльності людей, зокрема зміна ролі держави у господарській системі. Спільним у дослідженні економічних систем є аналіз системоутворюючих зв'язків її складових.

У системі економічних наук та економічної освіти історія економіки та економічної думки — самостійна фундаментальна наука та навчальна дисципліна.

Історія економіки та економічної думки логічно доповнює та поглиблює знання з політичної економії, мікро- та макроекономіки, функціональних і галузевих економічних наук, систематизує та аналізує економічні знання. У ній сконцентровано пізнавальний досвід поколінь з дослідження соціально-економічних проблем, який використовують для формування сучасної політики, теорії та практики. Історико-економічні знання є у структурі кожної економічної науки у формі її історії, вони дають змогу отримати інформацію про напрямки, темпи та проблеми розвитку, пізнати методологічні підходи дослідження. Історико-економічна наука забезпечує синтез історико-економічних і теоретичних знань сучасних економічних наук, відіграє роль пропагандиста інтеграції наукового принципу розвитку в галузевих і функціональних науках, є ініціатором постановки міждисциплінарних проблем, сприяє гуманізації наукового змісту економічних знань. Вона тісно пов'язана з історією, філософією, географією, соціологією, політологією та іншими суспільними науками.

Вивчення історії економіки та економічної думки є умовою для визначення об'єктивних закономірностей розвитку світової економіки, дозволяє розкрити взаємозв'язок теорій та умов їх виникнення, з потребами економічної практики. Вивчення господарського досвіду та сучасних проблем економічної теорії, проведення порівняльного історико-економічного аналізу дають змогу забезпечити єдність теорії, історії та соціально-економічної практики, ефективний вихід економічної науки в сучасність.

Історія економіки та економічної думки виконує такі функції:

– *світоглядну* – формування наукової картини світового процесу господарської еволюції людства;

– *аккумулятивну* (нагромадження) – збір, вивчення та узагальнення господарського досвіду людства;

– *пропедевтичну* (підготовча) – визначення змісту базових економічних термінів на основі конкретних фактів з економічної історії;

– *формування реалізму економічного мислення* – вивчення й аналіз позитивних і негативних факторів, що впливають на досвід господарської діяльності людства;

– *методологічну* – історична ілюстрація та критика економічних законів і теорій економічної теорії, наукове обґрунтування нових економічних теорій;

– *прогнозування* – на основі використання досвіду, передбачення

майбутнього розвитку;

- *виховну (гуманістичну)* - уміння приймати рішення, враховуючи політичні та моральні чинники.

Сучасна наука виокремлює такі науково-організаційні форми історико - економічних досліджень як економічна думка, економічне вчення, школа, течія та напрями економічної думки, концепція та теорія.

Поділ на школи, течії та напрями умовний і залежить від критеріїв, проблематики і методології, що кладуться дослідниками в основу їх визначення.

Економічна думка є найзагальнішим, широким і багатоплановим поняттям, яке охоплює сукупність усіх поглядів і побажань з економічних питань, які існували існують у суспільній свідомості.

Погляд - це напрям думок, точка зору, переконання.

Економічне вчення - це система упорядкованих та пов'язаних між собою поглядів і думок, в яких сконцентровано теоретико-методологічне відображення історичного процесу пізнання економічних явищ і процесів, система поглядів у певний період розвитку знань.

Школа економічної думки - сукупність економічних учень, об'єднаних базовими ідейними принципами, спільністю та наступністю методів.

Течія економічної думки - сукупність шкіл, які пропонують альтернативні варіанти або модифікації розвитку єдиних вихідних принципів економічних досліджень.

Напрямок економічної думки - наймасштабніше утворення в історії економічної думки, яке охоплює сукупність течій, які відстоюють базові принципові положення та еволюціонує протягом тривалого історичного періоду.

Теорія - це структурована за допомогою наукових категорій, понять і законів система достовірних теоретичних та емпіричних знань, яка дає цілісне пояснення всього різноманіття фактів і подій господарського життя певної економічної системи. *Концепція* - сукупність або система поглядів, спосіб розуміння, тлумачення певного предмету, провідний задум, що визначає стратегію дослідження.

Методологія історії економіки та економічної думки. Прогрес наукового знання досягається як в теоретичному пізнанні, так і в методах, що використовують дослідники. Теорія та методологія утворюють внутрішню єдність. Співвідношення теоретичних і методологічних аспектів реалізується у положенні, що кожна попередня економічна теорія в міру своєї фундаментальності та наукової значущості володіє потенціалом і функцією методу для наступних теорій, що зумовлює спадкоємність економічних теорій. Якщо предмет науки розкриває, що пізнається, то метод - як пізнається. Науковий метод - це шлях пізнання, сукупність взаємопов'язаних засобів і правил дослідження та здобуття знань, їх обґрунтування. Застосування окремих методів не може бути довільним, вони повинні відповідати особливостям предмету дослідження. Вивченням методів пізнання як системи займається наука методологія.

Функціональна роль методу та методології полягає у побудові певного теоретичного обґрунтування, виявленні принципів і внутрішньої логіки формування системи теоретичного знання, взаємозв'язку її структури та механізму функціонування.

Методологічні засади історії економіки та економічної думки ґрунтуються на використанні загальнонаукових і спеціальних методів економічної науки. Українські дослідники вважають, що *метод історико-економічного аналізу є системною конструкцією, до якої належать сукупність методів наукового пізнання.*

Сучасна економічна теорія та історико-економічна наука ґрунтуються на цивілізаційно-еволюційній парадигмі. Еволюційна економічна теорія розглядає економічну систему як динамічну, в зростанні, розвитку та вдосконаленні, як природно-історичний процес. Методологія еволюційної економіки спирається на діалектичну філософію та логіку, розкриття причинно-наслідкових зв'язків і залежностей у розвитку економічних систем, єдність теорії та практики, закони еволюції органічної системи. Цивілізаційна парадигма пізнання суспільних процесів використовує системно-синергетичний метод. Згідно *загальної теорії систем*, розробленої в 30-х рр. ХХ ст., по-перше, система аналізується як множинність взаємодіючих елементів, об'єднаних структурою зв'язків, що забезпечують взаємосприяння та взаємообмеженість їх властивостей і функцій; по-друге, використовуються принципи диференціації та інтеграції, коли визнається об'єктивна необхідність поділу конкретної системи на частини з наступною інтеграцією їх у цілісність, що має нові якості; по-третє, як стимул розглядається не причина (минула подія), а робиться наголос на результат.

Метод наукової абстракції дозволяє відобразити загальні та найсуттєвіші властивості економічного життя суспільства, що узагальнюються поняттям «економічні категорії».

*Метод емпіричного (грецьк. *emperia* — досвід) дослідження* (спостереження, порівняння, вимірювання, систематизація подій і фактів) дозволяють описати, порівняти, дослідити та узагальнити реальні економічні явища, сформулювати знання про економічну дійсність. Цей метод спирається на філософію позитивізму, критерієм істини є два головних принципи: верифікація (перевірка гіпотези, теорії) та фальсифікація (заперечення гіпотези, теорії). Емпіричний метод використовує *економічна компаративістика*, що досліджує розвиток економічних систем та його соціально-економічні наслідки в різних зіставленнях у національному, регіональному та світовому масштабах, тенденції та особливості розвитку економічних систем постсоціалістичних країн в умовах ринкових перетворень. В оцінці історичних фактів і подій значну роль відіграють *кліометричні дослідження*, що використовують статистичні методи дослідження за допомогою ЕОМ, моделювання, аналогії й альтернативи для пояснення минулого, економічну теорію для вивчення економічної історії.

Історико-економічний аналіз – це поглиблене дослідження системності, рівня інтегрованості та причинно-наслідкового механізму процесу економічного розвитку, відмова від догматичного розуміння історії розвитку економіки та визнання плюралізму форм теоретичного відображення економічної дійсності.

Вирішальне значення у методологічному арсеналі має *системно-структурний (системно-функціональний) метод*, згідно з яким економіка вивчається як система з широкими функціональними зв'язками, коли ціле та його частини взаємопов'язані різноманітністю внутрішніх і зовнішніх зв'язків, структурних елементів та рівнів.

Історико-генетичний метод дає змогу з'ясувати послідовний аналіз фактів і процесів генезису та еволюції об'єктів дослідження, розкриття причинно-наслідкового механізму розвитку економіки, визначити місце і роль теорії у сукупному системному знанні певної історичної доби, розкрити зв'язок між теоріями минулого та сучасного, взаємозв'язок ідей з політикою та практикою.

Історико-порівняльний метод порівнює об'єкти історико-економічного дослідження у часі та просторі, виявляє взаємодію загального, особливого та одиничного в економічному розвитку.

Історико-типологічний метод виявляє однотипні властивості та ознаки у різних явищах і подіях економічного життя. *Порівняльно-статистичний* – отримання, обробка, збирання і відбір, класифікація і аналіз історико-статистичної інформації. *Монографічно-дедуктивний метод* встановлює загальні закономірності через вивчення окремих економічних структур.

Проблемно-логічний метод дослідження розкриває глибинні сутнісні характеристики на основі виявлення внутрішньої логіки, дає змогу представити розвиток економіки та економічної науки як об'єктивно-зумовлену історію.

Історико-економічна наука використовує *метод економічного моделювання*, що здійснює пошук найбільш ефективних, оптимальних схем організації економічних систем, є формалізованим описом і кількісним виразом економічних процесів і явищ. *Метод ідеальних типів* є теоретичною моделлю, що найповніше відбиває певний стан господарської системи, її ідеальний тип, використовується для розкриття особливостей господарської сфери конкретного суспільства на відповідному етапі його історичного розвитку. *Метод контрфактичних моделей* визначає можливості альтернативних шляхів розвитку, висвітлення невикористаних можливостей, позитивних і негативних сторін реального процесу. *Абсолютистський (від лат. «самостійний»)* підхід полягає у розгляді теорії як безперервного прогресу від помилкових тверджень до істини, яка зводиться в «абсолют». Цей підхід виключає можливість існування інших методологічних підходів. *Кумулятивний підхід (від лат. «накопичення»)* припускає, що нові за часом теорії є беззаперечно краще «старих», отже, вивчати останні необов'язково. *Релятивістський підхід (від лат. «відносний»)* відкидає можливості пізнання об'єктивної істини взагалі на підставі повної відносності усіх людських знань.

2. Проблеми періодизації історії економіки та економічної думки.
Цивілізаційна парадигма суспільного розвитку

Наукова періодизація – це узагальнена характеристика об'єкта дослідження через поділ процесу розвитку на якісно відмінні періоди, усвідомлення його структурної еволюції в кожному конкретний період розвитку.

Питання періодизації історичного розвитку господарських систем є дискусійним у вітчизняній і зарубіжній історико-економічній науці. На сьогоднішній день загальновизнаної обґрунтованої концепції періодизації, що охопила б всю історію людства, не існує.

Функціонально-пізнавальне значення *періодизації історії економіки* полягає у визначенні логіки історичного розвитку господарських систем суспільства, характеристиці їхніх ключових періодів та етапів розвитку, якісних змін в них, процес зростання цілісності системи, *періодизації історії економічної думки* – у відтворенні особливості економічних ідей у кожний конкретний період їх розвитку, врахуванні спадкоємності економічних знань, виявленні основних віх її поступального розвитку.

Погляди про поступальний рух економічного життя висловлювали давньоримські мислителі Овідій, Лукрецій Кар, Вітрувій. Так, Вітрувій зазначав, що господарська діяльність людини характеризується такими стадіями, як освоєння вогню, перехід до будівництва житла, приручення тварин, нагромадження досвіду та знань, винахід і вдосконалення знарядь праці для виробництва життєво необхідних благ. У XV–XVI ст. у працях Ф. Патріці, І. Барбаро, Г. Агріколи, А. Рамеллі та ін. формується ідея значення промисловості (ремесла) як джерела розвитку суспільства.

У добу комерціалізації економіки та Просвітництва другої половини XVIII ст. сформувалася *еволюційна парадигма*, що обґрунтовує повільний, лінійний, безконечний, необоротний і висхідний розвиток людства, прогрес як загальний закон еволюції, критерієм періодизації історії було використано суспільний поділ праці. Так, А.-Р. Тюрго вперше впровадив у наукове використання поняття «прогрес» як розвиток більш досконалого із менш досконалого, писав про науково-технічний і суспільно-моральний прогрес людства на чолі з країнами Західної Європи. Історію економіки розглядав як розвиток таких етапів: 1) дикунство з мисливством, 2) приручення тварин, 3) освоєння землеробства, будівництво міст, 4) поява «механічних мистецтв» (ремесел), торгівлі, суспільного життя. А. Сміт розглядав чотири стадії економічного розвитку людства: полювання, збиральництво, сільське господарство, комерційне суспільство. Ж. А. Кондорсе визнавав безконечність і незворотність еволюції людського суспільства, десять історичних епох від риболовства, збиральництва та полювання до прогресу людського розуму. В працях А. Фергюссона виокремлено три стадії господарського розвитку від мисливства і збиральництва до скотарства і землеробства, які вперше отримали назви дикунства, варварства та цивілізації. Він обґрунтував зв'язок між формами господарювання, майновими відносинами та типами суспільної організації.

У XIX ст. – середині XX ст. у лінійно-стадіальній моделі людського розвитку найвпливовішими були еволюційно-прогресивістська та формаційна парадигми. Відбувалося уточнення концепції стадійності історичного розвитку.

Представники еволюційного позитивізму XIX ст. філософи К.-А. Сен-Сімон, О. Конт і Г. Спенсер, культурологи і економісти Л.Г. Морган, Лавернь-Пегільєн, Р. Джонс, Ф. Ліст, Ф. Теніс сформували загальну теорію еволюції

людства та концепцію основоположної ролі матеріального виробництва в суспільному житті. Наприклад, Ф. Ліст поділив історію економічного розвитку на п'ять стадій: дикунства, розвитку скотарства, землеробства, землеробсько-мануфактурну, землеробсько-мануфактурно-комерційну. У другій чверті XIX ст. археологи Х. Томсен і Й. Ворсо розробили періодизацію археологічних пам'яток: кам'яний, бронзовий і залізний віки, яку науковці надалі використовували для характеристики історичної еволюції, досліджуючи суспільний і технологічний розвиток. Л. Морган на основі аналізу окремих елементів матеріальної культури описав такі стадії первісного суспільства як дикунство (поява людини, заняття рибальством, використання вогню, лук і стріл), варварство (відкриття гончарного виробництва, зародження тваринництва і землеробства, відкриття заліза). Він стверджував, що цивілізацію започаткували винахід алфавіту та писемності. Р. Джонс сформулював поняття «економічна структура нації» як основу історико-економічного аналізу. На думку Ф. Теніса історична еволюція відбувалася від первісної громади до аграрного та індустріального суспільства. Російський вчений Л. І. Мечников історію народного господарства поділяв на річковий, середземноморський та океанський періоди.

Представники історичної школи (40-і рр. XIX ст. – 30-і рр. XX ст.) основним критерієм розвитку господарства визначали рівень відносної відокремленості господарських одиниць, спосіб розподілу та обміну життєвих благ (так звана мінова концепція). Б. Гільдебрант виокремив три стадії в історії господарства: «природне» натуральне господарство середніх віків, в умовах якого відсутній грошовий обіг і практикується обмін товару на товар; грошове господарство мануфактурного періоду, що характеризується поширенням грошей як посередника обміну; розвинене кредитне господарство, в якому обмін здійснюється переважно через кредит. Основу періодизації К. Бюхера становила довжина шляху товару від виробника до споживача: самодостатнє (домашнє) натуральне господарство; міське господарство, в умовах якого продукт переходить безпосередньо від виробника до споживача через місцевий ринок; народне господарство, де панує національний ринок. Згідно з концепцією В. Зомбарта і М. Вебера еволюцію економіки визначали індивідуальне, перехідне та соціальне господарства. Вчені обґрунтовували соціальний плюралізм (плюралізм факторів), що поєднує техніко-економічні, соціально-організаційні та соціально-психологічні чинники, проте надавали перевагу позаекономічним чинникам. Визначальним фактором формування капіталістичного суспільства М. Вебер вважав протестантську релігію, В. Зомбарт – війни, етнічні конфлікти, розкоші.

Представники американо-європейського неоеволюціонізму (Г.В. Чайлд, Е.П. Чейні, Л. Уайт, Дж. Стюард) в 20–40-х рр. XX ст. пояснювали стадіальний розвиток господарства, використовуючи системний підхід і сучасні наукові досягнення, зокрема археології. Британський археолог Г.В. Чайлд обґрунтував поняття «неолітичної революції» як перехідний період від стадії привласнюючого господарства (дикунства) до відтворюючої економіки (варварства), від мисливства і збиральництва до землеробства, скотарства і палеометалургії, та поняття урбаністичної «міської революції», змістом якої є

поява перших міст як осередків цивілізаційного життя. Міська революція знаменувала перехід від первісності (варварства) до цивілізації. Вирішальним чинником еволюції суспільства вчені вважали технічний та технологічний поступ. Принципово важливою була ідея полілінійності (поліваріантності) загальної еволюції, взаємозв'язку розвитку суспільства і умов зовнішнього середовища, формування різних типів технолого-екологічних систем.

Постеволюціоністи 50–90-х рр. XX ст. історію людства розглядали як стадійний односпрямований соціокультурний поступ, що пройшов стадії доіндустріального та індустріального суспільств, основою розвитку яких є прогрес розуму, науки, техніки та економіки. Вчені зосереджували увагу переважно на двох проблемах: 1) механізмах переходу від привласнюючого до відтворюючого господарства і цивілізації, 2) концепції індустріального суспільства.

Американський економіст, історик і антрополог К. Поланьї, досліджуючи економічні системи докапіталістичного і капіталістичного суспільств, зробив висновок, що економічний розвиток необхідно розглядати в контексті єдності з культурними, політичними і соціальними суспільними традиціями. Він обґрунтував, що:

- у докапіталістичних суспільствах економічні відносини існують як складова соціокультурної системи, не мають базового значення. Детермінують авторитет і соціальний престиж, які забезпечують провідне місце людини в суспільному житті. Соціальні відносини визначають відносини власності. Економічний процес організований через посередництво соціальних інститутів (родинні зв'язки, брак, вік, вірність, покровительство тощо), а не економічних. Поведінку людини визначають не індивідуальні економічні інтереси, а соціальні мотиви;

- форми інтеграції (моделі) не є стадіями розвитку суспільства. Між ними немає чіткої послідовності. Їх можна використати для аналізу суспільств на всіх цивілізаційних рівнях.

Проблемами індустріального розвитку у 1960-х р. почали займатися розробники соціально-інституціональних технократичних концепцій у межах інституціоналізму (У. Ростоу, Р. Арон, Д. Белл, Дж. Гелбрейт, Е. Тоффлер, З. Бжежинський). Головним методологічним принципом періодизації суспільства вони вважають технологічний детермінізм, коли основою розвитку стадій суспільства є технологічний спосіб виробництва (рівень розвитку техніки, технології, організації, галузевий і професійний поділ праці), незалежно від форм власності та суспільних відносин. Всесвітня історія розглядається як перехід від первісності до доіндустріального (аграрно-ремісничого) суспільства, далі до індустріального, а від нього до постіндустріального суспільства. Суспільне виробництво структуризоване, поділено на три сектори: первинний (сільське господарство, гірничодобувна промисловість, лісництво і рибальство), вторинний (промисловість і будівництво), третинний (сфера послуг). Оскільки при такому розумінні капіталізм і соціалізм є лише стадіями індустріального суспільства, концепція індустріального суспільства була доповнена ідеєю конвергентності (наближення) капіталізму та комунізму як варіантних шляхів його розвитку.

У 1960–1970-і рр. почалася розробка теорії постіндустріального суспільства, яка охоплює концепції постіндустріалізму (Дж. Гелбрейт, Р. Арон, Д. Белл), інформаційного суспільства (М. Кастельс, К. Кумар, Ф. Махлуп, Й. Масуда, Дж. Несбіт, У. Хадсон, У. Мартін), суспільство знань (П. Дракер, Р. Кройфорд), технотронного, загальносвітової соціально-економічно-культурної систем, структурних зрушень (К. Кларк, Ж. Фурастьє).

Представники німецького неолібералізму В. Ойкен і Ф. Бьом створили теорію господарського порядку. Виходячи з особливостей сфери обігу і ступенів конкуренції, визначали два «ідеальних типи господарства» як стадії історичного та економічного розвитку: централізовано керована (примусова) економіка або «мінове господарство» та ринкове господарство, в якому економічний прогрес регулюється власне суб'єктами ринкового господарства. В. Ойкен підкреслював, що у чистому вигляді ні один з ідеальних типів не існує. Сучасні економічні системи поєднують ці типи. Пошуки оптимального соціально-економічного порядку привели до опрацювання моделі «соціально-ринкового господарства», яке поєднує ринкові механізми та державне регулювання.

Модерністська парадигма аналізу суспільного розвитку (С. Блек, Д. Лернер, Ш. Ейзенштадт, С. Хантінгтон) поширилася у другій половині ХХ ст. Вона досліджує процес переходу від традиційного аграрно-ремісничого до сучасного (модерного) суспільства. Виокремилася як складова *школа розвитку або девелопменталізму*, орієнтована на вивчення економічних аспектів модернізації.

У кінці ХХ – на початку ХХІ ст. лінійна перспектива історичного процесу знайшла своє продовження в глобалістичних концепціях теорії прогресу.

Формаційна періодизація, сформована німецьким вченим К. Марксом у 40-х рр. ХІХ ст. і переглянута в 1850-х рр., трактувала світовий економічний розвиток як процес виникнення, розвитку та послідовної зміни таких стадій-формацій: первісної, докапіталістичної з азійським, античним, германським способами виробництва, капіталістичної з мануфактурним і індустріальним періодами та комуністичної. Базисною основою переходу від однієї формації до іншої К. Маркс вважав рівень розвитку способу виробництва – історично конкретної єдності продуктивних сил і виробничих відносин, відносно яких держава, релігія, філософія, право, мораль тощо виступають як похідне, надбудовне. Марксизм характеризував економіку через відносини власності та статус праці, що еволюціонувала від рабської до селянської та найманої.

У 70–80-х рр. ХХ ст. науковці колишнього СРСР (Л. С. Васильєв, В. Ф. Генінг, І. М. Дяконов, В. П. Ілющекін, М. Ю. Кобіщанов, Л. Куббель, Г. О. Мелікішвілі, Г. С. Померанець, А. І. Першиць, В. В. Струве, А. М. Хазанов) під впливом західних концепцій і на основі власних досліджень почали відмовлятися від традиційної для радянської науки п'ятичленної формаційної системи, опрацьовувати нові підходи щодо стадійності та полінійності історичного процесу. Їх погляди характеризує:

– по-перше, використання технологічно-технічного критерію для поділу історії на первісність, стадію докапіталістичних станово-класових суспільств, капіталістичне класове суспільство та комунізм;

– по-друге, визнання рабовласництва і феодалізму як явищ, притаманних лише європейським суспільствам, відмова від визнання їх окремими формаціями, а також від штучних понять «давнина» і «середньовіччя». Останні традиційно співвідносилися з рабовласницькою та феодальною формаціями і не мають за межами Європи ніякого історичного змісту. Поняття «феодальна економіка» та

– «рабовласницьке економіка» зберігаються;

– по-третє, визнання ідеї «осьового часу» К. Ясперса філософською революцією, а власне осьового часу трансформаційною стадією в історії доіндустріальної цивілізації;

– по-четверте, приділення значної уваги проблемі полілінійності, зокрема відмінностям суспільств західного і східного цивілізаційного розвитку; визначення різних типів цивілізацій. Аналіз східного і західного типів розвитку людства як базових моделей.

Сучасна компаративна (порівняльна економіка) визначає такі основні ознаки господарства суспільств доіндустріальної, індустріальної та постіндустріальної цивілізацій.

Загальні характеристики доіндустріальної економіки.

Низький рівень продуктивних сил, повільне економічне зростання, ручний інструментальний технологічний спосіб виробництва. Джерело енергії - людина, тварина, вода.

Три суспільні поділи праці. Сформувалися основні сфери економіки: сільське господарство, промисловість, обіг. Переважання аграрного сектора над промисловим і торговельним (аграризм економіки). Галузевий характер сфер економіки.

Перехід від примітивної суспільної колективної (групової) власності на засоби виробництва до приватної власності (індивідуально-трудова, рабовласницької та феодальної). Домінуючий об'єкт власності та головне знаряддя виробництва - земля.

Позаекономічний примус як засіб організації та привласнення суспільної праці.

Панування натурального господарства як першого типу економічної організації суспільного виробництва та простого відтворення, генеза товарного господарства, існування простого товарного виробництва як економічного укладу, споживчий характер ринку.

Структура суспільства жорстко ієрархічна, становище людини визначалося такими позаекономічними чинниками як походження, влада, авторитет, сила.

Сформувалися країни східної та західної цивілізації, моделі їх економічного розвитку.

Загальні характеристики індустріальної ринкової економіки.

Машинний, автоматизований технологічний спосіб виробництва. Людина - виробник перетворилася на придаток до машини, частку виробничого процесу. Основний вид енергії - механічна (двигуни парові та внутрішнього згорання, різноманітні генератори), електрична, нафтова. Інтенсивний тип економічного зростання. Наука й освіта - складові продуктивних сил.

Інноваційний розвиток економіки на основі науково-технічного прогресу.

Революційні форми науково-технічного прогресу охопили такі періоди:

➤ останню третину XVIII – середину XIX ст. – першу НТР або промисловий переворот, завершення якого знаменувало утвердження індустріальної цивілізації;

➤ кінець XIX – початок XX ст. – другу НТР, на основі досягнень якої відбувалася індустріалізація світової економіки до 50-х рр. XX ст.;

➤ 1950–1960-і рр. – сучасну науково-технічну революцію (СНТР, третя НТР), з якою пов'язано завершення індустріалізації в усіх сферах господарства, її пролонгація в сучасну науково-технічну і технологічну революцію (СНТТР (або четверту НТР)).

В організації господарської діяльності головну роль відіграє капітал – база виробничих відносин, основна форма багатства суспільства. Панування приватної власності, різноманітність її форм і видів. Багатоукладність економіки. Домінуючою є корпоративна форма власності.

Розвинена система поділу праці. Структура народного господарства характеризується постійною зміною співвідношення сфер, секторів і галузей щодо їхнього внеску в створення валового внутрішнього продукту (ВВП) і частки в зайнятості населення. У загальному обсязі промислового та сільськогосподарського виробництва промислове становить 80–90%. У промисловості зайнято 45–65% працездатного населення.

Стандартизація виробничих процесів та продукції, вузька спеціалізація, максимізація обсягів виробництва.

Повна економічна самостійність і економічна відповідальність товаровиробників. Співіснування багатоваріантності організаційних видів і форм суб'єктів господарювання. Суб'єкти ринкової економіки: домашні господарства, підприємства, держава. Домінування індивідуального інтересу.

Панування товарної форми виробництва та обігу. Система ринків і конкуренції. Розвинена ринкова інфраструктура.

Зростаюче значення вдосконалення організації та управління економікою на макро-, мега- і мінірівнях. Розвиток менеджменту і маркетингу.

Еволюція від об'єктивного саморегулювання економіки і вільної конкуренції до державно-монополістичної та соціально орієнтованої економіки. Держава втручається у нагромадження національного доходу і впливає на його розподіл між різними сферами економіки.

Розвиток міжнародної економіки як системи світового господарства і міжнародних економічних відносин. Міжнародна економіка розвивається циклічно, нерівномірно за країнами та регіонами.

Соціальна структура суспільства базується на майнових факторах і не є жорсткою ієрархічною. Зростання споживання, рівня та якості життя. Основний соціальний конфлікт – між працею та капіталом.

Загальні характеристики постіндустріальної економіки (вона не має остаточних характеристик, наука створила нові поняття: інформаційне суспільство, мережева економіка, інтелектуальна економіка, суспільство знань, нова економіка):

– розвиток технологічного способу виробництва на основі сучасної

науково - технічної, технологічної, інформаційно-телекомунікаційної революції. Розвиток самовідтворювальних технологічних структур. Інноваційно-інвестиційний тип економічного зростання. Перетворення знань та інформації на визначальні необмежені фактори суспільного виробництва поряд з традиційними – землею, працею та капіталом;

- утвердження та переважання в структурі національних і світового господарства сфери послуг, всебічний розвиток інформаційного сектору суспільного виробництва;

- інтеграція сфер матеріального та духовного виробництва, їх органічне поєднання у структурну цілісність, спрямованість на всебічний розвиток особистості;

- домінуючий об'єкт власності – інформація. Домінуючий тип праці – інтелектуальна творча праця. Перетворення знань людської особистості на основну форму багатства суспільства, людини в критерій і головний фактор розвитку. Переважання частки людського капіталу в національному багатстві розвинутих країн;

- основними рисами структури власності є змішана економіка із єдністю ринкового механізму та державного регулювання, багатоманітністю форм власності. Домінуючі позиції корпоративної форми власності, зростання значення індивідуально-трудової форми власності. Використання державної форми власності у загальнонаціональних інтересах;

- формування єдиної глобальної світової економіки.

Командно-адміністративна економіка характеризується пануванням державної форми власності, одержавленням управління народним господарством, відсутністю конкуренції, неринковими господарськими зв'язками, жорстокою ієрархією суб'єктів господарювання та економічних інтересів (реалізація державного інтересу забезпечує відтворення системи), адміністративно-командними методами економіки, централізованим директивним плануванням економіки, домінуванням політики над економікою.

ТЕМА 2. ЕКОНОМІЧНА ДУМКА СТАРОДАВНЬОГО ТА АНТИЧНОГО СВІТУ

План

1. Становлення господарської сфери суспільств ранніх цивілізацій.
2. Господарський розвиток та економічна думка в Месопотамії.
3. Господарський розвиток Стародавнього Єгипту та його відображення в економічній думці.
4. Суспільство Кріто-Мікенської цивілізації та особливості його господарського розвитку.
5. Господарство населення доби бронзи та раннього заліза на території України.

1. Становлення господарської сфери суспільств ранніх цивілізацій

Історія ранніх (локальних, ранньокласових) цивілізаційних суспільств є першою стадією доіндустріальної цивілізації.

Ранньоцивілізаційне суспільство принципово відрізняється від первісного за такими критеріями: економіка ґрунтується на можливості отримання регулярного додаткового продукту, ремісниче виробництво виділилося в окрему сферу виробничої діяльності, суспільство поділено на стани-класи, організація влади має державно-територіальний характер, територіально-поселенську структуру характеризує поділ на міста та села, культурно-інформаційні відносини здійснюються за допомогою писемності. Становлення цивілізації досліджується як системний розвиток конкретного автономного соціального організму, що охоплює трансформацію економічної, політичної, соціальної, культурної, демографічної та територіальних складових навколо центра-столиці. *Умовами реалізації процесу становлення цивілізації* були: 1) зростання обсягів виробництва на основі вдосконалення організаційноуправлінської праці та адміністративно-господарських методів, що забезпечувало ефективність економіки; 2) поглиблення суспільного поділу праці, що зумовило ієрархію соціальної структури, обособлення окремих соціально-професійних груп, які займали різне місце у системі суспільного виробництва та мали різне відношення до засобів виробництва та розподілу додаткового продукту; 3) орієнтація суспільної свідомості на високий соціальний привілейований статус і престижне споживання. Формувалися експлуататорські відносини серед членів суспільства та окремими суспільствами.

Становлення і розвиток ранніх цивілізаційних суспільств відбувалися трьома шляхами: східним, західним і скотарсько-кочівницьким.

Ранні цивілізації давньосхідного типу виникли на основі східної моделі розвитку передцивілізаційних суспільств, визначалися умовами іригаційного землеробства і колективними формами виробництва. Хронологічно вони охопили період межі IV–III тис. до н. е. – VIII ст. до н. е.

У політичному та соціальному відношенні ранні цивілізації Стародавнього Сходу характеризуються як ранньодержавні (ранньополітичні)

та станові (ранньокласові). Вони виникли на базі племен-вождівств як ранньокласові містадержави (за грецькою термінологією - номи), де правляча верхівка виконувала організаційно-господарські та релігійно-культові функції. Суспільство розпалося на окремі стани, пов'язані з виконанням певних функцій, набуло вигляду ступінчатої піраміди. Панівний стан представляла військово-адміністративножрецька верства, існування якої було традицією і одночасно важелем забезпечення стабільності суспільства. Економічні відносини всередині територіальної сусідської землеробської громади характеризували володіння громади на землю; приватна індивідуально-трудова власність великої патріархальної сім'ї на житло, рухоме майно і присадибну земельну ділянку, користування орною землею громади та спільне користування іншими угіддями. Сучасна наука відмовилася від категорії «рабовласництво» як стадії розвитку людства. Проте в історико-економічній літературі традиційно залишається характеристика господарства країн Стародавнього Сходу як східного рабства, азійського способу виробництва, періоду генезису (становлення, формування) рабовласницької економічної системи.

В історії господарства ранніх цивілізацій Стародавнього Сходу науковці виділяють три періоди:

- окремих номових міст-держав з двосекторним державно-общинним і державно-храмовим господарством;
- бюрократично-централізованих монархій із регламентацією всіх сторін життєдіяльності людей, панування державно-палацово-храмовий системи організації господарства з редистрибутивною системою;
- криза ранньокласової соціально-економічної системи, заснованої на централізованому управлінні виробництвом та перерозподілі матеріальних благ. Зростання економічного значення сільської громади, ремісничо-торгових корпорацій із дрібними приватними виробниками при збереженні влади-власності та контролю верховного правителя та бюрократично-чиновницького апарату. Формування приватної власності у промисловості та сфері обігу.

Економічний розвиток ранніх (локальних, «доосьових») давньосхідних цивілізацій визначають такі характеристики.

Техніко-технологічна еволюція господарства відбувалася на основі переходу від енеолітичного техніко-технологічного рівня до використання міді та бронзи (панування доби міді у IV–III тис. до н. е., бронзи у III–II тис. до н. е.) та заліза. Першою сферою використання металів була військова. Як засоби праці в сільському господарстві та ремеслі, бронзові вироби поширилися у другій половині II тис. до н. е. Залізо почали видобувати з руди (сиродутним способом) і застосовувати хетти в XV ст. до н. е. (хеттське царство існувало в XVIII–XII ст. до н. е. на території Малої Азії, було захоплено Ассірією). Але лише в VIII–VII ст. до н. е. залізо стало повсякденним металом (виготовляли знаряддя праці) і витіснило бронзу. Технологічний спосіб виробництва базувався на примітивній ручній інструментальній техніці. Джерелом енергії були люди, тварини.

Економічні відносини визначала верховна власність держави на землю, влада-власність ранньодержавної панівної верстви. Приватна власність на

землю, як основний засіб виробництва, не сформувалася.

Утвердження експлуататорського суспільства через монополізацію знаттю адміністративно-управлінських посад і привласнення додаткового продукту в межах конкретного соціального організму. Господарство ранніх цивілізацій характеризується поняттям «державницький спосіб виробництва», коли держава виступає провідним суб'єктом економічної діяльності, або як державноцентралізована економіка. Функціонувала тоталітарна модель господарювання з розвиненою бюрократичною системою. Влада, а не власність, відігравала вирішальну роль у суспільному житті. Держава регулювала і контролювала виробництво і розподіл не лише додаткового, але й необхідного продукту, поведінку та образ мислення громадян.

Двосекторність економіки: державно-храмово-палацовий і державногромадський сектора. Збереження землеробської громади як суспільного інституту та селянина як основної продуктивної сили. Консервація громади була однією з причин так званої східної стагнації.

Панування влади-власності та редистрибуції, трансформація додаткового продукту в престижні цінності. Збільшення додаткового продукту досягалося за рахунок введення нових принципів організації праці. Еволюція редистрибутивної системи у стягування ренти-податку.

Рабство як економічний уклад не сформувалося, існувало переважно в державній формі, матеріальне виробництво було поза рабовласницькими відносинами.

Відбувався другий суспільний поділ праці. Поява металургії та металообробки бронзи і заліза, ремісниче виготовлення засобів виробництва свідчило про виокремлення промислового виробництва як самостійної галузі. Промислове виробництво існувало у таких історичних формах як домашня промисловість та ремесло. Домашня промисловість (систематичне виробництво промислової продукції для власного споживання) поступово еволюціонувала в ремесло - виготовлення продукції на замовлення, для обміну та продажу. Професійне ремесло виникло із потреби обслуговування престижних запитів знаті, існувало як палацове та «общинне ремесло», забезпечувало воєнні, культові та престижні потреби, виконувало функцію трансформації сконцентрованого в руках знаті додаткового продукту в престижно значимі цінності.

Розпочався третій суспільний поділ праці (відокремлення торгівельного, купецького та грошового лихварського капіталу). Сформувалася економіка як складова організованого суспільного життя, її основні галузі: сільське господарство, промисловість та обіг. Приватновласницькі відносини формувалися у сфері ремесла, торгівлі та лихварства.

Домінувало натуральне господарство, повільно розвивалися товарногрошові відносини, переважав зовнішньоторговий обіг над внутрішнім; У країнах Стародавнього Сходу винайшли колесо і порох, папір, різні системи писемності, сейсмограф, компас, сонячний і місячний календар, розвинулись астрономія, математика, географія, медицина, створювалися навчальні заклади і бібліотеки.

Економічна думка цивілізацій Стародавнього Сходу аналізується на

основі писемних джерел, що відображають господарську практику (переписи населення, земельні кадастри, звітність) і спроби її осмислення та регулювання (закони, настанови, повчання). Ці першоджерела мають переважно нормативний характер, свідчать про зародження знань з конкретних економічних наук, зокрема статистики, обліку та аналізу, управління.

У середині I тис. до н. е. в добу «осьового часу» VIII–III ст. до н. е. давньосхідний тип ранньокласових суспільств вийшов на рівень традиційних станово-класових суспільств (традиційних регіональних цивілізацій), які розглядаються як друга стадія доіндустріальної цивілізації.

Становлення ранніх цивілізацій суспільств західної моделі розвитку хронологічно відповідає періоду раннього залізного віку - I тис. до н. е. Їх основою були пізньопервісні суспільства неполивного землеробства з автономними домогосподарствами, які були самостійними соціально-економічними одиницями. Важливим зовнішнім чинником розвитку була індоєвропеїзація скотарськими племенами впродовж кінця IV – початку I тис. до н. е., які створювали власні ранньополітичні об'єднання. Тваринництво, зокрема скотарство, індивідуалізувало економічне та соціальне життя, оскільки було власністю окремих сімей. Важливе значення мав також вплив давньосхідних цивілізацій, які зумовлювали попит на метали та сировину.

Скотарсько-кочівницькі ранньокласові суспільства (номади) склалися на території Середнього Сходу, Аравії, Північній Африці, Євразійських степів від Північного Причорномор'я до Китаю в II–I тис. до н. е. Найбільш відомими на території України є цивілізаційні суспільства кіммерійців, скіфів, сарматів, гунів. На думку вчених, в історії ранньоцивілізаційних скотарсько-кочівницьких суспільств велику роль мало створення макродержавних утворень типу кочових імперій: гунського, Тюркського каганата і монгольської імперії Чингізхана і Чингізидів.

2. Господарський розвиток та економічна думка в Месопотамії

У кінці IV тис. до н. е. ранньоцивілізаційна система склалася на території долин річок Тигра та Євфрату, що отримала назву Двортіччя. Греки назвали її Месопотамією. Цивілізація виникла на Півдні Месопотамії, отримала назву Шумерської (ранньодинастичної). Основу населення складали шумерські племена, які заселили ці землі в середині IV тис. до н. е. Шумерська цивілізація була конгломератом держав-номів, що виникли на основі племен-вождівств. Їх адміністративними центрами були міста (Ур, Ерида, Ларс, Лагаш, Урук, Кіш тощо), засновані навколо храму. Сформувався адміністративний апарат із верховного жерця, жерців і дружинників. Господарство кожного нома уявляло державно-храмовий комплекс, що складався з двох секторів: державно-храмового (корпоративного) і державно-общинного. Соціально-економічне життя характеризувала корпоративна влада-власність на землю. Земля належала верховному власнику — державі. Державноадміністративний апарат організовував колективні роботи і редистрибуцію матеріальних благ.

Землі храмів ділили на три частини. Одна використовувалася на потреби храму. На ній працювали економічно залежні робітники, які не мали власного

домогосподарства та засобів виробництва, експлуатувалися храмовими органами влади, отримували «натуральне забезпечення» (22–58 кг зерна на рік). Переважали «рабині та їх діти». Частину землі наділами розміром 1/3–4 га, надавали робітникам «на прогодування». Земельні ділянки (приблизно 4–6 га) за певну частину врожаю отримували також члени громади. Серед них відбувалася майнова диференціація. Зерно храму вважалося багатством всієї громади, його використовували в голодні роки.

Державно-громадський сектор охоплював половину землі. Члени громади володіли засобами виробництва, платили храму ренту-податок, виконували громадські роботи: будували храми, палаци, міські стіни тощо. Наприклад, у м. Лагаші (XXIV ст. до н. е.) з 36 тис. населення у храмовому господарстві працювали 10–15 тис. Документи того часу свідчать, що громади продавали землю, у тому числі правителям.

Землеробство було плужним, розводили корів, дрібних домашніх тварин. Ремісники випікали хліб, варили пиво, були ковалі та мідники. Культивували фінікову пальму, садові дерева. Рабство формувалося як економічний уклад. Рабами були військовополонені, боржники. Щоб захистити поля від весняних паводків через танення снігів у горах Армянського нагір'я, будували іригаційні споруди (канали, плотини, водосховища). Це була найдавніша іригаційна цивілізація.

Розвивалися внутрішній обмін і зовнішня торгівля. Межиріччя було пов'язано дорогами, річками, каналами, караванними шляхами з різними країнами. Із Півночі привозили мідь, дорогоцінні метали, камінь, дерево, будівельні матеріали, із Півдня — худобу, сукно, шкіру, з Індії — золото, слонову кість, прянощі. Вивозили продукти землеробства, ремісничі вироби, зокрема килими, тканини, холодну зброю, глиняний посуд.

У 2369 р. номи Шумера були об'єднані в *Аккадське царство*, що мало характер східної деспотії. Розгромлене племенами гутеев, воно відродилося з центром у м. Ур, відоме в історії як період *III династії Ура* (2132–2024 рр. до н. е.).

В умовах централізованої держави панувало державно-палацового-храмове господарство, що поглинуло державно-громадський, із тотальною державноредистрибутивною організацією суспільного та економічного життя. Земля вважалася власністю держави. Фактичним розпорядником землі та трудових ресурсів був правитель. Панувала адміністративно-бюрократична регламентації всіх сторін життєдіяльності. Чиновникам за службу надавали земельні володіння. Селяни отримували лише натуральне забезпечення. Збереглися документи щодо купівлі-продажу землі, що, на думку вчених, свідчить про формування приватного землеволодіння. Зросла кількість рабів. Джерелами рабства були війни, борги. Переважало державне рабоволодіння, поширилося приватне. У приватних володіннях раби могли мати сім'ю, викупитися на волю.

Позитивні зрушення в економіці відбувалися за рахунок поліпшення організації виробництва. Було побудовано єдину іригаційну систему. Використовували мідь і бронзу. Застосовували плуг із сіялкою. Вирощували ячмінь, пшеницю, тростину, садові та городні культури. Розвивалося

тваринництво. Ремесло залишалося складовою палацового господарства. формувалося як самостійна галузь. Існували такі професії як ткачі (виготовляли сукняні та лляні тканини), пекарі, кухарі, ковалі, ювеліри, теслі, столярі, каменярі, суднобудівники, гончарі, канатники, парфумери.

Розвиток торгівлі призвів до виникнення товарних грошей, роль яких виконували хутро, худоба, шкіри, мідь, поступово вона закріпилася за сріблом і ячменем. Товарні гроші функціонували як мірило вартості та засіб обігу. В XX ст. до н. е. почали використовувати монети у формі злиwkів з печаткою (шекелі вагою до 8 г). Розвивалося лихварство. Великими лихварями були храми, які надавали землевласникам і торговцям позики в натурі. Сформувалася аккадська система мір і ваги. Знайдені господарські документи засвідчують різні форми господарських угод.

У кінці XXI ст. Аркадське царство було зруйновано племенами Елама і амореєв, останні створили нову державу, відому як *Старовавілонське царство* (1895–1600 рр. до н. е.) з столицею м. Вавілон на р. Євфрат, що мало вигідне географічне становище. Вавілонія була могутньою державою, особливо в роки правління царя Хаммурапі (1792–1730 рр. до н. е.).

Господарство Старовавілонського царства характеризує поступова трансформація державно-редистрибутивної системи у державноприватновласницьку. Економічний розвиток досліджують на основі Кодексу законів Хаммурапі, що є системою суспільних правових норм для користування царських суддів, пам'яткою економічної думки та важливим джерелом знань із суспільно-господарського життя Вавілонії. Текст складався з 282 статей, з яких відомі 247.

Держава зберігала право влади-власності на землю і воду. Одночасно земля знаходилася у володінні відроджених «вторинних» сільських громад. Селян наділяли землею, за користування якою вони сплачували ренту-податок, виконували трудові повинності. Розвивалося умовно-службове землеволодіння з повним або частковим розпорядженням і доходами. Земля здавалася в оренду. Існувала система суборенди. Орендна плата визначалася у «сріблі» або частині врожаю чи реального доходу. Орендна плата за використання поля складала третину врожаю, саду - дві третини. Існують документи, що земля, крім службових наділів, була об'єктом купівлі-продажу. Земля була також приватною власністю, її продавали, передавали у спадок членам родини. Несплата податків упродовж трьох років призводила до втрати володіння. Для захисту приватної власності передбачалися покарання. Регулювалися відносини майнового найму, користування чужим майном.

В умовах іригаційного землеробства державна організація колективних робіт була необхідною. Однак, державно-редистрибутивна система не відродилася. Селяни вели самостійне господарство під контролем представників державної або храмової адміністрації.

Існувало міське і палацове ремісничє виробництво як самостійна галузь. Оскільки в умовах Вавілонії природних ресурсів не було, держава забезпечувала суспільні потреби в імпорті товарів, було замовником продукції міських ремісників.

Утвердилася правова основа рабовласництва. Раби та їх діти визнавалися

майном господаря, їх продавали і карали. Джерелами рабства були війни, боргова кабала, боргове рабство обмежувалося. Наймана праця визнавалася і таксировалася (оплата праці лікарів, вчителів, будівельників, ремісників тощо).

З'явилися перші торговельні та банківські доми. Позики оформлялися письмово, надавали під 20% річних у грошовій та 30% у натуральній формі часто під заставу нерухомості. Дозволялося приймати для покриття боргів рухоме майно. Господарські угоди, зокрема торгіві, оформлялися правовими договорами визначалися форми врегулювання будь-яких суперечок. Торгівля регулювалася спеціальними правилами. Так, при продажі власної частки спадкового майна продавець сплачував компенсацію на користь членів сім'ї. Практикувався натуральний обмін. Майже все доросле населення мало печатки замість підписів. В XX ст. до н. е. в Месопотамії було започатковано сплату податків у грошовій формі. Для їх зібрання призначали спеціальних чиновників.

3. Господарський розвиток стародавнього Єгипту та його відображення в економічній думці

Єгипетська цивілізація виникла на зламі IV–III тис. до н. е. на неолітичному техніко-технологічному рівні у вигляді ранньокласових номових міст-держав (додинастичний період історії). Розвиток владивласності корпоративного змісту зумовив формування двосекторності господарства: державного (палацо-храмового) і державно-общинного. Ранньодержавні органи влади контролювали господарську діяльність, реалізуючи владу-власність через редистрибутивну систему. Прості общинники-селяни були особисто вільними та правоспроможними. Проте у державно-храмово-палацових господарських комплексах вони, не володіли засобами виробництва, виступали як працівники. У державно-громадському секторі основними економічними суб'єктами були землеробська громада, що забезпечувала підтримку іригаційної системи, та селянське домогосподарство. Відбувався процес одержавлення землі. Держава була організатором виробництва та перерозподілу матеріальних благ. Виробництво і розподіл мали централізований, адміністративно-бюрократичний характер.

У III тис. до н. е. в умовах централізованих держав Раннього і Давнього царств процес одержавлення господарського життя завершився. Господарство еволюціонувало від двосекторного до загальнодержавної економічної системи. Держава (в особі фараона) була верховним власником і розпорядником землі, води та іригаційної системи. Державні інститути здійснювали організаційноредистрибутивні функції. Держава будувала та підтримувала в технічному стані зрошувальні та осушувальні споруди (канали, шлюзи, греблі, дамби, водосховища для сезонного накопичення води). Необмежена влада та колосальний додатковий продукт дозволили непродуктивні витрати у вигляді пірамід. Основними суб'єктами господарювання були державно-палацово-храмові та умовно-службові земельні господарства.

Селян-общинників перетворили на державних землеробів. Вони працювали на царських і храмових землях, використовуючи знаряддя праці

власника.

Державно-храмово-палацове господарство уявляло собою великий багатогалузевий господарський комплекс з централізованим, адміністративногосподарським бюрократичним управлінням і редистрибутивними функціями. Працювали державні селяни-землероби, які були основною продуктивною силою. Сільськогосподарська продукція, зокрема зерно, була власністю держави, потім розподілялася. Робітники державних майстерень отримували за свою працю натуральне забезпечення.

Умовно-службові землеволодіння сформувалися шляхом надання фараоном землі храмам і жрецам, чиновникам і воєначальникам за виконання певних обов'язків, як джерело засобів до існування. Володільники землі вели господарство силами родини, або використовували працю приписних державних селян.

Рабство не сформувалося як економічний уклад. Джерела рабства - війни, боргова залежність, работоргівля. Частка рабів серед населення незначна, становила 6–7%. Раби належали переважно державі. Їх працю використовували в системі державного та храмового господарства переважно в будівництві та обслуговуванні іригаційних систем. У приватних володіннях вона мала патріархальний (домашній) характер.

Господарською основою ранніх цивілізацій було іригаційне землеробство. Будівництво іригаційних споруд (греблі, канали, шлюзи, водосховища, шадуфи) набуло великого розмаху в загальноєгипетському масштабі. Існували поземельні кадастри, в яких кожна ділянка мала певну оцінку як основу для поземельної ренти-податку. Для обробітку землі застосовували мотику із камінним наконечником та примітивний плуг з парою волів. Серпи виготовляли із дерева з кремнієвим лезом. Вирощували пшеницю, ячмінь, льон, цибулю, бобові, виноград, садові та пальмові дерева, трави для виготовлення фарб. Розводили корів, овець, кіз, віслуків, волів тощо. Поширеними були рибальство і полювання.

Політичне та економічне відродження єгипетської держави пов'язано із Середнім царством з центром у Фіви, що існувало впродовж ХХІ ст. до н. е – 1710 р. до н. е. Держава залишалася верховним власником землі та іригаційної системи. Відбувався процес відокремлення власності від влади. Службове землеволодіння зросло, передавалося у спадок. Відродилося значення землеробської громади. Землю передавали в індивідуальне спадкове користування великим патріархальним сім'ям. Домогосподарства існували як первісна соціально-економічна клітина. Селяни-общинники становили більшу частину населення, були головними виробниками матеріальних благ, сплачували податки та виконували державні повинності. Відбувався процес майнового та соціального розшарування членів громади. Існують джерела щодо продажу громадою земель. Частина науковців робить висновки про формування приватної власності на землю.

У II тис. до н. е рабство залишалася економічним укладом, проте зменшилося значення державного і збільшилося приватного рабоволодіння. З'явилося боргове рабство селян-общинників, яке стало державною загрозою, в результаті держава змушена була обмежити його законодавчими заходами, в

тому числі часом. Будучи особистою власністю свого господаря, раби могли мати певну господарську самостійність.

Сільське господарство: зрошувальне землеробство, тваринництво, городництво, садівництво, виноградарство, бджільництво - було провідною галуззю економіки. Його організація відбувалася в рамках землеробської громади, державних, храмових і приватних господарств. Сільське господарство було сферою діяльності селянина. За користування землею селяни платили податки і виконували примусові роботи на користь держави, храмів і чиновників. Селянська родина вела натуральне господарство, поєднуючи заняття сільським господарством з домашньою промисловістю. Розширилася площа меліорованих і зрошувальних земель.

Ремесло перетворилося на самостійну галузь господарства. Воно розвивалося в містах і селах. Основною формою організації ремісничого виробництва в містах були майстерні, котрі належали державі або приватним особам. Ремісники об'єднувалися в союзи (корпорації). Найбільше розвинулася металургійна галузь із технікою лиття, клепання, паяння, грануляції. Вдосконалювались технології різання каменю, гончарства, ткацтва, будівництва, суднобудування, ювелірної справи, виробництва військової техніки, цегли, скла, виробів із шкіри тощо. Використовували гончарний круг, вертикальний і горизонтальний ткацькі верстати, водяне колесо, кам'яну кладку, колісний та водний транспорт, виготовляли сукняні та льняні тканини, папірус.

Міста були адміністративними, культурними та господарськими центрами. Будувалися за спеціальними проектами, мали власну архітектуру, водопровід, каналізацію, захисні стіни та фортифікаційні споруди.

В умовах збереження панування натурального господарства міновий обмін переріс у грошову торгівлю, що розвивалася як внутрішня, зовнішня караванна і морська. Цьому сприяли формування сільського господарства та промисловості як галузей господарства, становлення приватної власності, географічний поділ праці між районами країн, економічні зв'язки між державами. Як міра вартості та засіб обігу функціонували товарні гроші: зливки золота, срібла, міді. В містах були поширені базари з постійними прилавками і складськими приміщеннями. Північ Єгипту постачав худобу, південь - зерно. Торгували соленою та сушеною рибою, нерухомістю, золотом, сріблом, ювелірними виробами, міддю, залізом, оловом, деревом, посудом, тканинами, рабами, дорогоцінними каміннями, кіньми тощо.

Середнє царство було зруйновано кочівниками-гікосами, панування яких мало негативне значення для господарства Єгипту. *Відродження Нового царства (XVI–XI ст. до н. е.) зумовило прогресивні зміни в економіці країни*. Держава зберігала право влади-власності, залишалася верховним власником землі. Однак, пришвидшився процес переходу до нової системи організації виробництва на основі надільного землеволодіння, оренди землі, селянських домогосподарств, об'єднаних у громади, ремісничих і торгових корпорацій. Приватна власність утверджувалася, крім на землю. Посилилася майнова диференціація селянобщинників. Існувало державницьке та приватне рабство, значення останнього зросло. Джерелами рабства були війни, борги, торгівля.

Боргове рабство селян було загрозою для держави. Працю рабів почали використовувати в сільському господарстві та ремеслі. Значну частину полонених перетворювали на залежних селян, а не на рабів.

Панувала техніка бронзи із збереженням кам'яного і бронзового виробництва. Залізо було дорогоцінним металом. Зросло значення торгівлі. Мірилом вартості були срібло, золото і мідь. Розвивалося лихварство. Формувалася фінансовогрошова система. Існувала одиниця вартості дебен - 91 гр. міді, що поділялася на десять рівних частин.

В XI ст. до н. е. почався період політичного та економічного занепаду Єгипту. Володарювали лівійці, ефіопи, ассирійці, перси, македонці, римляни. Виготовлення залізних знарядь праці почалося в VII–VI ст. до н. е. Горизонтальний ткацький верстат змінився вертикальним. Почали виробляти скло. Поширилися колісні повозки.

4. Суспільство Кріто-Мікенської цивілізації та особливості його господарського розвитку

Кріто-мікенська цивілізація (Егеїда) утворилася у добу бронзи (II тис. до н. е.). Її складовими вважають Критське суспільство (Мінос) як союз трьох містдержав номового типу Малії, Феста і Каносса (перша половина II тис. до н. е.) та міста-держави материкової Греції Мікени, Тиринф, Аргос, Пилос та ін. (XV–XII ст. до н. е.). У політичному відношенні це були ранньокласові держави, Критська цивілізація - теократична монархія, Мікенська - монархія із значною роллю військової аристократії. Але господарський розвиток мав спільні ознаки. Сприятливими передумовами розвитку були можливості розвитку багатогалузевого аграрного виробництва, природні умови та м'який клімат, наявність власної металургійної бази, морське судноплавство, виробництво високотоварної експортної продукції. (вино, оливкове масло).

Економічні відносини визначала господарсько-редистрибутивна двосекторна система, що охоплювала палаци (адміністративно-релігійні, господарські комплекси) і територіальні громади. Землі були державною власністю. Палацова адміністрація контролювала всі сфери життя, організовувала виробництво, облік і розподіл, військову справу. Критяни панували в Єгейському морі, володіючи найкращим флотом. Редистрибутивна система поєднувалася з данницькою експлуатацією сусідніх народів. Рабство мало патріархальний характер. Вирішальну роль в економіці мало сільське господарство. Землеробство було плужним, як тяглу силу використовували биків. Вирощували пшеницю, ячмінь, боби, льон тощо. Розводили маслини, виноград, інжир, фінікові пальми. Розвивалося тваринництво і морська риболовля. Ремісники виготовляли вироби з дерева, каменю, глини, фаянсу, золота, срібла, бронзи, слонової кістки. Велике значення мало ткацтво, будівництво доріг та палаців. Рабство мало патріархальний характер. Серед рабів переважали рабині, що отримували продовольчі пайки.

Отже, східноземноморська Кріто-Мікенська ранньокласова цивілізація сформувалася у добу бронзи за відсутності іригаційного сільського господарства, але на основі централізованої організації виробництва,

адміністративного і редистрибуційного державно-палацового господарства.

Руйнування крітської цивілізації, на думку вчених, ахейськими племенами, а мікенської культури - грецькими племенами дорійців призвело до економічного регресу. Зникла писемність, основи якої греки через декілька століть запозичать у фінікійців. Відродження економіки відбувалося на основі технологічного вдосконалення сільського господарства в умовах ранньозалізної доби, відсутності палацової економіки, формування економічної самостійності домогосподарств і особистої ініціативи людини.

5. Господарство населення доби бронзи та раннього заліза на території України

У період бронзи (XVIII–XII ст. до н. е.) основною економічною тенденцією був розвиток тваринницько-землеробського господарства. Перехід до бронзового віку пов'язаний із зміною екологічної ситуації, що призвело до занепаду землеробських культур і поширення приселищного тваринницького господарства. Розводили велику та дрібну рогату худобу. Коней використовували для їзди верхи. Наземним транспортом були вози. Розвивалося громадське ремесло, в тому числі бронзоливарне, і виробництво зброї. Населення освоїло техніку лиття бронзи. Майже повністю зникли кам'яні знаряддя. З'явилися поселення з оборонними спорудами, навіть кам'яними. Посилилася соціальна нерівність. За умови спільного володіння землею членами землеробської громади патріархальна сім'я стала господарською одиницею.

В історичній науці поширена точка зору, що населення Європи періоду бронзи було індоєвропейським, з якого вже виокремилися германо-балто-слов'яни. Окремі вчені обґрунтовують створення у бронзовому віці на території України найдавніших держав. Так, *сабатанівську матеріальну культуру* Південного Побужжя періоду пізньої бронзи XIV–XII ст. до н. е. порівнюють із рівнем Мікенської Греції. Для сабатанівської культури характерні найбільш ранні залізні вироби на території України. Є точка зору, що представники сабатанівської культури мали економічні зв'язки з країнами Східного Середземномор'я та Малої Азії, разом з іншим населенням Центральної Європи брали участь у походах «народів моря» на Східне Середземномор'я та Єгипет. Носіїв *комарівської та тишинецької культур*, які займали територію Лісостепу та Полісся Правобережжя у пізньобронзовому періоді, традиційно вважають пращурами слов'ян (в етногенезі слов'ян цей період визначають як праслов'янський). Перша з них була землеробсько-тваринницькою, друга - тваринницько-землеробською.

Ранній залізний вік на території України останні наукові дослідження датують початком XII ст. до н. е. – V ст. н. е. (за іншою точкою зору, залізний вік у Східній Європі продовжувався до 375 р. - розгрому гуннами готського союзу в Північному Причорномор'ї). Основні господарські процеси пов'язані з розвитком ранньочивілізаційних скотарсько-кочівницьких суспільств Кімерії, Скіфії, Савроматії та традиційних станово-класових суспільств - грецько-римських міст-держав у Північному Причорномор'ї, а також племінних союзів

пра- і давніх слов'ян.

У першому періоді раннього залізного віку (початок XII ст. – перша половина VII ст. до н. е.) в Лісостепу та Поліссі домінувало орне землеробство із залізними знаряддями праці, тваринництво перетворилося на придомне і виникло стійлове утримання худоби. Почався другий суспільний поділ праці: ремесло відокремлювалося від сільського господарства і формувалося як самостійний вид виробничої діяльності. Почалася криза бронзоливарного і становлення залізорудного виробництва. Значну частину знарядь виготовляли з каменю. Житла були наземними та заглибленими. Зроста продуктивність господарства, нагромаджувалися надлишки продукції. В Степу панувала кіммерійська культура. З кіммерійцями - найдавнішим народом на території України пов'язують поширення залізних виробів, зброї та кінського упряжу.

Кіммерійська культура була поширена у Степовій Україні в IX–VII ст. до н. е. Кіммерійці займалися скотарством і землеробством. Провідне місце посідало конярство, що забезпечувало населення верховими кінями та значною частиною продуктів харчування. Виробляли мідні та бронзові знаряддя праці, використовували залізні вироби - мечі, кинжали, наконечники стріл. Поширилася зброя (стременоподібні та двокільчасті вудила). Були збудовані міста Кіммерик і Кіммерій, кіммерійські поселення. За ассирійськими джерелами, в 722–705 рр. до н. е. кіммерійці розгромили Урарту і Ассирію. З 679 р. до н. е. частина кіммерійців мігрувала на Близький Схід (воювала проти Ассирії, Лідії), інша змішалася зі скіфськими племенами.

ТЕМА 3. ЕКОНОМІЧНА ДУМКА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

План

1. Загальна характеристика економічного розвитку та економічної думки цивілізацій Середньовіччя
2. Господарство та економічна думка держав Західноєвропейської цивілізації
3. Періодизації феодальної економіки на території України (VI–XV ст.).

1. Загальна характеристика економічного розвитку та економічної думки цивілізацій Середньовіччя

У добу середньовіччя сформувалися такі основні цивілізаційні системи: Західна (Західноєвропейська, Східноєвропейська) та Східна (Мусульманська, Індійсько-Південноазійська та Китайсько-Далекосхідна) із традиційними регіональними цивілізаційними суспільствами. Визначальним чинником їх суспільно-цивілізаційного розвитку був вплив релігійних заповідей і вчень.

Розвиток суспільств середньовічного Сходу (Індійсько-Південноазійського та Китайсько-Далекосхідного регіонів), де були поширені ідеї індуїзму, буддизму, конфуціанства і даосизму, визначали такі базові релігійно-етично господарські характеристики:

Системоутворюючою основою економічного розвитку були державна (державно-общинна) форма власності та збереження господарського значення селянської поземельної громади, влада-власність, що дозволяло адміністративно-бюрократичному апарату при виконанні організаційно-господарських функцій розпоряджатися суспільним продуктом. Отже, зберігалися ознаки «азійського способу виробництва».

Економічну думку визначає розгляд питань державного управління, оподаткування та наповнення державної казни, розвиток сільськогосподарського виробництва. *Мусульманська цивілізація* поєднувала як риси суспільств

«азійського способу виробництва», так і особистісне розуміння людини та Бога, активне відношення до життя. Ісламська релігія утвердилася як єдино справедлива, була фундаментом мусульманської державності, освячувала єдність світського і духовного, зміцнювала соціальні горизонтальні зв'язки, самоорганізовувала мусульман у релігійних і військово-політичних цілях. .

Основним джерелом економічної думки є Коран (630–632) – священна книга мусульман, основа релігійного та громадянського законодавства. Коран (від араб.

«аль-корані», що перекладається як читання вголос, повчання) є збіркою проповідей, обрядових і юридичних положень, заклинань і молитов, повчальних розповідей і притч, складених на основі проповідей і висловлювань пророка Мухаммеда впродовж 610–630 рр. Вивчення і тлумачення Корану поклали початок цивільному і канонічному мусульманському праву.

Спільними історичними коренями Західнохристиянської та Східнохристиянської цивілізацій є, по-перше, пізньоантична та варварська

суспільні системи Західного та Східного Середземномор'я, по-друге, християнство. Згідно Біблії Бог є особистість і творець світу. Людина створена Богом по своєму образу і подобию. Він наділив її розумом, почуттями, волею і діяльною природою. Індивідуальне життя конкретної людини є унікальним, завдання людини — виконувати заповіді Божі, який зробив людину господарем на землі з активним відношенням до світу.

Визначальним моментом розходження Східної та Західної християнських цивілізаційних систем було падіння Західної імперії та піднесення Візантійської (Східно-Римської імперії) в кінці V ст.

Вченими досліджено відмінності Західнохристиянської та Східнохристиянської цивілізацій.

Цивілізаційними основами Східнохристиянських суспільств були такі. Християнство ґрунтувалося на платоновсько-неоплатонічні традиції з бачення людини у Космічній ієрархії, з переважанням загального над індивідуальним. Церква переймалася ідеєю загальної долі людей. Кожна людина ідентифікується з державністю. Проповідувалася єдність церкви та держави при провідній ролі останньої. Імператор фактично мав світську та духовну владу, вважався посередником між богом і людьми, назначав і розв'язував суперечки між чотирма патріархами: Олександрійським, Ієрусалимським, Антиохійським і Константинопольським.

Візантійсько-Східнохристиянська цивілізація досягла найвищої могутності в середині VI ст. Із другої половини VI ст. війни із слов'янами і болгарським царством, соціально-конфесійна боротьба, відома як іконоборчество, напади турок-сельджуків призвели до занепаду імперії та зменшення її кордонів. У 1453 р. Візантійська імперія була знищена турками-османами, які заснували Османську імперію з центром у Константинополі.

Економічна історія Візантії — варіант романізованого феодалізму. У середині VI ст. було кодифіковано римське право. Держава виступала як організуюча та контролююча всі сфери життя сила, осмислювалася як проекція божественного порядку на землі. В соціальному відношенні головне значення мав поділ на представників бюрократичного командно-адміністративного апарату та підвласних, які виконували повинності та сплачували податки.

Державне регулювання було визначальною рисою візантійської економіки: регламентувалася господарська діяльність ремісників і купців; фіксувалися ціни на хліб, м'ясо і рибу; заборонялося створювати запаси товарів для запобігання спекуляціям. Іноземні купці мали зупинятися у відведених місцях не більше як три місяці.

Західнохристиянська цивілізація розвивалася на чотирьох основних засадах. По-перше, за умови латинського християнства та єдиної церковної організації. Латинське християнство є індивідуалістичним та раціоналістичним. Із XI ст. домінувала правова установка. Людина визначалася як суб'єкт права (визначалося законодавством на основі римського права). Відносини з богом будувалися за моделлю: проступок (гріх) — покарання. Кожна душа постає перед Божим Судом зразу після смерті, тому на перший план висувалася ідея особистої віри, доказовості істинності віри для себе і оточуючих. Впродовж V–VI ст., коли постійно воювали варварські королівства, правителі яких

прийняли християнство в аріанській формі, романоязичне населення об'єднувалося навколо місцевого латинського духовенства, єпископів римського папи. Папа був вищим авторитетом, намісником апостола Петра на землі. По-друге, влада імператора була легітимною, світська та церковна влада були розділені. Панувала концепція незалежності церкви від держави (висунута у кінці IV ст. святим Амвросієм.). Римський папа один, а держав і правителів багато. По-третє, зберігалися традиції самоуправління міських комун. По-четверте, ієрархія відносин, пов'язана з особистою присягою вірності васалів сеньйору та умовне (рицарське) тримання землі.

2. Господарство та економічна думка держав Західноєвропейської цивілізації

Вивчення історії економіки суспільств Західно-християнської цивілізації традиційно пов'язано з виявленням характерних ознак зародження і становлення (генезису), панування (класична форма) та розкладу феодальної економічної системи (від пізньолатинського feodum — «маєток»).

Сучасна історіографія, відмовившись від визнання феодалізму як суспільно-економічної формації, залишає розуміння господарського розвитку західноєвропейського суспільства як феодальної економічної системи.

В історико-економічній літературі панує така *періодизація феодальної економіки держав Західної Європи:*

- *період генезису (раннє середньовіччя) — V–X ст.;*
- *період класичної (зрілої) феодальної економіки (високе середньовіччя) — XI–XIII ст.;*
- *період кризи феодальної економіки: руйнування її основних ознак і формування простого товарного виробництва як укладу в пізньому середньовіччі — XIV–XV ст.*

Генезис феодальної економіки — перехідний період, процес становлення її основних ознак, розглядається з точки зору взаємовпливу античних і варварських економічних відносин. *Виділяють такі типи генезису економіки феодалізму:*

- *романський, тобто на основі синтезу (переважання або рівності) господарських інститутів пізньоантичного суспільства (господарської спадщини Римської імперії) та варварських соціально-економічних відносин (на територіях, що входили до Римської імперії: сучасних Франції, Іспанії, Італії);*
- *общинногенний (безсинтезний), тобто на основі розкладу общинних відносин із відсутнім або незначним впливом античності (на території Англії, Німеччини, скандинавських і слов'янських країн).*

Гене́за феодальної економіки поряд із формуванням та розвитком універсальних ознак мала свої особливості в кожній країні.

Еволюція феодальної економіки традиційно аналізується на основі Франкського королівства на території Галії. Сучасна наука відмовилася від визначення процесу феодалізації в інших країнах, як нетипового,

незавершеного. Феодальна економіка в тій чи іншій країні досліджується як національна модель (французька, англійська, скандинавська, польська, руська тощо).

Період класичної феодальної економіки характеризувався завершенням процесу формування феодальних відносин, їх утвердженням і розквітом. У науковій літературі класична феодальна економіка має наступні загальні ознаки.

➤ Низький рівень розвитку техніки та знань, ручне виробництво та індивідуальні виробничі навички. Сформувалися аграрна, промислова та обігова сфери економіки. Переважання аграрного сектору над промисловим і торговельним (аграризм економіки). Домінуючий об'єкт власності та головне знаряддя виробництва — земля.

➤ Соціально-політичний устрій будувався на ієрархічній структурі, що будувалася на основі різних форм особистої залежності та відповідною системою земельних володінь.

➤ Панування феодальної власності на землю: а) монопольної (лише клас феодалів мав право власності на землю), б) умовно-спадкової, в) ієрархічної на основі сеньйорально-васальної системи за принципом «нема землі без сеньйора». Поєднання права феодальної власності на землю та права селянина на спадкове землекористування.

➤ Феодальна: особиста, економічна (поземельна), судово-адміністративна, військово-політична — залежність селянина від землевласника (позаекономічний примус).

➤ Рентні відносини в сільському господарстві. Основні види земельної ренти: натуральна, відробіткова та грошова, як економічна реалізація права власності на землю, привласнення частини доходу від землі та повинностей, які феодал отримував від залежного селянина.

➤ Панування натурального господарства та простого відтворення, розвиток простого товарного виробництва, як економічного укладу;

➤ Корпоративний характер економіки. В організації та регулюванні економіки визначальне значення мали корпоративні станові об'єднання (рицарські, ремісничі, купецькі).

➤ Організаційно-господарські форми: феодальний маєток і селянське господарство, реміснича майстерня і цех, торгова гільдія. Переважало дрібне виробництво в сільському господарстві та ремеслі.

➤ Соціальні відносини характеризували вертикальні відносини панування і підкорення між землевласниками і залежними селянами; покровительства і служби, сюзеренно-васальні між представниками різних категорій панівного стану. Проте у містах соціальні відносини будувалися на горизонтальних зв'язках між рівними суб'єктами.

Починаючи з XII ст. відбувалася активна господарська діяльність. Формувалася ефективна система сільського господарства та промислово-торговельного господарювання. Важливе значення мали монастирі, господарство яких ґрунтувалося на раціональних основах. Церква освятила своїм авторитетом поважне ставлення до фізичної праці та практичності. Поступово основними носіями цих ідей стало торгово-ремісниче населення

міст.

Господарський розвиток знайшов відображення в економічних ідеях представників католицької церкви, найвидатнішими з них є Тома Аквінський і Нікола Орем.

Панівна релігійна філософія — схоластика — намагалася спрямовувати та контролювати практичну діяльність людини, поставити науку в залежність від релігії. Економічна думка розвивалася під впливом канонічної доктрини, яка трактувала економічні проблеми з точки зору християнської релігії та античної традиції. Становлення канонічної доктрини пов'язано з ім'ям монаха Граціана, який у XII ст. склав «Зведення канонічного права».

Найвідомішим представником канонічної доктрини є домініканський монах і богослов Тома Аквінський (Аквінат, 1225–1274). Його праця «Сума теології», яка ґрунтувалася на положеннях Біблії, богословських творів, вченні Аристотеля, була визнана католицькою церквою єдиною правильною філософсько-теологічною системою, отримала назву томізму.

Досліджуючи економічні явища та процеси, Тома Аквінський розглядав їх як поєднання суперечностей (схоластичний спосіб міркування), використовував принцип подвійної оцінки:

- виступав за підпорядкування світської влади духовній;
- обґрунтовував соціальну нерівність з точки зору майнової нерівності, вважав, що приватна власність є законним інститутом людського суспільства. Власне Бог встановив такий порядок, який дає змогу людям жити відповідно до визначеної станової ієрархії, розподіляє функції управління і підпорядкування;
- розглядав багатство як матеріальні блага, створені працею, яка є необхідним засобом для забезпечення життя людини. З точки зору натуралістичного підходу поділив багатство на природне (харчування, земля, житло тощо) та штучне (золото, срібло);
- проголосив основою добробуту натуральне господарство і економічну самодостатність феодального маєтку, землеробство галуззю господарства, схвалену божественним законом. Одночасно зазначав необхідність товарно-грошових відносин, аналізував торгівельну діяльність з точки зору дозволеного та недозволеного;
- виникнення грошей пояснював домовленістю між людьми для зручності обміну. Визнавав необхідність грошей як міри вартості та засобу обігу, зауважував, що гроші є товаром, оскільки існує торгівля грошима між міняйлами;
- відповідно до традицій католицької церкви засуджував лихварство як

«ганебне ремесло». Купці та лихварі можуть привласнювати торговельний прибуток і лихварський процент лише як плату і нагороду за працю, за відстрочку в оплаті боргу, компенсацію втрати можливого доходу, транспортні та матеріальні витрати, ризик, подарунок.

Криза феодальної економіки (XIV–XV ст. включно) була пов'язана з розвитком товарно-ринкових відносин. Просте товарне виробництво сформувалося як економічний уклад. В аграрній економіці відбувся переворот, змістом якого було перетворення грошової ренти на основну форму присвоєння

додаткового продукту землевласником-феодалом, формування вільного селянського стану. Поширювалися товарно-грошові відносини. Місто стало центром промисловості та торгівлі, руйнувало господарську обособленість феодальних маєтків. У містах формувався клас буржуазії. Економічне життя будувалося на раціоналізмі та прагматизмі, які пов'язані з грошима та розрахунком. Зміцнювалася центральна влада. Руйнувалися васальні відносини. Значення дворянства як політичної сили зменшувалося.

Уповільнюючими чинниками були події XIV ст., голод 1315–1318 рр., демографічна криза середини XIV ст. через чуму, Столітня війна (1337–1453 рр.), розкол католицької церкви (утвердження на папський престол двох пап: у Римі та Авіньоні), селянські повстання («Жакерія» у Франції, Уота Тайлера в Англії). Від чуми 1347–1355 рр. та епідемій 60–70-х рр. XIV ст. у країнах Європи загинули 24 млн осіб.

Французький вчений-монах Ніколи Орем (Оресм) (1323–1382 рр.), аналізуючи економічне життя, у праці «Трактат про походження, природу, юридичне обґрунтування і зміну грошей» дав визначення грошам, як економічної категорії. Гроші — це інструмент, створений людьми для полегшення обміну товарів. Вчений одним з перших обґрунтував металістичну теорію грошей. На основі своїх висновків про походження та природу грошей підійшов до розуміння існування об'єктивних закономірностей грошового обігу.

Розвиток феодальної економіки у значній мірі визначався пануванням політичних факторів над господарськими. Раннє середньовіччя було періодом ранньофеодальних монархій, формування соціальних і правових основ феодального суспільства. Сформувалися тенденції до політичної незалежності та феодального роздроблення.

Класичне та пізнє середньовіччя у Франції — це період феодальної роздробленості та започаткування політичного об'єднання країни під час правління королівської династії Капетингів (987–1328 рр.). У XIV ст. королі династії Валуа (1328–1589 рр.) стали верховними сеньйорами, завершили економічне та політичне об'єднання Франції, що за державним устроєм перетворилася на станово-представницьку, а в другій половині XV ст. — абсолютистську монархію. В Англії з часу норманських завоювань королівська влада мала загальнодержавний характер. Судові та фіскальні сеньйоральні права феодалів (глафордів, а пізніше — лордів) були обмежені. Наслідком боротьби феодалів з королівською владою стало прийняття Великої хартії вольностей (1215 р.), що закріпила станові права світських і духовних феодалів, одночасно обмежувала свавілля держави щодо тих станів, які переходили до ринкових відносин. У 1345 р. Англія стала парламентською монархією. У Німеччині король саксонської династії Оттон I в 962 р. проголосив відновлення Римської імперії, до якої увійшли італійські землі (з кінця XII ст. — Священна Римська імперія, а з кінця XV ст. — Священна Римська імперія германської нації). Проте принцип виборності імператорів, їх намагання поєднати світську та церковну владу, а також сеньйоральний сепаратизм послабили централізацію. «Золота булла» 1356 р. юридично оформила самостійність феодальних князівств Німеччини.

Процес генезису феодальної економічної системи пов'язаний, в першу чергу, з формуванням феодальної власності на землю та соціальної структури феодального суспільства.

Прикладом класичної моделі генезису феодального господарства романського типу вважається його становлення у Франкському королівстві в V–X ст. За часів правління Карла Великого (771–814 рр.) держава досягла найвищої могутності. Згідно Верденського договору 843 р. відбувся розподіл імперії Карла Великого на три королівства: Західнофранкське, Східнофранкське та Середньофранкське, що стало важливим етапом в історії Франції (назва з'явилася в X ст.), Німеччини та Італії.

У VI–VII ст. економічний розвиток Франкської держави відбувався в умовах співіснування двох економічних укладів: протофеодального (колонатного) та общинного. Галло-римські землевласники володіли землею, організовували господарство і регулювали майнові відносини за нормами римського права. Зберігалися велике землеволодіння та колонатна система як основа сільського господарства. Франки, як свідчить кодекс законів «Салічна правда», на початку VI ст. жили вільними землеробськими громадами, що становили основу господарської організації. Громада була верховним власником землі, франки не могли передавати свою землю без її дозволу. Землі громади формувалися за рахунок державних земель, наданих ще за часів імперії та франкськими королями, присвоєння земель великих власників — галлів (існують припущення щодо захоплення германцями 1/3 їхніх земель). Право приватної власності патріархальної родини поширювалося на рухоме майно та садибу.

«Салічна правда» свідчить про недоторканість особистої власності, встановлює систему покарань за її порушення. Орні землі перебували у спадковому володінні сім'ї за чоловічою лінією, а пасовища, луки і ліси (*альєнди*) — в загальному користуванні членів громади. Після збору врожаю та сінокошу наділи ставали колективним пасовищем (система відкритих полів). Вирощували зерно, у тваринництві переважало екстенсивне свилярство. Франки одночасно були землеробами і воїнами. У соціальному відношенні поділялися на вільних, сервів(рабів) і літів (напіввільних). Через соціальне та майнове розшарування франків існував поділ на знатних і вільних; великих, середніх і дрібних землевласників. За вбивство вільного франка необхідно було сплатити штраф у 200 солідів, дружинника — 600, римлянина — 60, римлянина на службі короля — 300 солідів.

У VIII–IX ст. у Франкській державі *алодіальна та римська приватна власність трансформувалася у феодальну, склалася єдність піраміди влади та ієрархії землеволодіння. Сформувалися такі класи, як феодалы — утримувачі феодин, та феодально залежне селянство.* Ці процеси в науковій літературі отримало назву аграрного перевороту.

Аграрний переворот спричинили такі економічні та соціально-політичні чинники: а) натуральне господарство, економічні переваги великого землеволодіння порівняно з господарством громади та сім'ї; б) вичерпаність земельного фонду для дарувань; політична та фінансова слабкість центральної влади внаслідок боротьби за владу між особами королівських родин, внутрішні

міжусобиці, територіальна роздробленість на окремі королівства, герцогства, графства та баронії; в) війни з арабами, германськими та слов'янськими племенами; г) формування у франків професійної військової верстви — лицарів, необхідність забезпечення їх землею для виконання обов'язків (бойове спорядження і кінь коштували дорого, отже військову службу могла виконувати особа, яка мала не менше чотирьох мансів землі (площа манса становила в середньому 6–16 га).

XI–XIII ст. були періодом зрілих феодальних аграрних відносин. Панувала феодальна власність на землю. Існували такі її види: королівська, світська, духовна. Ієрархія соціальних і земельних відносин на основі договору між сеньйором і васалом обмежувала права феодалів на землю. Ці відносини були верховними (алодіальними, носіями яких була королівська влада), сеньйоральними та васальними (рицарське утримання землі). Економічний зміст васальних відносин полягав у перерозподілі феодальної ренти між членами панівних верств населення. За правом *майорату* феодал повністю (або дві його третини) успадковував старший син. Із XII ст. феодал відчужувався, але покупець визнавав васальний договір. У Німеччині лени охоплювали, крім землі, податки, мито, посади, карбування монет. Ленне право регулювало всі сторони господарського життя.

У XIV–XV ст. відбулися зміни в аграрних відносинах та організації сільського господарства, що мали значення аграрного перевороту. Докорінні зміни виявилися у таких загальних процесах, як:

- викуп селянами особистої свободи без землі, майнове розшарування;
- основними формами селянського землекористування були спадкове, протягом життя та оренда. Формувалися різні типи селянських господарств: економічно заможні із власною або орендованою землею, малоземельні та безземельні;
- доменіальні землі здавали в оренду на один–три–дев'ять років, що давало змогу швидко пристосуватися до змін економічної кон'юнктури, або для їх обробітку використовували найману робочу силу;
- зростання економічної ролі селянського господарства та зменшення домену, значення його зберігалось у галузях, зорієнтованих на ринок: тваринництві, лісових промислах, вирощуванні технічних культур, садівництві, городництві;
- комутація земельної ренти — заміна відробіткової та натуральної ренти фіксованою грошовою (цензом). Цензова система при розширенні виробництва в господарстві селянина і зростанні цін на сільськогосподарську продукцію забезпечувала збільшення доходів і виробничих витрат. Заміна феодальних повинностей фіксованими платежами;
- зменшення сеньйоральної та зростання державної (податкової) залежності селянства;
- зростання товарності сільського господарства, втягування у товарно-грошові відносини феодальних і селянських господарств, становлення стійких економічних відносин між селом і містами, сільським господарством і промисловістю.

Економічні процеси у сільському господарстві були зумовлені сукупністю

соціально-економічних та політичних причин, серед яких: а) демографічна криза внаслідок чуми середини XIV ст., коли протягом наступних 100 років населення Європи зменшилося на третину, а населенні пункти — на 50%; б) внутрішні суперечності у феодальному маєтку, економічні можливості якого не задовольняли потреби власників і селян; в) зростання міст і збільшення обсягів товарного виробництва, що створювало можливості для ринкового розвитку сільського господарства; г) формування централізованих монархій та посилення центральної влади, поступовий перехід селян під юрисдикцію держави; д) заміна класичного феода рентним, коли васал отримував за службу лише ренту з наданої у користування землі або грошову винагороду. Це руйнувало феодальну ієрархію. Основу васальних відносин становили гроші, а не земля; є) масові народні повстання проти феодального гноблення (наприклад, повстання Уота Тайлера у 1381 р. в Англії, Жакерія в 1385 р. у Франції).

Шляхи реформування сільського господарства у кожній країні мали свої особливості.

У Франції королі руйнували норми васального права. Дворянство переходило на королівську службу, не займалося господарством. Зменшення доменіальних земель зумовило утворення так званої чистої («селянської») сеньйорії. Селяни користувалися землею на правах цензиви або оренди. Феодали зберігали монополію на землю та систему баналітетів. Селяни без обмежень продавали, закладали, заповідали цензову та купували землю, що сприяло формуванню селянської власності. Оренда забезпечувала сеньйорії 80% доходів. Найчастіше укладали договір короткотермінової оренди — на три-дев'ять років. Використовувалася наймана праця.

В Англії існували такі типи селянських господарств: *фригольдерські* з правом землевласності; *копігольдерські* («протягом усього життя») на основі землекористування з виплатою грошового фіксованого цензу; *ореновані*. Розпочалося формування верстви фермерів (йоменів) — вільних орендарів, які займалися вівчарством або були посередниками між власниками та утримувачами землі. Використання найманої праці стало звичним явищем. Проте англійські селяни не домоглися спадкових прав на землю, як у Франції.

Особливістю аграрного розвитку Англії було започаткування реформи землеустрою — ліквідації системи черезсмужжя та відкритих полів, об'єднання феодалами та заможними селянами земель в одну ділянку, її обгородження і вилучення з примусової сівозміни, обмеження прав селян щодо користування громадськими землями. Як наслідок, значна частина селянства зазнавала обезземелювання і ставала батраками (коттерами).

У Німеччині на північно-західних землях сформувалася значна верства вільних заможних селян-орендарів — майєрів, які займалися товарним господарюванням на 4–7 повних наділах, використовували найману працю та передавали землі в суборенду. На південно-західних землях переважали дрібні господарства селян на здольщині або половинщині. Власниками ґрунтів ставали міщани. На колонізованих заєльбських (східних) землях аграрні відносини ґрунтувалися на основі так званого *німецького права*. Колонізація (локація) відбувалася шляхом заснування сіл на необроблюваних землях за

трипільною системою. Її організовував спеціальний локатор-осадчий на основі локаційної грамоти. У процесі землеустрою орні землі об'єднували на основі трипілья в компактні поля, кожне з яких ділилося на ниви відповідно до кількості селянських господарств. Селянська родина отримувала три ниви (озиму, яру і парову), що складали в сукупності гуфу землі, що в два-три рази було більш ніж у Старій Німеччині (вважають, що гуфа була фламандського взірця, в середньому 16,8 га), платила *чиниш* (слов'янська назва цензу), десятину і земельний податок на користь князя.

У другій половині XV ст. на німецьких землях, особливо в Остельбії, почалася феодальна реакція. Феодальний маєток перебудовувався на *фільварок* — *багатогалузеве, товарне господарство, виробництво в якому організовувалося на доменальній землі на основі відробіткової ренти селян з власною тягловою силою та інвентарем*. Земля фільварку (домену) збільшувалася за рахунок селянської та громади. Селянські господарства обезземелювалися. Кількість повнонадільних селянських господарств залишали такою, щоб їх тягловою силою та інвентарем обробити землі фільварку.

Сільське господарство впродовж XI–XV ст. було панівною галуззю економіки. Традиційно розвивалися рільництво, городництво, садівництво і тваринництво. Сільське господарство повільно прогресувало завдяки внутрішній колонізації земель, удосконаленню агротехніки, знарядь праці та організації виробництва, підвищенню виробничого досвіду селян. Значну роль відіграла матеріальна спадщина Римської імперії. В XIV–XV ст. сільське господарство почало набувати товарного характеру, посилилася господарська спеціалізація регіонів. Накопичувалися знання з агрономії, з'явилася спеціальна література для популяризації раціоналізаторських методів господарювання. Однак вона була доступною лише для феодалів. Селяни господарювали, дотримуючись давніх звичаїв.

3. Періодизації феодальної економіки на території України (VI–XV ст.)

Розвиток феодальної економіки на території України був органічною частиною загальноєвропейського процесу, однак мав певні особливості, головними з яких є хронологічно пізніше завершення формування зрілої феодальної економіки, утвердження в XVI ст. і збереження до середини XIX ст. феодально-кріпосницького господарства, повільний процес становлення ринкової економіки (Україну вважають країною так званого другого ешелону підприємницького розвитку).

Питання періодизації феодальної економіки на території України залишається дискусійним. Поширеним є поділ на такі періоди.

➤ *VI ст. – 30-ті рр. XII ст.* – період становлення (генезису) феодальної економіки. Охоплює два етапи: 1) VI–VIII ст. — у межах державно-племінних об'єднань склавів та антів (VI–VII ст.) і державних утворень-князівств за загальною назвою «Руська земля» (VIII–IX ст.); 2) в умовах Київської держави (882 р. – 30-ті рр. XII ст.). У східних слов'ян сформувалася власна модель генезису феодальної економіки. Феодалізація відбувалася повільно на основі розкладу первіснообщинних відносин, а отже, мала общинногенний характер.

Рабство існувало як патріархальне. Рабовласницька економіка не склалася.

➤ *XII–XV ст.* — період розвитку феодальної економіки. У сучасній історико-економічній літературі поширена думка, що на території України формування зрілої феодальної економіки завершилося в XII ст. — першій половині XIV ст. за часів політичної роздробленості (в той період були Київське, Галицьке, Волинське, Переяславське, Чернігово-Сіверське князівства) та Галицько-Волинської держави (1199–1349 рр.). Деякі вчені утвердження зрілих феодальних відносин пов'язують з польсько-литовською добою другої половини XIV – XV ст.

➤ *XVI–XVIII ст.* — розвиток феодально-кріпосницької економіки в умовах становлення ринкової економіки. *Остання третина XVIII ст. — перша половина XIX ст.* — криза феодальної економіки і розвиток ринкової економіки як укладу.

У VI ст. слов'яни стали відомі за власним ім'ям, яке є самоназвою. Про це зазначають візантійські автори, в тому числі Йордан у праці «Про походження та діяння готів» (551 р.) та Прокопій Кесарійський в «Історії війн» (550–554 рр.). У період Великого переселення народів у V–VII ст. сформувалися три великі гілки слов'ян: східні, західні, південні.

У *VI–VII ст.* на території України відомо три східнослов'янські археологічні культури: *празька*, котру пов'язують з племенами склавів, територія яких займала лісостепову Україну (поширилася також на території Словаччини, Чехії та Моравії); *пеньківська*, населення якої відоме за назвою *анти*, котре жило між середнім Дніпром і середнім та нижнім Дністром, *колочинська* на території Верхнього Подніпров'я та басейнів Десни і Сейму, а також на землях балтів і угрофінів. Назва анти в перші роки VII ст. зникає. Вважається, що антський політичний союз був розгромлений аварами, частина антів переселилася на Балкани, інша об'єдналася із склавінами, прийнявши їхню назву.

Це був період ранньоцивілізаційних суспільств, в яких почався перехід від територіальної землеробської громади до сільської територіальної громади за назвою вервь («мир», «людіє») із алодіальною власністю окремих домогосподарств.

Громада складалася з дворич (10–15 димів-господарств малих сімей однієї великої патріархальної родини), об'єднаних сусідством та економічними зв'язками. В історичній літературі двориче описується як єдиний самостійний житлово-господарський комплекс з полями, сіножатями, лісами, ріками, озерами тощо. Більшість учених стверджує, що земля переходила у володіння малих сімей, які утворювали самостійні господарства (домогосподарства) і витісняли великі патріархальні родини. Лише окремі сільськогосподарські роботи виконували на спілку. Альєндами (випасами, луками, лісами, водоймами) общинники користувалися спільно. Громада зберігала верховну власність на землю, виконувала адміністративно-судові функції. Розвивалося майнове та соціальне розшарування, пов'язане з формуванням інститутів князівської влади, старійшин із родоплемінної верхівки і дружинної організації. Політичний лад слов'янських племен раннього середньовіччя мав ознаки державних утворень (територіальних воєнно-політичних союзів).

У VIII–IX ст. на основі племінних союзів, відомих за етнополітичною мапою

«Повісті минулих літ», формуються територіальні об'єднання — землі-князівства. Політична федерація союзів племен (полян, сіверян, древлян, уличів) відома в історичній літературі як державне утворення Руська земля з центром у Середньому Подніпров'ї. Суспільно-політичний устрій того часу мав характер військової демократії. Східнослов'янські племена на території України репрезентовані археологічними культурами типу луки-райковецької, волинцівської, роменської.

Продовжувався перехідний період утвердження сільської територіальної громади-верви з економічносамостійними домогосподарствами та алодіальною приватною земельною власністю.

Аграрні відносини характеризували «окняжіння» (одержавлення) земель у межах окремих князівств; розвиток приватно-індивідуального господарства; посилення земельної нерівності, перетворення великої земельної власності на головне багатство; збереження власності громади на орні землі та альєнди. Формувалися відносини особистої залежності та підданства.

Таким чином, господарство східнослов'янських племен характеризувалося переходом до територіальної громади з приватною земельною власністю та індивідуально-приватним господарством, розвитком ремесла, міст і торгівлі. Почався процес формування феодальних відносин.

Київська Русь — це найбільша держава раннього середньовіччя в Європі. В середині XI ст. її територія охоплювала всі східнослов'янські землі від Чудського, Ладозького та Онезького озер до верхів'їв Волги та Оки, середнього Дніпра, польських і литовських земель. У науковій літературі полеміка щодо рівня феодалізації Київської Русі триває. Важливими джерелами з історії становлення феодальних відносин є правові документи «Руська Правда», «Правда Ярославичів», Статут Володимира Мономаха (1113 р.), що формували так зване

«руське право». Вони встановлювали норми права відповідно до канонів християнської релігії. Закріплювали права феодалів на землю і покарання за його порушення, соціальну структуру суспільства, правовий статус різних категорій населення, скасовували окремі положення «звичаєвого права», регулювали організацію вотчинного господарства. Ці документи — важливе джерело, на якому ґрунтується дослідження історії Київської Русі.

Формувалися сеньйорально-васальні відносини. Великий київський князь надавав землі у кормління дружинникам і знатним людям. Князі-намісники — своїм дружинникам і місцевій знаті, яка не належала до оточення великого київського князя. Виникла професійна верства службовців: військових та управлінців — великих землевласників. Найвищий соціальний статус мали

«земські бояри» і «княжі мужі». Сформувалася ієрархічна структура землеволодіння, що ґрунтувалася на міжкнязівських і князівсько-боярських васальних відносинах. Вони, порівняно із Західною Європою, мали такі особливості: формувалися повільно впродовж XI–XIII ст., значно пізніше, ніж на Заході; відносини покровительства і служби були нестійкими, не чітко

вираженими та оформленими юридично; феодальна драбина була трирівневою: великий київський князь — князі-намісники; великий київський князь — князівські бояри; князі-намісники — земські бояри.

Великий київський князь надавав намісникам і великим землевласникам імунітетні права: здійснення функцій державної судової, адміністративної, фінансової влади в межах певної території. Проте рівень імунітетних прав залишається дискусійним питанням серед науковців.

Отже, надання бенефіціального типу охоплювали не землі з селянами, а лише передбачали право збирання податків з населення даної території та імунітетні права (подібно до англійського бокленду). За історичними джерелами, лише в кінці XI ст. — на початку XII ст. почалося надання боярам землі зі селянами. Наприкінці XI ст. після з'їзду князів у Любечі в 1097 р. почався процес перетворення земельних бенефіціальних надань на феодальне умовно-спадкове володіння («Кождо держить отчину свою»). Він не завершився в домонгольський період.

Співіснували такі форми власності на землю, як *державна* (уособлення верховної влади київського князя), *колективна або громадсько-селянська* та *приватна феодальна*. Склалися такі види великого приватного землеволодіння, як *власне князівське, боярське, церковне*. В історичній літературі велике приватне землеволодіння і господарство-маєток отримали назву *вотчина*. Частина вчених вважає, що вотчина — це лише алодіальне землеволодіння, яке можна вільно відчужити (купити, продати, передати у спадок).

Після прийняття християнства в 988 р. церква існувала на введenu князем Володимиром *десятину* — десяту частину князівських данин, прибутків із судових і торгових мит. Церковне землеволодіння виникло і збільшилося у другій половині XI–XII ст. із надань князів, вкладів князів, бояр і членів їхніх родин «на помин душі», приватного придбання, заселення пустищ.

При формуванні феодальної земельної власності та феодально-залежного селянства значення мали ті ж чинники, що і в Західній Європі: відчуження алоду, переваги великого землеволодіння над дрібним, формування відносин панування і підпорядкування, а в середині панівної верстви — покровительства і служби, надання імунітету. Проте монополія феодалів на землю не сформувалася. Більшість учених вважають, що селяни Київської держави були переважно особисто вільними та економічно самостійними. Не було масового обезземелення селян і формування їх феодальної залежності.

Стримуючими чинниками феодалізації були значні незаселені та неосвоєні землі, за рахунок яких зростало князівсько-боярське землеволодіння, та сільська громада, що обмежувала право відчуження землі, перерозподіляла між селянами землі, що залишалися в колективному володінні, відповідає за збирання податків і виконання повинностей на основі кругової поруки.

ТЕМА 4. МЕРКАНТИЛІЗМ

План

1. Загальні принципи і умови виникнення меркантилізму.
2. Теорія «грошового балансу» та теорія «торгівельного балансу».
3. Ідеї пізніх меркантилістів.
4. Значення ідей меркантилізму.
5. Гроші і капітал у розумінні меркантилістів. Основи протиріч ідей меркантилістів

1. Загальні принципи і умови виникнення меркантилізму

Узагальнюючи інтерпретацію даного «перехідного періоду», у тому числі і марксистську, слід відзначити, що економісти сходяться в основному: був період меркантилізму з характерною йому до-індустріальною економікою, точніше кажучи — це ціла епоха, коли так звані меркантилісти, хоч і не погоджували між собою ні принципів, ні загального аналітичного інструментарію, але майже протягом трьох століть дотримувалися загальних «принципів» наукового світогляду. Меркантилісти підкреслювали, що золото і будь-який скарб є показниками багатства країни.

Вони вважали доцільним:

- 1) підтримку владою імпорту дешевої сировини для промисловості;
- 2) регулювання зовнішньої торгівлі з метою забезпечення припливу в країну золота і срібла;
- 3) протекціоністські тарифи держави на імпортовані промислові товари, а також заохочення нею експорту, особливо готової продукції;
- 4) ріст населення для підтримки низького рівня заробітної плати, розширення бази оподаткування і нагромадження капіталу.

Таким чином, багатство країни меркантилісти вбачали у золоті і сріблі, а його джерелом вважали зовнішню торгівлю, яка через нееквівалентний обмін забезпечувала активний торговельний баланс. Саме тому об'єктом дослідження у меркантилістів була виключно сфера обігу. Це видно навіть з назв багатьох публікацій того часу.

Наприклад, назва книги Томаса Мена «Багатство Англії у зовнішній торгівлі, або баланс нашої торгівлі як принцип нашого багатства» (1664). В умовах середньовіччя і цехової системи основою соціально-економічного і адміністративно-політичного порядку суспільства були праця і земля; державне втручання здійснювалося як «традиція і звичай». В умовах же меркантилізму нові державні функціонери надавали перевагу указам і статтям. Так, в Україні діяли Литовський статут XVI ст. і «Устав на волоки» (1557 р.). Вони, на відміну від «Руської правди», яка сприяла формуванню феодальних відносин у добу раннього середньовіччя, мали захищати ці відносини і сприяти їх поширенню в період розкладу феодальної системи, що почався під натиском нових економічних явищ — розвитку товарно-грошових відносин, торгівлі тощо. Меркантилісти, будучи прихильниками розвитку цих нових явищ, як і прихильники феодального порядку, не підтримували ідею комерціалізації праці

і землі — вихідної умови формування ринкової економіки. Більше того, їхня безоглядна міра н абсолютну владу освіченої деспотії ще не була похитана навіть натяками на демократію. Очевидно, саме тому так довго в більшості європейських країн зберігалися ремісничі цехи і феодалні привілеї: у Франції — до 1790 р., в Англії— до 1834 р., в Україні— 1861 р

При меркантилізмі національне промислове виробництво контролюється торговим капіталом і розвивається вже на комерційній основі, більше не замикаючись у рамках міст. Причиною цього було те, що купець знав ринок, обсяг існуючого попиту, міг забезпечити постачання товарів, які використовувалися в домашньому виробництві. Оскільки дорогого устаткування ще не існувало, то купець нічим особливо не ризикував, беручи на себе відповідальність за виробництво. Ось чому аж до кінця XVII ст. промислове виробництво в Західній Європі і до середини XIX ст. — в Україні пишалось простим додатком до торгівлі.

В доіндустріальній економіці через відсутність регулярної зайнятості, фабричної дисципліни, як і раніше, переважала думка про нееластичність попиту. Меркантилістські положення про активне сальдо торговельного балансу, у яких обґрунтовується перевищення експорту над імпортом, заохочується експорт капіталу та залучення в країну зарубіжного золота і схвалюється громадська праця, дійсно спонукають до думки, що вищі класи суспільства зобов'язані забезпечувати робочі місця, оскільки лише політика, суть якої можна виразити двома словами — «розори сусіда», збагатить націю, а більш висока заробітна плата знизить, а не підвищить пропозицію праці. Розвиток меркантилістських економічних ідей про державне регулювання зовнішньої торгівлі, ототожнення грошей і багатства та інші — слід розглядати з урахуванням двох етапів, які виділяють у розвитку меркантилізму, а саме: раннього і пізнього. Основним критерієм розрізнення цих етапів є шляхи досягнення активного балансу.

2. Теорія «грошового балансу» та теорія «торгівельного балансу»

Теорія «грошового балансу».

Ранній меркантилізм виник ще до великих географічних відкриттів і тривав до середини XVI ст. Найвизначнішим представником цього періоду був Уільям Стаффорд (Англія). На цьому етапі торговельні зв'язки між країнами були розвинені слабо і мали епізодичний характер. Для досягнення позитивного сальдо у зовнішній торгівлі ранні меркантилісти вважали необхідним, по-перше, встановлювати максимально високі ціни на товари, які експортуються; по-друге, в цілому обмежувати імпорт товарів; по-третє, не допускати вивезення із країни золота і срібла (з якими ототожнювали грошове багатство держави). Таким чином, теорія раннього меркантилізму може розцінюватися як теорія «грошового балансу». Проте, слід відзначити, що представники раннього меркантилізму не мали чіткого уявлення про зв'язок торгівлі і грошового обігу. їхня концепція номіналістичного походження грошей, яка бере свій початок ще із стародавніх часів, у тому числі з праць старогрецького філософа Аристотеля (IV ст. до н.е.), була помилковою. Останній, як відомо, вважав, що монета

«існує не по природі, а встановлена людьми, і їм під силу змінити її або вилучити із обігу». Міркуючи так, меркантилісти заперечували не лише товарну природу грошей, але і їхній зв'язок з дорогоцінними металами.

Однак у період раннього меркантилізму, як і в середні віки, уряд займався «псуванням» національної монети, знижуючи її вартість і вагу з надією зацікавити іноземних купців обмінювати їхні гроші на іноземні та купувати більше товарів. Перетворення грошей в умовний знак, фіксоване співвідношення золотих і срібних монет, які були в обігу (система біметалізму), виправдовувалися як фактами обігу неповноцінних грошей, так і помилковою констатацією того, що золото і срібло є грошима завдяки їхнім природним якостям, виконуючи функції міри вартості, скарбу (нагромадження) і світових грошей.

Теорія «торгівельного балансу».

Пізній меркантилізм тривав з другої половини XVI ст. до середини XVII ст., хоч окремі його елементи продовжували проявляти себе і в XVIII ст. На цьому етапі торговельні зв'язки між країнами стають розвиненими і регулярними. Цьому сприяло заохочення розвитку національної промисловості і державної торгівлі. Щоб досягти активного торговельного балансу, меркантилісти вважали необхідним: по-перше, завоювати зовнішній ринок, пропонуючи відносно дешеві товари (держава, на їх думку, мала стимулювати виробництво товарів на експорт), а також перепродуючи товари одних країн в інші; по-друге, дозволяти імпорт товарів, крім предметів розкоші, при збереженні в країні активного торговельного балансу; по-третє, вивозити золото і срібло для здійснення вигідних торговельних угод шляхом посередництва, тобто для збільшення їх маси у країні і збереження активного торговельного балансу, який веде до активного платіжного балансу, а отже — до припливу золота і срібла з-за кордону. Пізні меркантилісти змінили акцент у теорії монетаризму, протиставляючи ідеї «грошового балансу» ранніх меркантилістів ідею «торговельного балансу», згідно з якою держава стає тим багатшою, чим більшою є різниця між вартістю вивезених і ввезених товарів.

Визнаючи товарну сутність грошей, їх цінність пізні меркантилісти, як і їхні попередники, вбачали у природних властивостях золота і срібла. Але саме вони зумовлювали перехід від металевої до кількісної теорії грошей і системи монометалізму. Якщо ранні меркантилісти ототожнювали багатство країни із золотом і сріблом та зводили функцію грошей до засобу нагромадження, то представники пізнього меркантилізму під багатством розуміли надлишок продуктів, який можна перетворити на зовнішньому ринку у гроші, що для них були не тільки засобом нагромадження, а й засобом обігу. Виступаючи за посередницьку торгівлю, представники пізнього меркантилізму відстоювали обіг грошей як капіталу.

3. Ідеї пізніх меркантилістів

Виникнення кількісної теорії грошей було ніби природною реакцією на «революцію цін» XVI ст., зумовлену величезним припливом у Європу із Нового світу золота і срібла, яка засвідчила причинний взаємозв'язок між зміною

кількості грошей і цінами на товари. На переконання пізніх меркантилістів, цінність грошей перебуває у зворотній залежності від їх кількості, а рівень цін на товари прямо пропорційний кількості грошей. Вони тенденційно вважали, що збільшення пропозиції грошей підвищить попит на них, стимулюватиме торгівлю. Розглянемо коротко основні погляди та ідеї відомих меркантилістів пізнього, або ж «зрілого» періоду. Один із них — Томас Мен. Найбільш стисло і точно суть меркантилізму викладена в книзі Т. Мена «Багатство Англії у зовнішній торгівлі, або баланс нашої зовнішньої торгівлі як принцип нашого багатства» (1664 р.).

Істинний меркантиліст Т. Мен бачив багатство переважно в його грошовому виразі — у золоті і сріблі. На його поглядах позначилась належність до багатого купецтва. Як окремий торговець пускає в обіг гроші, щоб вилучити їх з прибутком, так країна має збагачуватися шляхом торгівлі, забезпечуючи перевищення вивезення товарів над їх ввезенням. Розвиток виробництва він розглядав як засіб розширення торгівлі. Т. Мен, хоч і визнавав, що приплив дорогоцінних металів підвищить внутрішні ціни, все ж наполягав саме на цьому положенні. Він був переконаний, що товар потрібно «продавати якомога дешевше, аби лише не втратити збуту...». Що ж до збільшення ввезення у країну товарів за готівку, то вигоду Т. Мен вбачав у тому, що досягнуте збільшення товарів врештірешт після вивезення цих товарів знову за кордон перетвориться у ввезення значно більшої кількості грошей. Т. Мен, як і інші меркантилісти, був далекий від намагання створити певну «систему» економічних поглядів. Однак економічні думки мають свою логіку, і Т. Мен, відображаючи реальність, змушений був оперувати такими теоретичними термінами, як товар, гроші, прибуток, капітал тощо. І намагався при цьому встановити причинний зв'язок між ними.

Ідеї, багато в чому схожі з ідеями Т. Мена, висловив Джон Локк, який вважав, що «багатство» потрібно розглядати не просто як велику кількість золота і срібла, а у порівнянні з іншими країнами. Майже повторив Дж. Локка і Річард Кантільон, твердячи у своїх «Нарисах про природу торгівлі» (1755), що «будь-яка держава, в обігу якої знаходиться більше грошей, ніж у сусідніх країнах, має над ними перевагу, поки підтримує такий рівень». Сюди ж можна віднести й ідеї паперово-грошового меркантиліста Джона Ло, який у своїй праці «Аналіз грошей і торгівлі» (1705) наполегливо аргументував думку про те, що незначне підвищення ціни приводить до істотного росту пропозиції, тобто про те, що еластичність пропозиції товарів є досить високою. Звідси цілком логічним є висновок про можливість значною мірою впливати на ріст виробництва шляхом збільшення кількості грошей в обігу. Як бачимо, концепція пізнього меркантилізму майже цілком була орієнтована на практику господарського життя — в основному на сферу обігу. Вплив меркантилістів на інші сфери економіки не завжди був адекватним. Прикладом цього може бути Франція, де найбільш активним провідником політики протекціонізму в XVII ст. вважався суперінтендант (міністр) фінансів Жан-Батіст Кольбер. При ньому у промисловості країни створювалась могутня мережа мануфактур, хоч підкреслимо, не стільки заради розвитку національної промисловості, скільки для забезпечення прибутків королівського двору, який відзначався

розтринюванням коштів. Водночас шляхом заборони ввезення хліба і безперешкодного його вивезення стримувався розвиток фермерства, що в остаточному підсумку стало фактором «вузькості» внутрішнього ринку порівняно з давньою суперницею Франції — Англією. Пізніше французький меркантилізм стали називати кольбертизмом.

Кольбер був практиком, який за допомогою меркантилістської політики намагався подолати соціально-економічну відсталість країни. *Теоретичні основи меркантилізму у Франції були викладені у «Трактаті політичної економії» (1615), автором якого був відомий Антуан Монкретьєн. Саме він вперше ввів у соціально-економічну літературу термін «політична економія».*

Автор «Трактату політичної економії» найбільш корисним станом вважав купців, а торгівлю характеризував як мету ремесла. Активне втручання держави в економіку розглядав як найважливіший фактор нагромадження, зміцнення і розвитку господарства країни. А. Монкретьєн рекомендував розвивати мануфактури, створювати ремісничі школи, підвищувати якість виробів і розширювати торгівлю товарами національного виробництва, витісняючи з французького ринку іноземних купців, яких він порівнював із насосом, що викачує багатство з країни. Програма Л. Монкретьєна передбачала розширення зовнішньої експансії Франції. Вона частково відображала монетаризм, а також ідею активного торговельного балансу, до якої наближався автор.

Самостійний характер мав вітчизняний меркантилізм. Одним із найосвіченіших вітчизняних діячів свого часу був Феофан Прокопович (1681 — 1736 рр.). Як і сучасні йому російські меркантилісти, він був прихильником активного господарського й торговельного балансу. Ф. Прокопович вважав, що досягти такого балансу можна лише шляхом безперервного розвитку промисловості, сільського господарства, торгівлі, засобів і шляхів сполучення тощо. Він обстоював також необхідність розвитку економічних зв'язків, торгівлі з іншими країнами, однак лише в тому разі, якщо вони відповідають інтересам власної країни. Таким чином, меркантилізм не був суто англійським явищем. Політики нагромадження грошей, протекціонізму і державної регламентації господарства проводилась у XV — XVIII ст. у всій Європі — від Португалії до Росії. Але провідна роль у розробці ідей меркантилізму належить англійським памфлетистам. Це пояснюється швидким економічним розвитком Англії, зрілістю англійської буржуазії.

4. Значення ідей меркантилізму

Меркантилісти намагалися знайти відповідь на цілу низку питань, які ставило життя, зокрема чому багатство росте в одній країні інтенсивніше, ніж в іншій; що можна і потрібно зробити в масштабах підприємства і, особливо, держави, щоб багатство росло швидше.

Меркантилісти шукали відповідь на ці питання в умовах економіки своєї епохи. Можна вважати, що вони першими поставили завдання «раціонального господарювання» як найважливішу проблему економічної науки. Більшість з їхніх емпіричних висновків і рекомендацій пули об'єктивно правильними і в

цьому розумінні — науковими. Разом з тим, вони зробили перші кроки і в пізнанні законів руху і внутрішнього механізму ринкової економіки. Помилка їхня була в тому, що вони шукали розгадку секретів економіки у сфері обігу. А виробництво розглядали лише як засіб для забезпечення припливу грошей у країну, точніше, в руки торгових капіталістів. Між тим, основою будь-якого суспільства є виробництво матеріальних благ, а обіг грошей — другорядним щодо нього.

Саме ж «багатство нації» меркантилісти розглядали по суті через призму інтересів торгового капіталу. Тому вони не могли не помітити такої важливої економічної категорії, як обмінна вартість. Вона їх цікавила суто як теоретиків, тому що в чому ж яскравіше втілюється обмінна вартість, як не у грошах чи в золоті? Однак навіть вихідна аристотелева ідея зрівняння різних благ і різних видів праці в обміні була їм чужою. Вони вважали, що обмін за своєю природою є нерівним і нееквівалентним. Меркантилісти не розвивали теорії трудової вартості, зародки якої наявні ще у працях Арістотеля та окремих середньовічних авторів.

Додану вартість меркантилісти розглядали як торговий прибуток. Приріст і нагромадження капіталу вони розуміли не як результат виробничої діяльності, а як такий, що породжений обміном, особливо зовнішньою торгівлею. І все ж, незважаючи на це, багато проблем меркантилісти бачили у правильному світлі. Так, важливим предметом їх турботи було фактичне залучення у капіталістичне виробництво якомога більшої частини населення. У поєднанні з гранично низькою заробітною платою це мало збільшити масу прибутку і прискорити нагромадження капіталу. Меркантилісти великого значення в економічному розвитку надавали еластичності грошової системи. Орієнтуючись у своїх економічних проектах на сильну державну владу, пізні меркантилісти разом з тим часто виступали проти надмірної і дріб'язкової регламентації господарства державою. Це особливо характерне для англійців, які були виразниками інтересів сильної, самостійної і досвідченої буржуазії, яка мала потребу лише у загальному захисті її інтересів.

Томас Мен боровся проти жорсткої регламентації вивезення дорогоцінних металів. Він писав, що, як селянину необхідно кинути зерно в землю, щоб одержати згодом урожай, так і купцеві потрібно вивезти гроші і придбати зарубіжні товари, щоб потім продати більше своїх товарів і дати нації вигоду у вигляді додаткової кількості грошей. Разом з тим, меркантилісти не надавали значення залученню в національну економіку зарубіжних інвестицій. Для них неістотною була і проблема безробіття; основною причиною «добровільного безробіття» вони вважали «лінощі» або «розбещеність», які породжують у людині небажання працювати на фабриках і заводах заради власного блага. Незважаючи на помилки, меркантилізм, як вважав Й. Шумпетер, слід характеризувати як «епоху зародження політичної економії». На його думку, у той час ще не існувало загальних проблем економіки, і тому «ми не можемо шукати у тогочасній літературі глибоких узагальнень».

5. Гроші і капітал у розумінні меркантилістів. Основи протиріч ідей меркантилістів

Таким чином, безперечно, серце меркантилізму — це доктрина активного торговельного балансу як найважливішої умови національного багатства. Виникає питання, як взагалі можна було прийти до подібних переконань.

Адам Сміт першим дав і найбільш просту відповідь: *меркантилізм* є не що інше, як переплетіння протекціоністських помилок, нав'язаних продажному парламенту «нашими торговцями і промисловцями», і ґрунтується воно на «найпростішому уявленні, ніби багатство полягає у володінні грошима».

Так само, як індивід, держава має витратити менше, ніж отримує, якщо має намір збільшити своє багатство. Якої матеріальної форми набуває цей надлишок понад споживанням? Меркантилісти порівнювали його із придбанням твердих грошей або скарбів. Помилково ставився знак рівності між грошима і капіталом, а також активним сальдо торговельного балансу і щорічним перевищенням прибутку над споживанням. Такою була суть смітіанської критики меркантилізму.

За часів Адама Сміта коментатори ніколи не припиняли обговорювати питання: чи насправді меркантилісти ототожнювали гроші і капітал, або, використовуючи архаїчну термінологію, — «дзвінку монету» і багатство? Враховуючи вражаючу недбалість, з якою автори того часу вживали звичну повсякденну лексику, не дивно, що у літературі допускалося більш ніж одне тлумачення цього питання. «Одні з кращих англійських авторів економічної теорії у галузі торгівлі, — визнає Адам Сміт, цитуючи Т. Мена і Дж. Локка, — починали із зауважень, що багатство країни складається не тільки із її запасів золота і срібла, а ще із землі, споруд і всякого роду споживчих благ; однак у ході їх роздумів земля, споруди і споживчі блага здається, випадають у них із пам'яті, і їх докази частенько зводять багатство до золота і срібла». Можна ще цитувати поміркованих меркантилістів, які не ототожнювали гроші і капітал, а услід за Аристотелем підкреслювали чисто умовну природу грошей. Але також справедливим є те, що майже всі меркантилісти мали ілюзію, нібито гроші є певною мірою «найважливішими засобами». Гроші — це «життя комерції», «насушний дух торгівлі», або, за висловленням Бекона, «як гній — погані лише поки лежать без діла». Подібна образність була використана у доктрині XVIII ст. Щодо грошей, які стимулюють торгівлю, то це поняття існувало набагато раніше без будь-якого теоретичного обґрунтування. Обговорювання цього питання не має сенсу, оскільки відсутність стійкої термінології в літературі того часу унеможлиблює встановлення різниці між аксіоматичною ідентифікацією грошей і багатства та більш загальним припущенням, що збільшення одного завжди спричиняє збільшення іншого.

Тепер щодо розуміння меркантилістами золотогрошового потоку. Що вони мали на увазі, твердячи про бажаність перевищення експорту над імпортом? Чи це єдине джерело багатства нації або чи це — єдина вигода, яку і отримує країна від зовнішньої торгівлі? Чи це є щось більше, ніж словесне формулювання для обґрунтування заходів, які вважаються корисними з інших причин? Якою б точною не була інтерпретація, думка про те, що перевищення експорту над імпортом є показником економічного добробуту, є основною помилкою у працях меркантилістів.

Платіжний баланс завжди має бути збалансованим, але торговельний баланс не обов'язково повинен бути урівноваженим.

Країни отримують прибуток від міжнародного обміну через посередництво:

- 1) зримого експорту товарів;
- 2) незримого експорту послуг;
- 3) експорту дорогоцінних металів ;
- 4) імпорту капіталу або в формі іноземних інвестицій всередині країни, або прибутку на свої інвестиції за кордоном, або у вигляді іноземних позик.

Країна витрачає на міжнародний обмін: 1) зримий імпорт;

- 2) незримий імпорт;
- 3) імпорт дорогоцінних металів;
- 4) експорт капіталу у вигляді зарубіжних активів.

Ці чотири статті у сукупності завжди зрівноважені. Якщо це не відбувається з першими трьома статтями, то різниця проявляється в експорті або імпорті капіталу.

Коли меркантилісти твердили про активне сальдо торговельного балансу, вони все-таки мали на увазі перевищення експорту, зримого і незримого, над імпортом, закликаючи або до залучення золота у країну, або до надання кредиту зарубіжним країнам, тобто експорту капіталу. Іншими словами, вони не проводили чіткої межі між тим, що сьогодні називають «рахунок поточних операцій» і «рахунок руху капіталу» у платіжному балансі.

Слід зауважити, що ще у 1630 р. Томас Мен зрозумів, що приплив у країну дорогоцінних металів піднімає внутрішні ціни, і доктрина «продати дорожче, купити дешевше» обертається проти самої країни. Кантільйон і Юм заново сформулювали цей висновок у XVIII ст., і приблизно за століття «механізм золотогрошових припливів» забезпечив спростування меркантилістських принципів.

Аргументи були такі: суто автоматичні механізми сприяють «природному розподілу грошових металів» між торгуючими країнами і установленню таких рівнів внутрішніх цін у них, за яких експорт кожної країни дорівнює її імпорту. Будь який додатковий видобуток золота в окремій країні підвищить рівень внутрішніх цін відносно інших країн.

У результаті перевищення експорту над імпортом має оплачуватися відпливом золота. Процес триває до тих пір, доки у всіх торгуючих країнах не встановиться нова рівновага між експортом та імпортом, яка відповідатиме більш високій пропозиції золота. Оскільки зовнішня торгівля і золото взаємопов'язані так, що нагадують воду у сполучених посудинах, яка намагається постійно знаходитися на одному рівні, політика гонитви за активним торговельним балансом сама себе скасовує.

Усі елементи, що складають цю теорію саморегулюючого механізму розподілення дорогоцінних металів, були відомі вже у XVII ст. Томас Мен показав, що будь-яке суто пасивне або активне сальдо балансу по поточних операціях, зримих і незримих, має фінансуватися відтоком або припливом дорогоцінних металів, отже обсяги експорту та імпорту залежать від співвідношення цін у різних країнах. У 1690 р. Джон Локк ясно показав, що

ціни змінюються у визначеній пропорції до кількості грошей в обігу. Слід було лише поєднати ці думки воєдино і дійти висновку, що немає ніякої необхідності турбуватися про довгостроковий стан торговельного балансу.

Основи протиріч ідей меркантилістів.

Так що ж лежало в основі зазначених протиріч? Статичне розуміння економічної діяльності як гри з нульовою сумою (виграш одного — людини чи країни — є програшем іншого), мовчазне припущення обмеженості потреб, нееластичність попиту, слабкість грошових стимулів — очевидно, що всі ці поняття були присутні в доіндустріальній економіці, звичній до такого незначного росту виробництва і населення, що ним можна просто знехтувати.

У часи, коли прибуток від зовнішньої торгівлі був випадковим — а саме такою є епоха піратського імперіалізму, коли внутрішня торгівля обмежувалася кількома населеними пунктами і велася спонтанно, і практично невідомі були регулярна зайнятість і фабрична дисципліна, — що може бути природніше від думки, немов лише політика «розори сусіда» збагатить націю, що активний торговельний баланс втілює в собі чисту надбавку до обсягу продажів на обмеженому внутрішньому ринку і що більш висока заробітна плата знизить, а не підвищить пропозицію праці?

Такого роду загальні уявлення про економічну діяльність настільки міцно укорінювались у реальному світі, що навряд чи потребували констатації, і тільки вони пояснюють, чому розумні люди могли дотримуватися теорій, висунутих у той період. До цього, на думку М. Блауга, спонукали також протекціоністські настрої, поєднані з хибним ототожненням грошей і багатства.

ТЕМА 5. КЛАСИЧНИЙ ШКОЛА ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

План

1. Історичні умови виникнення і загальна характеристика політекономії
2. Економічні погляди основоположників класичної школи в Англії й у Франції
3. Фізіократизм як специфічний напрям класичної політекономії
4. Розквіт класичної політекономії у працях А. Сміта і Д. Рікардо

1. Історичні умови виникнення й загальна характеристика політекономії

Наприкінці XVII століття меркантилізм поступово втрачає свою актуальність і популярність в силу об'єктивних обставин. На зміну йому приходять новий напрям економічної думки «класична політекономія».

Цьому сприяли об'єктивні історичні передумови: зароджується машинна індустрія; починається епоха великих винаходів. Унаслідок буржуазних революцій у західноєвропейських країнах з'являються нові класи – підприємці (буржуазія) і наймані робітники (пролетаріат); зростають міста і міське населення; розвивається банківська система, створюються біржі та акціонерні товариства. Не тільки торгівля, а й виробництво стає у більшій мірі капіталістичним.

У результаті цього визначилися такі об'єктивні категорії як «капітал», «прибуток», «відсоток», «земельна рента», «заробітна плата» – все це могло вже бути об'єктом спостереження й наукового аналізу. Класики (на той час як представники нових поглядів) розвінчали меркантилізм і протекціоністську політику в економіці, висунувши альтернативну концепцію економічного лібералізму. Головним девізом нового напрямку економічної думки (класичної школи) став принцип «*Laissez faire*», що у буквальному перекладі означає: «нехай все йде своєю чергою», або природну свободу.

Характерними рисами першої наукової школи економічної думки – «класичної школи» – є:

- неприйняття в економіці протекціоністської політики держави;
- на відміну від меркантилістів, джерелом багатства держави класики вважали, матеріальну сферу виробництва, а не сферу обігу (торгівлю);
- протиставлення класиками сфери виробництва і сфери обігу призвело до недооцінки зворотного впливу сфери обігу (грошових, кредитних, фінансових елементів) на сферу виробництва;
- класики у своїх дослідженнях спиралися на наукові методи: причинно-наслідковий (каузальний), дедуктивний, індуктивний, логічної абстракції;
- на думку класиків, лад, який спирається на економічну свободу, є більш досконалим, а вільна торгівля сприятливо позначається на добробуті нації;
- класики створили трудову теорію вартості;
- класики навмисно спрощували економічну дійсність, використовуючи метод абстракції, розробляючи чисто економічні моделі; водночас класики

досліджували сферу виробництва (її об'єктивний аспект);

- вплив на економіку інших чинників (суб'єктивних, психологічних, моральних, правових) не враховується;

- класики твердо вірили в здатність ринку до саморегулювання, поділяючи закон Сея (пропозиція нібито автоматично породжує попит), тобто кризи не може бути;

- гроші класики вважали товаром, що стихійно виділився, і який не можна «скасувати» ніякими угодами між людьми. У той же час багато авторів класичної школи не надавали належного значення різноманітним функціям грошей, надаючи переважного значення одній із них – функції обігу. Недооцінка інших функцій грошей була обумовлена запереченням меркантилізму (який надавав їм першочергового значення).

2. Економічні погляди основоположників класичної школи в Англії й у Франції

Родоначальниками класичної політекономії вважають Вільяма Петті і П'єра Буагільбера. *В. Петті (1623-1687)* – основоположник класичної школи політекономії в Англії. Народився в місті Ромсі, в сім'ї сукнарів.

Здобув освіту в Лейдені, Парижі і 3 роки навчався в Оксфордському університеті. У 27 років отримав ступінь доктора фізики. Несподівано Петті залишив наукову роботу і погодився на посаду лікаря – головнокомандувача англійської армії. Через кілька років він стає великим землевласником, скупивши землі в англійських офіцерів і солдатів, які одержали їх як нагороду за перемогу у війні з Ірландією. Ставши найбагатшою людиною країни, Петті активно займається політичною діяльністю. У 1658 році його обрано членом парламенту. Маючи проникливий розум, геніальні здібності, створює низку наукових економічних робіт.

Перший відомий економічний твір – «Трактат про податки і збори» (1662 р.). Потім вийшли в світ такі його роботи, як: «Політична анатомія Ірландії» (1672 р.), «Політична арифметика» (1672 р.), «Кілька слів з приводу грошей» (1682 р.) та ін.

Безсумнівно, що його економічні погляди заклали фундамент майбутньої економічної науки. Петті сформулював основну тезу: багатство нації створюється у всіх сферах матеріального виробництва, і саме праця є основою такого багатства. Широко відомим є висловлювання: «Праця – це батько і активний принцип багатства, а земля – його мати».

Під багатством він має на увазі не тільки дорогоцінні метали й камені, монети, а й землі, будинки, судна, домашню обстановку. Багатство створюється насамперед працею людей. У своїй роботі «Трактат про податки і збори» Петті нагадує, що держава, скалічуючи і караючи своїх підданих, саджаючи їх у в'язниці, тим самим карає сама себе. На думку мислителя, доцільно було б замінити такі покарання грошовими штрафами, а неспроможних злодіїв змушувати працювати на державу.

Петті виявив себе як прихильник кількісної теорії грошей. З нижче наведеного уривка зрозумілою є думка Петті про те, що існує певна

оптимальна кількість грошей. «Неважко було б також замінити гроші (у разі деякої нестачі їх) чим-небудь, що було б їх еквівалентом. Бо гроші – це тільки жир політичного тіла, надлишок якого настільки ж часто заважає його активності, як часто вада тягне за собою хворобу...». Петті пояснює, що

«надлишок грошей призводить до зростання цін, а їх нестача – до скорочення виконуваних робіт і згортання торгівлі, а також низького рівня податкових платежів».

Як і всі представники класичної школи, Петті *недооцінює роль грошей, торгівлі та торгового капіталу у створенні національного багатства*. Купців він порівнює із «гравцями», зайнятими розподілом «крові» та «поживних соків» держави, під якими розумів продукцію сільського господарства та промисловості.

Його *трактування вартості* дозволяє визнати Петті першим автором трудової теорії вартості. Рівність вартості товарів означає рівність витраченої праці на їх виробництво. Але його теорія була не зовсім точною, оскільки виміром вартості товару Петті вважав працю, витрачену на видобуток золота. А вартість всіх інших товарів, на його думку, порівнюється (зіставляється) із вартістю золота. Тим не менш вартість визначається працею. Таким чином, його теорія вартості не зовсім точна, оскільки, за його судженням, вартість створюється не будь-якою працею, а лише працею, витраченою на виробництво золота та срібла.

Петті дає своє тлумачення доходів у суспільстві, тобто доходів робітників, власників грошових капіталів і землевласників. Заробітну плату він розглядає як мінімум засобів для існування робітника і його сім'ї. Доходи власників грошових капіталів і землевласників характеризує за допомогою поняття «рента».

Рентою від землі він називає різницю між вартістю хліба і витратами на його виробництво. У цьому сенсі Петті поєднує в єдине ціле і прибуток фермера, і земельну ренту. Розглядаючи дохід власника грошового капіталу, Петті порівнює відсоток, що стягується за позику, з рентою землі. «Позиковий відсоток повинен дорівнювати земельній ренті з такої ділянки землі, яку можна було б купити на гроші, дані в борг (позику)». Петті не засуджує одержання кредитором позикового відсотка і обґрунтовує його як винагороду і компенсацію за незручності, завдані кредитору.

В. Петті ввів поняття «диференційованої земельної ренти», причини існування якої вбачав у відмінності родючості землі і розташування її до ринку збуту.

В. Петті обґрунтовує ціну на землю. Землі, розміщені зручно, тобто близько до ринку збуту, приносять велику ренту, і відповідно коштують дорожче. У визначенні ціни на землю, закладено ідею про взаємозв'язок позикового відсотка і ренти з землі за рік.

В історію економічної думки Петті ввійшов ще й як винахідник статистики, яку він називав «політичною арифметикою». Він уперше розрахував величину національного доходу і багатства Англії. Цікавим є той факт, що в поняття «національне багатство» Петті включив не тільки матеріальне багатство, а й грошову оцінку самого населення. Він став

першим, хто ввів поняття «людський капітал», який визначається трудовими навичками, кваліфікацією, вправністю.

П'єр Буагільбер (1646-1714) – засновник класичної політекономії у Франції. Народився 1646 року у сім'ї дворянина. Здобув юридичну освіту. З 1677 по 1689 рік обіймав посаду судді, потім – генерального начальника судового округу Руана.

У 1696 р. виходить у світ книга П. Буагільбера з довгою назвою – «Детальний опис становища Франції, причини падіння її добробуту і прості способи відновлення, або як за один місяць доставити королю всі гроші, яких він потребує, і збагатити все населення».

Він виступав з жорсткою критикою меркантилістської політики, що проводиться міністром фінансів Жан-Батистом Кольбером.

П. Буагільбер дав обґрунтування трудової вартості незалежно від В. Петті. «Справжньою вартістю» він вважав витрати праці.

Подібно до В. Петті, на противагу меркантилізму, до поняття «багатство» включав, окрім грошей, усе розмаїття речей:

«... їжа, одяг, необхідні продукти... тільки їх треба вважати багатством». Не примноження грошей, а навпаки, ріст виробництва «їжі, одягу» є головним завданням політекономії.

Джерелом багатства називав сферу виробництва, а сферу обігу вважав однією із умов розвитку економіки. Виступав за реформи, найбільше приділяв уваги розвитку сільського господарства, в якому вбачав основу економічного зростання і багатства держави.

Виступав проти однобічного заохочення королівських (державних) мануфактур, непомірно високих податків у сільському господарстві.

Буагільбер, як і всі класики, недооцінював роль грошей, вважаючи, що вони заважають обміну товарів за «істинною вартістю». У грошах він вбачав зло і причину народних бід, тому виступав за скасування грошей.

П. Буагільбер був переконаний в автоматичній рівновазі економіки в умовах вільної конкуренції. Вважав, що в інтересах національної економіки визнання особистого інтересу є вищим від суспільного. Наприклад, задовго до написання знаменитої концепції А. Сміта про «економічну людину» і «невидиму руку», Буагільбер передбачив одну із її ключових ідей. Він заявив, що

«Всі підтримують і вдень, і вночі це багатство виключно в ім'я власних інтересів, і створюють тим самим, хоча це те, про що вони найменше піклуються, загальне благо...».

Наголошуючи на великому значенні економічного вчення П'єра Буагільбера, К. Маркс називав його батьком французької політекономії і попередником специфічного напрямку класичної політекономії – фізіократизму.

3. Фізіократизм – специфічний напрям класичної політекономії

Франція у XVIII столітті була сільською (аграрною) країною, вела численні війни, у яких втратила майже всі свої заморські володіння, ослабили її позиції в Європі. Меркантилістська політика Кольбера призвела до розорення

селянства. Розкіш і марнотратство французького королівського двору послаблювали її економіку. У суспільстві наростало невдоволення.

У цих умовах ідеї основоположника школи фізіократів Франсуа Кене швидко знайшли відгук у суспільстві.

Термін «фізіократизм» походить від латинських слів «фізіо» – природа і «кратос» – влада, тобто влада природи. Таку назву цей напрям політекономії отримав у силу специфічних поглядів, суть яких зводилася до такої думки: фізіократи оголосили сільське господарство єдиною галуззю, що створює багатство країни, і називали її продуктивною сферою економіки, оскільки саме в ній, на їхню думку, створюється «чистий продукт». Навпаки, промисловість вважалася ними «безплідною сферою», оскільки в ній не виникає чистого продукту.

Під чистим продуктом вони розуміли різницю між сумою всіх благ і витратами на виробництво цих благ (за сучасною термінологією – національний дохід). Цей надлишок (чистий продукт) – унікальний дар природи. Промислова праця лише змінює форму продукту, не збільшуючи нібито розміру чистого продукту. Безплідною вважалася і торгова діяльність.

Франсуа Кене (1694-1774 рр.) народився недалеко від Версаля у селянській, багатодітній родині, восьмим із тринадцяти дітей. У 17 років поїхав до Парижа, де навчався і підробляв медиком у шпиталі. Через 6 років одержав диплом хірурга. У 1752 році був удостоєний честі лікувати самого короля, ставши придворним медиком Людовіка XV. Король уподобав Ф. Кене і називав його «мій мислитель». Він присвоїв доктору титул дворянства і сам вибрав для нього герб. Багато державних таємниць знав цей скромно одягнений і трохи глузливий чоловік. У міру поліпшення свого матеріального становища Ф. Кене все більше захоплюється проблемами, що виходять за рамки медицини: спочатку філософією, а потім політекономією.

Важливе місце у творчості Ф. Кене займає вчення про «чистий продукт», який створюється землею і працею людей, зайнятих у сільському господарстві. Промисловість він вважає «безплідною галуззю», тому що в ній перетворюється нібито первісна форма продукту.

Ф. Кене належить перше в економічній думці теоретичне обґрунтування *капіталу*. Капіталом, на його думку, не можуть бути гроші з тієї причини, що вони нічого не виробляють і тому є «безплідним багатством».

А сільськогосподарські знаряддя, будівлі, худоба і все, що використовується в землеробстві протягом декількох виробничих циклів, представляють «*початкові аванси*» (за сучасною термінологією – «основний капітал»). Витрати на насіння, корми, оплату праці працівників та інші витрати, що здійснюються в період одного виробничого циклу – він відносив до «*щорічних авансів*» (за сучасною термінологією «оборотний капітал»).

У своїй роботі під назвою «Економічна таблиця» (1758 р.) він продемонстрував, як сукупний суспільний річний продукт, який створюється в сільському господарстві та промисловості, розподіляється між класами. Він виділяє 3 класи:

1) продуктивний клас (фермери та наймані працівники, зайняті в сільському господарстві);

- 2) безплідний клас (промисловці і робітники);
- 3) землевласники.

За допомогою таблиці і числового прикладу Кене схематично зобразив, як відбувається обмін товарами між класами і рух потоків цих товарів та відповідних потоків грошей у масштабі всієї економіки. *Це була перша спроба проведення макроекономічного дослідження, аналізу кругообігу господарського життя, тобто суспільного процесу відтворення.*

4. Розквіт класичної політекономії у працях А. Сміта і Д. Рікардо

А. Сміт (1723-1790 рр.) – видатний англійський економіст мануфактурного періоду. У його працях і роботах його послідовника Д. Рікардо класична політекономія досягла свого найвищого розквіту.

А. Сміт за національністю був шотландцем. Народився в місті Кірколді, у сім'ї митника. Навчався в університеті м. Глазго, а потім в Оксфордському університеті, де вивчав філософію, літературу, історію, фізику, математику.

У 28 років його було обрано професором кафедри логіки, а потім – кафедри моральної філософії.

У 1764 р. Сміт залишив університет і як вихователю юного герцога Баклі подорожує з ним по Європі протягом трьох років. Перебуваючи у Франції, він знайомиться з фізіократами, які зробили великий вплив на його наукові дослідження. Повернувшись до Англії, він оселяється у своєму рідному місті Кірколді і починає роботу над книгою «Дослідження про природу і причини багатства народів». Книга вийшла у світ 1776 року і мала приголомшливий успіх. Його стали називати «шотландським мудрецем», творцем нової науки – політекономії. З 1778 року Адам Сміт був призначений на посаду комісара митниці в Единбурзі, з 1787 р. Сміт – ректор університету в Глазго.

Центральне місце в методології дослідження А. Сміта займає концепція «економічного лібералізму». Він стверджує, що ринкові відносини будуть розвиватися краще, якщо приватний інтерес буде вище суспільного. Він вводить два знаменитих поняття: «економічна людина» і «невидима рука». За словами Сміта, «економічна людина» – це особа раціональна, що шукає вигоду для себе і схильна до обміну. Таку модель поведінки людини в економіці Сміт називає «економічною людиною» або «природною свободою» людини. Сміт обґрунтовує: людина за своєю природою егоїст і це почуття підштовхує її шукати вигоду у господарській діяльності: «Дай мені те, що потрібно, і ти отримаєш те, що тобі потрібно.... Не від доброзичливості м'ясника, пивовара або булочника ми очікуємо отримати свій обід, а від дотримання ними своїх власних інтересів».

Під «невидимою рукою» Сміт мав на увазі механізм функціонування ринку, тобто дію об'єктивних законів ринку. Він пише: «Кожна людина має на увазі власну вигоду, а не вигоду суспільства. Але завдяки «невидимій руці», переслідуючи свої інтереси, вона служить інтересам суспільства. У ринковій системі, за твердженням Сміта, гармонійно поєднуються особисті інтереси із суспільними.

Книга Сміта «Дослідження про природу і причини багатства народів» дає

відповідь на багато запитань, зокрема від чого залежить багатство нації? За Смітом воно є продуктами матеріального виробництва.

Величина багатства залежить від таких факторів:

- 1) частки населення, зайнятого продуктивною працею;
- 2) від продуктивності праці.

Під продуктивною працею він розумів працю людей, зайнятих у сфері матеріального виробництва. Головним чинником підвищення продуктивності праці Сміт вважав розподіл праці (спеціалізацію), яка дозволяє економити робочий час, вдосконалювати навички роботи і заміну окремих операцій машинами, тобто сприяє винаходу машин, що полегшують ручну працю.

Гроші Сміт розглядає як технічне знаряддя, що полегшує обмін, і називає їх «великим колесом обігу». А надалі переходить до з'ясування правил, за якими люди обмінюють товари один на інший.

Теорія вартості

У Сміта існують дві концепції вартості.

Відповідно до першої концепції вартість визначається необхідною працею, а праця – не тільки джерело багатства, але і міравартості. Він уточнює, що тільки в суспільстві первісному, малорозвиненому (просте товарне виробництво) – співвідношення між кількістю праці було єдиною підставою для обміну товарів один на інший.

Суть другої концепції: у суспільстві розвиненому (капіталістичному товарному виробництві) вже мова йде про капітал, приватну власність на землю і найману працю. У цих умовах вартість визначається сумою витрат, що включають прибуток, земельну ренту і заробітну плату. Всі ці складові входять до ціни більшості товарів.

Перша концепція в подальшому отримала назву трудової теорії вартості, а друга – теорії витрат, або трьох факторів виробництва.

Першу удосконалив Д. Рікардо, другу – Дж. Сей.

Теорія доходів

З теорії вартості А. Сміта впливає і його теорія розподілу суспільного продукту. Вона також подвійна, як і його теорія вартості.

З одного боку, якщо остаточною підставою вартості вважати працю, то весь продукт праці повинен належати безпосередньому виробникові. На думку Сміта, так було в суспільстві, де в одній особі поєднувався і власник факторів виробництва та виробник.

В умовах же капіталістичного виробництва, коли працівник відчужений від засобів виробництва, частина створеного ним продукту належить підприємцю (у формі прибутку) та землевласнику (у формі ренти). Сміт розглядає ці форми доходів як присвоєння неоплачуваної праці. Але одночасно у нього існує й інше трактування джерела цих доходів: капітал і земля як фактори виробництва беруть участь на рівних у створенні вартості продукту і, відповідно, претендують на свою частку у вартості. Отже, вони не можуть бути відрахуваннями з вартості створеного продукту. Сміт досліджує, як визначається природна норма (частка) кожного фактору у вартості, за якими законами вартість окремого товару, а також всього сукупного продукту розподіляється між класами суспільства.

Звичайний рівень заробітної плати, за його спостереженням, залежить від договору між підприємцем і робітником. Він вважав, що товаром є сама праця і що він має природну ціну. Ціна праці (заробітна плата), за Смітом, дорівнює вартості засобів існування робітника і його сім'ї. Розмір заробітної плати залежить від економічної ситуації у країні, оскільки в економіці, яка зростає, підвищується попит на працю.

Прибуток – це не тільки зарплата капіталіста (підприємця) за особливий вид праці з управління, а й винагорода за капітал, вкладений у бізнес (чим більше розмір капіталу, тим більшим буде прибуток).

Земельна рента (дохід землевласника) – плата за користування землею, причиною її є приватна власність на землю.

Теорія ренти Сміта слабше розроблена, ніж у Д. Рікардо, але окремі положення заслуговують на увагу. За Смітом, харчові продукти становлять «єдиний сільськогосподарський продукт, який завжди необхідний і дає деяку ренту землевласнику».

Теорія капіталу

Капітал – це частина запасів, за яку капіталіст очікує одержати дохід. Він ввів поділ капіталу на основний і оборотний. Основний капітал – це капітал, який не вступає в процес обігу, а оборотний – це капітал, який змінює форму в процесі виробництва. А. Сміт сформулював чотири правила (принципи) оподаткування:

1) пропорційність – громадяни повинні сплачувати податки пропорційно одержуваним доходам;

2) мінімальність – кожен податок повинен витягувати з кишені народу менше, ніж там залишається;

3) розмір сплачуваного податку повинен бути зрозумілим і відомим як самому платнику, так і будь-кому;

4) податок повинен вилучатися в такий час і таким способом, які зручні для платника.

Теорія міжнародної торгівлі

Розглядаючи зовнішньоторговельні зв'язки між країнами, він спирається на відмінності в абсолютних рівнях витрат виробництва товарів у різних країнах. «Якщо будь-яка чужа країна може постачати нам якийсь товар за нижчою ціною, ніж ми самі можемо виготовити його, набагато краще купувати такий товар у неї на деяку частку продукту нашої праці, що додається в тій галузі, в якій ми маємо певну перевагу».

У західних країнах А. Сміта вважають одним із трьох найвидатніших учених політекономії за всю історію її існування. Він заклав основи теоретичної системи, в якій несучими конструкціями є: первинно закладена в людині схильність до обміну й егоїзм. Перша схильність людини призводить до розподілу праці, друга – до вибору заняття, яке принесе йому більший дохід. Це означає, що людина буде спеціалізуватися на тій продукції, яка у неї виходить краще і з меншими витратами. У цьому суть смітівської концепції «економічної людини» – центральної фігури економічного дослідження наступних двох століть. Раціональність і моральність людини у Сміта ще йдуть «рука в руку», і ця віра в гармонію пронизує оптимізмом всю його економічну теорію.

Заслуга А. Сміта у становленні класичної політекономії є безперечною, але не тільки йому вона зобов'язана своїм впливом на економічну думку наступного століття. Завершення системи класичної політекономії пов'язано з ім'ям іншого видатного англійського економіста – Д. Рікардо.

Наприкінці XVIII століття в економіці Англії, а потім і в інших країнах, почався промисловий переворот, тобто перехід від мануфактурного до великого індустріального виробництва. З'являються заводи і фабрики, розвивається фермерство (велике землекористування), ростуть міста і, відповідно, збільшується міське населення.

Давид Рікардо (1772-1823) був економістом епохи промислової революції. Народився він у сім'ї біржового маклера, у Лондоні. Навчався в торговельній школі. З 14 років допомагав батькові в торговельних і біржових операціях. До 26 років без опіки батька досягнув фінансового благополуччя і повернувся до занять з математики, природознавства та інших наук. До 38 років стає великим фінансовим магнатом.

У 1817 році Д. Рікардо опублікував свою головну працю «Основи політекономії і оподаткування». У 1819 році він залишив бізнес і став членом парламенту. У своїй парламентській діяльності домагався лібералізації економіки, свободи торгівлі тощо.

У своїй роботі «Основи політекономії» Рікардо поділяє позицію Сміта, що багатством нації є продукти матеріального виробництва, а головним джерелом суспільного багатства є праця.

Однак будучи більш послідовним, він заявляє, що вартість визначається виключно працею: «вимірюванню вартості робочим часом є абсолютним, загальним законом». Він уточнює, що виняток із правила становить лише дуже обмежене коло не відтворюваних товарів (твір мистецтва, вина особливого смаку тощо), вартість яких визначається рідкістю.

На відміну від Сміта, який у підсумку вважав вартість результатом складання зарплати, прибутку і ренти, *Рікардо довів, що вартість не складається з цих компонентів, а розпадається на них.*

На основі трудової теорії вартості Рікардо створив і теорію ренти, в якій джерелом ренти є не особлива щедрість природи, а докладені зусилля. І в цьому питанні очевидною є відмінна позиція Рікардо. У Сміта рента є «даром природи», оскільки в землеробстві продукт створюється не тільки людиною, а й природою. Таким чином, земельна рента створює надлишок продукції, який завжди є більш ніж достатнім для відшкодування капіталу та одержання прибутку, і є результатом щедрості природи. Рікардо, навпаки, вказує на її «убогість, а не щедрість». Його аргументація така: якщо б природа створила велику кількість родючої землі, і людям вистачало б її для забезпечення себе їжею, то ренти б не існувало, тому що ніхто не став би платити за землю, коли б вона була в необмеженій кількості і однакової якості. «Коли у ході розвитку суспільства із ростом населення в обробіток надходить земля гіршої якості або менш зручно розташована відносно ринку збуту (земля – другого розряду), то на землі першого розряду відразу ж з'являється рента, величина якої залежатиме від різниці в якості цих двох ділянок землі. Таким чином, рента є результатом не щедрості, а скупості природи.

Заробітна плата.

Розвиваючи погляди А. Сміта, Рікардо вважав, що *заробітна плата зводиться до вартості засобів існування працівника і його сім'ї.*

Однак, на відміну від Сміта, вважав, що заробітна плата утримується в жорстких межах прожиткового мінімуму в силу природного закону народонаселення

Т. Мальтуса (так званого залізного закону).

Рікардо вважав, що праця має *«природну вартість»* і *«ринкову»*. Під «природною вартістю» він розумів засоби існування працівника і його сім'ї, а під «ринковою вартістю» – ціну праці залежно від складного реального співвідношення попиту і пропозиції праці.

Рікардо як прихильник мальтусовської теорії народонаселення у зв'язку з високими темпами народонаселення передбачав песимістичні тенденції зміни заробітної плати. Він вважав, що на ринку праці «приплив робочих рук» постійно збільшуватиметься, і попит не буде встигати за пропозицією, все це призведе до порушення рівноваги. Тому *в майбутньому заробітна плата буде мати тенденцію до зниження.* При цьому він зробив застереження, що ця тенденція може мати місце тільки в умовах «вільної конкуренції» і без контролю з боку держави.

У теорії прибутку такою ж є логіка міркування Рікардо. Із ростом населення попит на продукти сільського господарства постійно збільшуватиметься, отже, ціни на них теж будуть зростати. До обігу залучатимуть землі гіршої якості, де витрати виробництва вищі. Це призведе до збільшення ренти з кращих земель. Оскільки рента є відрахуванням з вартості продукту, то частка прибутку в цій вартості буде знижуватися. *Таким чином, прибуток у перспективі має тенденцію до зниження, що, у свою чергу, перешкоджає накопиченню капіталу.*

Теорія про зовнішню торгівлю

Він доповнив теорію Сміта «абсолютних витрат» теорією «порівняльних витрат», або «порівняльної переваги». У ній він доводить вигідність міжнародної торгівлі на основі зіставлення порівняльних витрат.

У поясненні своєї теорії Рікардо для простоти взяв дві країни – Англію та Португалію і два товари – вино і сукно (табл. 5.1).

Таблиця 5.1.

Теорії Рікардо

Продукт	Португалія	Англія
1 одиниця вина	1 робочий день (1:2)	3 робочих дні (3:4)
1 одиниця сукна	2 робочих дні (2:1)	4 робочих дні (4:3)

У наведеному прикладі в абсолютних величинах вартість сукна і вина в Португалії нижче (ефективніше), ніж в Англії. Значить, спираючись на логіку здорового сенсу, країні, в якій виробництво цих товарів обходиться дорожче, немає сенсу їх виробляти. Згідно з ученням Рікардо, потрібно порівнювати не абсолютний, а відносний ефект. У Португалії витрати на виробництво сукна становлять 2:1 витрат вина, в Англії – 4:3, тобто відносно менше. З вином ситуація протилежна – ефективність виробництва вина в Португалії вище, ніж в

Англії (1:2 менше 3:4). Отже, Португалії вигідніше зосередити працю і капітал у виноробстві, замінивши виробництво сукна на його імпорт з Англії. Англії з тих же міркувань вигідніше спеціалізуватися на виробництві сукна.

Економічні вчення Сміта та Рікардо мали незаперечний авторитет в науці аж до другої половини XIX століття. Еволюція класичної школи XIX століття представлена послідовниками та опонентами цих учених.

ТЕМА 6. ЕВОЛЮЦІЯ КЛАСИЧНОЇ ШКОЛИ, ЇЇ АЛЬТЕРНАТИВНІ НАПРЯМИ

План

1. Передумови трансформації політекономії наприкінці XVIII – на початку XIX століття. Політекономія Ж.-Б. Сея.
2. Економічний лібералізм Ф. Бастіа. Теорія обміну і факторів виробництва.
3. Томас Роберт Мальтус і його економічні погляди.
4. Особливості політичної економії в США. Р.Ч. Кері.

1. Передумови трансформації політекономії наприкінці XVIII – на початку XIX століття. Політекономія Ж.-Б. Сея

Книга А. Сміта «Дослідження природи і причин багатства народів» представила економічну науку як цілісну, логічну систему і надихнула подальші покоління учених до пошуку нових ідей і теоретичних рішень. Жодному з послідовників не вдалося, як А. Сміту, охопити весь спектр економічних проблем, кожен з них досліджував який-небудь напрям. Серед них були такі вчені як: Ж.-Б. Сей, Т. Мальтус, Н. Сеніор, Ф. Бастіа та ін.

Незважаючи на те, що вчення Сміта було всеосяжне, воно все ж таки залишалося теорією минулого сторіччя (мануфактурного періоду економіки). З урахуванням нових змін і явищ необхідно було доопрацьовувати і уточнювати теорії А. Сміта.

Господарська практика поставила перед наукою нові проблеми, такі як: кризи перевиробництва, несправедливий розподіл суспільного продукту, експлуатація, соціальна нерівність, безробіття і т.д.

Жан-Батист Сей (1767-1832) – прихильник ідей А. Сміта, представник французької політекономії, народився в Ліоні, в сім'ї купця. Дістав ґрунтовну освіту. Проте йому рано довелося почати службу в торговельній конторі.

Сей прийняв ідеї революції, долучився до якобінців, вступив волонтером в революційну армію. Через два роки він залишив армію, щоб повернутися до Парижа, де став редактором досить солідного журналу. Незалежність і неординарність позиції Сея, критична оцінка діяльності уряду допомогли зробити кар'єру.

Він отримав посаду члена трибуналу в комітеті фінансів. В цей же час Сей вже працював над великим твором, який вийшов в 1803 році під назвою «Трактат політичної економії або простий виклад способу, яким утворюються, розподіляються і споживаються багатства» (1803). Ця книга так і залишилася головним його твором.

У 1820-1828 рр. Сей видав «Повний курс практичної політичної економії». У ній він спробував показати взаємозв'язок між економічною теорією, що базується на принципах економічного лібералізму, і практикою.

Принципи методології Ж.-Б. Сей, як і інші класики, конструював політекономію за зразком точних наук, наприклад, як у фізиці. У методологічному плані це означає визнання законів, категорій і теорій, що

мають універсальне і першорядне значення. Призначення політекономії – пізнання законів, що управляють «економією людських суспільств», знання істинної природи багатства, труднощів, які доводиться долати для їх набуття, розподіл багатства в суспільстві і його користування.

Теорія вартості (цінності)

Сей був прихильником теорії корисності. На його думку, корисність товару є мірою його цінності, яка є справжнім багатством. У своїй концепції вартості (цінності) Сей абсолютно відійшов від трудової теорії вартості. Вартість визначається такими факторами, як: корисність товару, витрати виробництва, попит і пропозиція. Особливий акцент він робить на корисності товару, оскільки вона створюється в процесі виробництва і повідомляє предметам цінність (вартість).

Наступний фактор цінності – витрати виробництва. Під впливом конкуренції продавців ціни знижуються до рівня витрат, а витрати складаються з оплати за послуги капіталу, праці і землі, тобто заробітної платні, (прибутку) відсотка і ренти.

Цінність (вартість), вважав Сей, завжди знаходиться в прямій залежності від попиту на товар і в зворотній – від пропонованого, таким чином, цінність формується під впливом попиту і пропозиції. У створенні вартості (цінності) беруть участь три фактори виробництва: праця, капітал, земля.

Теорія трьох факторів виробництва (теорія розподілу доходів) Три фактори, які беруть участь у виробництві товару і становлять три основні види доходів. Кожен фактор надає певну послугу при створенні вартості. Створена трьома факторами вартість розпадається на такі доходи:

- заробітну плату (плата за послугу праці);
- відсоток або прибуток (плата за послугу капіталу);
- ренту (плата за послугу землі).

Закон Сея (теорія відтворення)

Сей вважав, що кризи надвиробництва в ринковому господарстві неможливі або мають тимчасовий характер. Попит породжує відповідну пропозицію, тобто попит завжди буде дорівнювати пропозиції. Аргументування таке: вартість створених товарів після реалізації виражається сукупними доходами, на які купуються інші товари. Обмін продукту на продукт автоматично призводить до рівноваги між купівлею і продажем.

Закон Сея правильний в тому випадку, якщо гроші виконують пасивну роль. Сей не враховує важливу функцію грошей – накопичення (збереження вартості). Люди з різних причин (обережність, спекуляція) частину своїх доходів вважають за краще зберігати і тому частина створеного суспільством продукту не знаходить своїх покупців, це в свою чергу призводить до проблеми збуту або надвиробництва. Загальні кризи надвиробництва, що періодично повторюються з 1825 року, по суті, спростовують цей закон, оскільки кризи охоплювали всі галузі економіки.

Оцінюючи праці Сея, Маркс назвав його політекономію вульгарною, апологетичною, такою, що виправдовує капіталістичний експлуататорський лад. Але якщо утопічний соціалізм, а потім і марксизм «витягнули» із учення Сміта, перш за все, положення про експлуатацію робочого класу капіталістами і

землевласниками, то Сей витягнув із учення А.Сміта положення про взаємозв'язок і взаємообумовленість праці, капіталу і землі як основних факторів суспільного виробництва і створення вартості суспільного продукту.

2. Економічний лібералізм Ф. Бастіа. Теорія обміну і факторів виробництва

Теорія чинників виробництва одержала подальший розвиток у вченні французького економіста і політичного діяча Фредеріка Бастіа (1801-1850). У своїх творах «Економічні софізми» (1847 р.) й «Економічні гармонії» Бастіа перевершив своїх сучасників в захисті вільного ринку і гармонії інтересів. Він вважав, що суспільство вільного ринку в усіх аспектах є якнайкращою, найдосконалішою всесвітньою асоціацією. Для обґрунтування цього положення Бастіа запропонував теорію вартості обміну. При будь-яких формах обміну фактично відбувається обмін послугами, що надаються людьми один одному. Але послуги, на думку Бастіа, можуть бути тільки особистими, тобто вони пов'язані з напруженням і зусиллями тих, хто їх надає.

Ціна в його теорії визначається відношеннями послуг, обмінюваних між собою. Послуги ж вимірюються з боку продавця його зусиллями і напруженнями з виробництва товару; з боку покупця – тими зусиллями, які він економить у зв'язку з купівлею товару. На думку Бастіа, зусилля і напруження з обох боків в обміні мають рівний, еквівалентний характер, або в умовах вільної конкуренції ніщо не примушує людей йти на не вигідні операції.

Цьому підпорядкований і закон накопичення капіталу Бастіа, згідно з яким частка робітників у міру зменшення капіталу зростає не тільки абсолютно, але і відносно, частка ж власників, зростаючи абсолютно, відносно знижується. Таким чином, інтереси праці і капіталу солідарні, оскільки доходи і тих і інших зростають одночасно, причому частка робітників зростає швидше. Для доказу він посилається на факт падіння норми прибутку, хоча остання не свідчить про зниження її маси.

Багато положень теорії розподілу Бастіа викликали критичні зауваження, проте теорія вартості обміну разом з теорією факторів виробництва стала основою для подальших розробок західної економічної науки.

Своєю концепцією вільного, справедливого обміну Бастіа надав велику послугу Франції у ліквідації її протекціоністської політики, що утискає у той час інтереси французьких виноробів. Його дотепні памфлети розкривають невідповідність будівництва тунелів в горах для полегшення зв'язку між країнами, встановлення в них митних застав, які утрудняють такий зв'язок, оскільки митний збір є додатковими податками на всіх споживачів. Відповідно до цього Бастіа висловлюється за необхідність лібералізації торгівлі.

На підставі теорії вартості й обміну Бастіа пояснює джерела утворення основних доходів. Підприємницький дохід, позиковий відсоток, земельна рента сприймаються їм як платня за послуги, напруження, відстрочка споживання. У центрі уваги Бастіа знаходиться проблема відсотка, в якому він бачив платню за послугу власника капіталу, що одержує цей відсоток. Послуга полягає у тому, що власник пішов на накопичення і тим відстрочив своє особисте споживання;

що капітал, який надається їм, полегшує і збільшує продуктивність праці.

Інші доходи Бастія розглядає як різновид відсотка. У результаті гармонізації економічних відносин розповсюджується Бастія також на сферу розподілу. Теорія Сея і Бастія зробили значний вплив на подальший розвиток економічної науки взагалі, і теорію вартості зокрема. Так, положення, що висувуються при аналізі обміну, в більш розгорнутому й послідовному вигляді розроблялися прихильниками теорії факторів виробництва і школою граничної корисності.

3. Томас Роберт Мальтус (1766-1834 рр.) і його економічні погляди

Томас Роберт Мальтус (1766-1834 рр.) – видатний представник англійської економічної думки. Народився в сім'ї поміщика, недалеко від Лондона. Закінчив коледж Кембриджського університету, отримав вчений богословський ступінь. Потім став священником й одночасно викладав в коледжі. Весь свій вільний час присвячував проблемі, яка захопила його ще в юнацькі роки у бесідах з батьком. Ця проблема стосувалася взаємозв'язку економічних процесів з природними явищами, зокрема демографічними.

У 1798 році з'явилася книга під назвою «Досвід про закон народонаселення». Після виходу цієї книги талант Мальтуса як ученого був помічений. У 1805 році він стає професором кафедри сучасної історії і політекономії в коледжі Ост-Індської компанії, де він виконував також обов'язки священника.

Теорія народонаселення

Головна ідея Мальтуса, що розглядається в памфлеті «Досвід про закон народонаселення», полягає у тому, що за сприятливих умов (якщо не буде війн, епідемій, голоду тощо) населення, збільшуючись у геометричній прогресії, подвоюватиметься кожні 20- 25 років. Виробництво ж їжі та інших необхідних предметів існування, зростаючи всього лише в арифметичній прогресії, не може примножуватися аналогічними темпами. Тоді через перенаселення бідність може стати жалюгідною долею всього людства.

Теорія народонаселення принесла Мальтусу неймовірний успіх. Проте в ній він зробив низку неточностей: неможливість збільшувати виробництво продовольства він пояснює не стільки повільними технічними удосконаленнями в сільському господарстві і обмеженістю ресурсів землі, скільки надуманим і популярним у той час «законом спадної родючості ґрунту». Крім того, використана Мальтусом американська статистика щодо геометричної прогресії зростання населення викликає сумніви, оскільки не була врахована різниця між кількістю іммігрантів в США і кількістю народжених в цій країні.

Незважаючи на всі ці недоліки, сам Мальтус стверджував, що практична мета його твору полягає у прагненні покращення життя незаможних верств населення і вирішення проблеми бідності людства.

Теорія відтворення

У дослідженні проблем реалізації суспільного продукту учений зміг просунути далі Д. Рікардо й інших економістів свого часу. У своїй науковій

роботі під назвою «Принципи політекономії» (1820 р.) він висунув несподіване для того часу положення про недосяжність достатнього попиту і повної реалізації виробленого суспільного продукту без необхідної участі в цьому процесі поряд з продуктивними класами непродуктивних верств суспільства. На думку Мальтуса, армія, землевласники, духовництво, урядовці й інші представники непродуктивного класу становлять сукупність «третьох осіб», які сприяють і створенню, і реалізації суспільного продукту. Тим самим Мальтус заперечує паразитизм непродуктивних класів.

4. Особливості політичної економії в США Р.Ч. Кері

Генрі Чарльз Кері (1793-1879) – американський економіст, син видатного книговидавця. Почавши свою кар'єру у галузі комерції, Кері швидко розбагатів, став крупним фабрикантом і зайнявся вивченням економічних проблем. Найважливішими його роботами є «Підстави соціальної науки» (1857-1859) і «Керівництво до соціальної науки» (1865).

Економічні погляди Кері відобразили своєрідність історичного розвитку США в першій половині XIX століття. Перемога у війні 1775-1783 рр. перетворила Америку на незалежну державу, економічний розвиток якої був прискорений багатством природних ресурсів, наявністю вільних земель, притоком капіталів і робочої сили.

Кері розглядав політекономію як науку про багатство, що вивчає закони виробництва і розподілу. Специфічним для методології ученого є зіставлення сфери виробництва і розподілу. На думку Кері, закони виробництва незмінні і задані технічними умовами, аналогічні природним законам природи, об'єктивні, і не залежать від волі людей. Закони розподілу формуються на основі людських рішень, державної політики, залежать від історичних умов розвитку суспільства.

На відміну від ідеї класиків про міжнародний розподіл праці, Кері виступав за незалежні нації, які розвивають на своїй території всі галузі економічної діяльності, що дозволяє їм проявляти індивідуальність. Всесвітня «гармонія націй» припускає, на думку Кері, розподіл світового виробництва за місцевими центрами, у яких землеробство органічно поєднується з промисловістю і дозволяє процвітати, і швидко збагатіти, якщо воно організоване за типом продуктивної асоціації, що виконує безліч різних робіт, продуктивних операцій, які створюють взаємні ринки збуту, і стимулюють один одного. Така асоціація прискорює розвиток продуктивних сил, підсилює панування людини над природою і, отже, визначає економічний прогрес суспільства.

Економічний прогрес немислимий, на думку Кері, без активної ролі держави, провідної політики протекціонізму. Він стверджував, що політика відособлення дозволяє повніше використовувати безмежні багатства країни. Його вимоги обмежити вільну торгівлю спиралися на такі аргументи: необхідність завоювання для нації економічної автономії, самостійності і збереження для вітчизняних виробників національного ринку. Ці ідеї були направлені насамперед на підтримку ще не зміцнілої промисловості США.

Кері вимагає розповсюдження протекціоністських заходів на аграрний

сектор. На його думку, вивіз сільськогосподарської продукції вичерпував ресурси ґрунту країни, збіднює його, зменшує джерела сировини, оскільки продукти споживаються за межею і не стимулюють розвитку власного виробництва. Крім того, протекціонізм, надаючи в розпорядження землеробства близькі ринки збуту, дозволяє економити величезні засоби, необхідні для здійснення дальніх перевезень.

Кері одним із перших економістів побачив в протекціонізмі засіб підвищення заробітної платні. Він стверджував, що специфіка економічного стану країни полягає в браку робочої сили. Це призводить до сильної конкуренції між підприємцями за вільні робочі руки, що підвищує рівень заробітної платні.

Насправді залежність заробітної платні і продуктивність праці виявляються опосередковано, оскільки на її рівень впливає безліч чинників: зміна потреб працівників, інтенсивність праці, політична організованість робочого класу тощо.

Кері виступав проти положення про неминучість залучення до обробки гірших за якістю земель. Абсолютизуючи умови США, Кері стверджував, що на практиці реальним є перехід від гірших земель до кращих, а значить, відбувається зниження ренти і підвищення доходів робітників і капіталістів, оскільки знижуються ціни на продукти харчування і сировину. Теорія Кері, незважаючи на низку ненаукових положень, відіграє прогресивну роль в розвитку США. Його теорія широко використовувалася на практиці для обґрунтування економічної політики держави. Протекціонізм, захищаючи національний ринок від іноземної конкуренції, сприяв створенню сприятливих умов для національних виробників. Ідея «гармонії інтересів» консолідувала суспільство, згладивши наявні соціальні протиріччя, і забезпечивши тимчасову політичну стабільність, таку необхідну молодій державі.

Тема 7. МАРКСИЗМ

План

1. Історичні умови виникнення марксизму.
2. Розробка нових методологічних принципів аналізу економічних явищ К. Марксом та Ф. Енгельсом.
3. Створення засновниками марксизму класової економічної теорії капіталістичного суспільства.
4. Основні напрямки розвитку марксизму наприкінці XIX ст.
5. Основні тенденції розвитку вчення у XX - початку XXI ст.
6. Марксизм та сучасність.

1. Історичні умови виникнення марксизму

Марксизм, засновниками якого виступили Карл Генріх Маркс (1818-1883) та Фрідріх Енгельс (1820-1895) як напрям економічної думки виник не випадково і мав як *соціально-економічні*, так і *ідейно-теоретичні передумови*. *Соціально-економічні передумови*, у першу чергу, були пов'язані з прискоренням промислового перевороту, руйнацією залишків феодальних відносин, які завершилися зміною основного класового протиріччя. На політичній арені чітко вирізнилися два основні класи – буржуазія та пролетаріат, антагоністичні відносини між якими досягають свого апогею. Капіталізм вступає у фазу вільної конкуренції та посилення періодичних криз надвиробництва, що стають постійним супутником соціальних потрясінь, переплітаючись з класовою боротьбою робітничого класу за свої права.

Поява марксизму мала і *ідейно-політичні коріння*. Робітничий клас як нова соціальна сила, набравши міць, поставив питання про своє місце та роль у суспільному житті. На основі наукової спадщини попередників, на початку 40-х років XIX століття відбувається генеза нового вчення – марксизму, який викував *ідеологію пролетарського світосприйняття*.

Виходячи з положення одного з продовжувачів ідей марксизму В. І. Леніна, вчення ґрунтувалося на *трьох провідних джерелах*. *По-перше, німецькій класичній філософії* Г. В. Ф. Гегеля та Л. А. фон Фейєрбаха. *По-друге, англійській класичній політичній економії* А. Сміта та Д. Рікардо. І, *по-третє, французькому* (К. А. де Сен-Симон і Ш. Фур'є), а, також, *англійському* (Р. Оуєна) *утопічному соціалізмі*. Однак подібне тлумачення не єдине і частиною сучасних економістів, як, наприклад, Є. Т. Гайдаром (1956-2009) та В. О. Мау (1959), заперечується. [86]

Німецька класична філософія послужила марксизму в якості *методу дослідження* як природних (*діалектичний матеріалізм*), так і суспільних явищ (*історичний матеріалізм*), що отримала свій розвиток, перш за все, в економічній складовій марксизму – «Капіталі» К. Маркса.

Економічний блок марксизму базувався на *трудовій теорії вартості*, що витікала з *теорії витрат виробництва* як найбільш розвинутій теорії цінності (вартості), представленій англійською школою класичної політичної економії в працях А. Сміта та Д. Рікардо.

І, нарешті, *практична складова* соціальних ідей марксизму постала в блоці *наукового соціалізму*, який спирався на творчість великих соціалістів-утопістів, названих вище. Остання була *магістральною* і тому К. Маркса можна вважати скоріше соціологом, ніж економістом, а його геніальний твір

«Капітал» розглядати основою обґрунтування появи нового *комуністичного* суспільства. На це головне завдання вчення він і наголосив у своїй праці «Тези про Фейєрбаха», яка була написана ще у 1845 році, але вийшла з друку тільки у 1888 році – «філософи різним чином пояснювали світ, головна ж мета полягає у тому, щоб змінити його».

2. Розробка нових методологічних принципів аналізу економічних явищ К. Марксом та Ф. Енгельсом

Марксизм уперше науково обґрунтував гіпотезу *матеріалістичного розуміння історії*, сформульованої в другому розділі пролетарської філософії – історичному матеріалізмі. Сама по собі вона не була новою. Ще Ібн Хальдун звертав увагу на те, що розвиток суспільства визначається не указами правителів, а залежить від об'єктивних законів, які, як і в природі, людина змінити не може. Принципу об'єктивності процесів у суспільстві дотримувалися В. Петті, П. Буагільбер, фізіократи і, нарешті, А. Сміт. Останній зафіксував цю ідею ще й у назві першої книги свого знаменитого твору «Дослідження про природу і причини багатства народів», в якій є слова про те, що «... продукт *природним чином* розподіляється між основними класами суспільства». Слова «природним чином» означають незалежність цих процесів від волі і свідомості людей. Саме вона і стала магістральною у визначенні предмета політичної економії.

Предметом політичної економії за К. Марксом є *виробничі відносини*, про які він писав: «У суспільному виробництві люди вступають у визначені, необхідні, від волі незалежні відносини – виробничі відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їх матеріальних продуктивних сил». Важливою ознакою цих відносин є їх специфічність, тобто присутність трьох аспектів: *визначеність*, тобто наявність їх такими, як вони є, по-друге, *необхідність*, яка означає, що люди в своєму житті не можуть їх оминати і, нарешті, по-третє, їх об'єктивність або незалежність від волі і бажань людей. Сукупність економічних відносин утворює *реальний базис*. Другою стороною життєдіяльності людей є *продуктивні сили*, які визначають стан відповідних їм *виробничих відносин*. *Діалектична взаємодія продуктивних сил та виробничих відносин становить наявний спосіб виробництва*. Спосіб виробництва матеріального життя людей за К. Марксом визначає соціальні, політичні та духовні процеси життя взагалі. Виходячи з цього, суспільний устрій (первісне суспільство, рабство, феодалізм, капіталізм) відрізняються один від одного особливостями (специфікою) виробничих відносин. Політична економія вивчає також закономірності переходу від одного економічного ладу до іншого. З цієї позиції формулюється *предмет політекономії у широкому сенсі слова* – як наука, що вивчає економічні закони, які регулюють виробництво, обмін, розподіл та споживання матеріальних благ.

Заслугою К. Маркса є введення в аналіз економічних явищ принципу історизму і розгляд суспільних явищ, що на відміну від явищ природи носять тимчасовий, перехідний характер. Особливу роль він відіграв при характеристиці категорії абстрактної праці як конституючої форми зв'язку при дослідженні капіталістичного суспільства.

Принципово новим у марксизмі було застосування при аналізі буржуазного суспільства методу діалектики, де об'єктивна реальність, з одного боку, досліджується виходячи із законів її розвитку. Ця сторона методу була взята ним у Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770-1831). Однак, висхідним пунктом з'ясування об'єктивних закономірностей розвитку стала не «абсолютна ідея», як у Г. В. Ф. Гегеля, а матеріалізм його вчителя Людвіга Андреаса фон Фейєрбаха (1804-1872). Матеріалістичний підхід, як інша сторона методу, включав у себе аналіз домінуючих фактів у об'єкті дослідження, на базі яких розкривався закон їх розвитку та зміни. Наукове узагальнення отриманих результатів здійснювалося у вигляді сходження від абстрактного до конкретного, шляхом методу логічних абстракцій, індукції та дедукції, яка стає ключовою у представленні отриманих наукових результатів. Головним завданням цього методу було застосування такого підходу, який давав розуміння дійсності у її органічній цілісності. При аналізі суспільних явищ, перш за все, акцент був зроблений на дотриманні принципу історизму, тобто фіксації постійної зміни об'єкта дослідження. Він поєднувався з логічним підходом, де представлені факти виводилися у взаємозв'язку і взаємозалежності один від іншого – від найпростішої загальної форми (товару) до найрозвиненішої (капіталу). При цьому, метод історизму був принципово новим словом в економічній науці.

Зазначений підхід у дослідженні економічних проблем уперше в історії економічної думки був реалізований при написанні К. Марксом «Капіталу».

3. Створення К. Марксом та Ф. Енгельсом класової теорії капіталістичного суспільства

Виходячи з вищенаведеного, можна прослідкувати логіку становлення марксизму як вчення про суспільство. Визначальним у накресленні шляхів його зміни стало дослідження законів його розвитку, тенденцій та окреслення, у цілому, контурів майбутнього. Так, виходячи із економічної складової марксизму, було відкрито комуністичний устрій, першою фазою якого повинен був стати соціалізм.

Мета дослідження визначила структуру побудови марксистського вчення. Інструментарій для досягнення мети побудови нового суспільства К. Маркс найшов у переформатуванні надбань філософії, сформувавши на її основі її пролетарський варіант у вигляді діалектичного та історичного матеріалізму.

Відточений інструментарій К. Маркс використав у дослідженні буржуазного суспільства, що дозволило йому сформулювати закони та тенденції розвитку. Саме завдяки цьому, відкрились тенденції підриву вартісних механізмів саморегулювання та означились контури майбутнього

суспільства. Звідси стає необхідним дослідити етапи становлення економічної теорії марксизму, виходячи з часового простору.

Розвиток *марксистської економічної теорії* можна умовно розділити на *три етапи*: *ранній марксизм* – від 40-50-х років XIX століття, *зрілий* – до кінця 70-х років та *пізній* – до 1895 року (смерті Ф. Енгельса).

На *ранньому етапі* уточнювалися основні положення теорії, пов'язані зі збором і аналізом історичного матеріалу, розробкою методу дослідження, підготовкою до викладу програмних завдань нової (комуністичної) ідеології. Основними науковими творами цього періоду стали «Святе сімейство» (1844), «Німецька ідеологія» (1845-1846) «Злиденність філософії» (1847),

«Маніфест Комуністичної партії» (1848), «Наймана праця і капітал» (1849), «До критики політичної економії» (1859) та інші праці.

Зрілий етап ознаменувався спільною роботою К. Маркса та Ф. Енгельса над фундаментальним економічним твором марксизму – «Капіталом», що налічував у закінченому варіанті чотири томи.

Перший том «Процес виробництва капіталу» побачив світ у 1867 році і був присвячений *проблемам виробництва капіталу*.

Наріжним каменем економічної теорії марксизму стало *вчення про додаткову вартість*, яке стало наслідком застосування *методу сходження від абстрактного до конкретного*. Самим абстрактним для економіки, що ґрунтується на капіталі, є *товар* з якого і починається дослідження.

Саме товар і є таким «абстрактним» фактом дійсності, а головним його *фактором* (саме фактором, так як властивостей у товару нескінченна безліч, особливо з боку *споживної вартості*) є його *вартість*. Тому розвиток товарного характеру виробництва є розвитком вартісних процесів. З такої позиції товар розглядається як основа появи грошей та розвитку їх функцій. Далі вартісні процеси досягають виду $T - G - T$, тобто *простого товарного обігу* і перетворюються у процес грошового обігу, що здійснюється за формулою $G - T - G'$. Саме у підкладці руху такої соціальної форми матерії визрівають фундаментальні процеси *виробництва додаткової вартості*.

Розглядаючи доходи основних класів у «розчині», тобто без аналізу конкретних форм, у яких вони існують (прибуток промисловця, торговця, відсоток, рента), К. Маркс відкриває поняття додаткової вартості, що є наріжним каменем його економічної теорії. У даному томі розглянуті найабстрактніші аспекти буржуазного суспільства, виходячи зі сторони процесів виробництва капіталу.

Уперше в історії економічної думки К. Маркс дослідив *процес виробництва капіталу, як саморушної та самозростаючої вартості*. У даному випадку виявляються відношення між частинами додаткової вартості вартості змінного капіталу, як відносини між капіталістом та найманим робітником, яке отримало кількісне вираження у вигляді *норми додаткової вартості*. У подальшому викладі матеріалу К. Маркс відкриває головне – *об'єктивний процес трансформації капіталізму через процеси соціалізації*. Однією із її форм стає виробництво *відносної додаткової вартості* у вигляді її різновиду – *надлишкової*, що досягається на базі все більшого використання не людської праці, а наукових відкриттів, які, у свою чергу, поступово виводять людину з

процесу виробництва і роблять її наглядцем за ним. У зв'язку з цим, зникає експлуатація людини людиною. Замість цього ракурс зміщується у бік природних процесів.

У Післямові до другого видання I тому «Капіталу» автор звертає увагу на природно-історичний закон трансформації соціальних організмів. Останнє якраз і дає ключ до розуміння сутності функціонування системи господарювання розвинених країн, яка різко відрізняється від економіки XIX століття, що доводить правильність висновків К. Маркса. Забігаючи трохи наперед, слід зазначити, що практичну реалізацію ідея соціалізації К. Маркса знайшла в умовах теорії соціального ринкового господарства в Німеччині, але на базі трохи інших підходів, у другій половині XX століття.

Другий том «Процес обігу капіталу», підготовлений до видання вже Ф. Енгельсом, побачив світ у 1885 році, розглянув *капітал з точки зору відтворення спочатку індивідуального, а потім і суспільного капіталу*. Це теж односторонній, абстрактний підхід, але вже з точки зору обігу.

Третій том «Процес капіталістичного виробництва і обігу, узятий в цілому», також підготовлений до друку Ф. Енгельсом, вийшов у 1894 році та був присвячений *розгляду економічних форм у діалектичній єдності процесу виробництва та обігу*. Така єдність виводила на форми господарювання, як, наприклад, витрати виробництва, середній прибуток та ціну виробництва, доходи основних панівних класів, як прояв форм додаткової вартості.

Четвертий том у трьох частинах, що побачив світ у 1905-1910 роках, підготував до друку К. Каутський. У ньому був здійснений *критичний аналіз існуючих на той час економічних поглядів з точки зору демонстрації руху економічної думки, що дозволило обґрунтувати К. Марксу теорію додаткової вартості*.

Пізній етап марксизму був пов'язаний з діяльністю Ф. Енгельса. Найбільш значущими роботами цього періоду стала підготовка до видання, зазначених вище, другого та третього томів «Капіталу». Крім цього, Ф. Енгельс написав ряд робіт, таких, наприклад, як «Анти-Дюрінг» (1878), «Діалектика природи» (1872-1882), опубліковану у 1925 році в СРСР, «Виникнення сім'ї, приватної власності і держави» (1884) та інші.

4. Основні напрямки розвитку марксизму наприкінці XIX ст.

Після смерті К. Маркса, як було сказано вище, його вчення розвивав Ф. Енгельс після смерті якого розвиток марксизму *пішов по двом провідним напрямкам*:

1. *Німецької соціал-демократії (Е. Бернштейн, К. Каутський та Р. Гільфердінг).*

2. *Російського відгалуження марксизму (Г. В. Плеханов, М. І. Туган-Барановський, В. І. Ленін).*

Як це не дивно (вчення було створене для високорозвинених країн), але найбільшу популярність, марксизм отримав там де умов для його безпосереднього застосування було найменше – в Російській Імперії. Його поява мала три основні вектори, зазначені вище. Перший з них був пов'язаний

з ім'ям Г. В. Плеханова, який вперше поєднав російський робітничий рух з новою ідеологією, заснувавши у Женеві у 1883 році першу марксистську групу «Визволення праці».

Окрім революційного крила, марксизм розвивався і як суто практичне спрямування у так званому «легальному марксизмі», – течії суспільної думки, що виникла наприкінці XIX століття, і теж на теренах Російської Імперії. До неї належали такі знані економісти як М. І. Туган-Барановський, П. Б. Струве та філософи М. О. Бердяєв, С. М. Булгаков тощо.

Основною причиною появи цього напрямку була об'єктивна неминучість вибору шляху подальшого розвитку країни. Почата давньою дискусією між західниками та слов'янофілами, а, також, так званими почвенниками ще у середині XIX століття, вона незабаром отримала своє продовження з підключенням до неї представників «легального марксизму».

Третій вектор розвитку марксизму, як і перший, з'явився як революційне крило і мав за кінцеву мету кардинальну зміну соціального ладу Росії. Він був пов'язаний з ім'ям В. І. Леніна. На першому етапі ставилося завдання осмислення російської дійсності, визначення рушійних сил майбутньої революції та захоплення влади трудящими. Другий етап, на відміну від першого, передбачав кардинальні перетворення в економіці, як умови будівництва фундаменту соціалізму.

У кінці XIX ст., марксизм посприяв становленню в економічній науці нового напрямку – американського інституціоналізму, фундатор якого Т. Веблен високо цінував наукову спадщину К. Маркса.

5. Основні тенденції розвитку вчення У XX –початку XXI ст.

Наприкінці XIX – початку XX ст. на базі марксизму виникає *два відгалуження соціал-демократії*.

Перший напрямок, про що вже було сказано вище у 4 питанні даної теми, виріс на базі німецької соціал-демократії, яка ґрунтувалась на ідеях II Інтернаціоналу. Основними теоретиками його були Едуард Бернштейн (1850-1932), Карл Каутський (1854-1938) та Рудольф Гільфердінг (1877- 1941), а сам напрям, що базувався на ревізіонізмі отримав назву *ліберально-реформістського*. В його основі знаходився новий принцип стосовно марксистської теорії в аналізі дійсності з використанням методології, яка дозволила отримати нові результати, що стали у подальшому основою у вирішенні проблем господарювання, направлених на забезпечення заможного життя всіх верств населення. В основу методології даного напрямку була покладена теорія багатоваріантності розвитку суспільств, яка визначалась не тільки об'єктивними законами суспільства, але й правовими та моральними поняттями, релігійними традиціями і, нарешті, природою самої людини та її духовними складовими.

Ця течія стала основою становлення *класичної європейської соціал-демократії* або *соціал-реформізму*, що орієнтувалась на поліпшення життя, у першу чергу, робочого класу, але гостро заперечувала революційні методи в досягненнях своїх цілей. Основним завданням напрямку стало створення

рівного класового суспільства за допомогою оподаткування заможних верств населення, а не репресій та винищення останніх. Економічні ідеї соціал-реформізму закладені в основу діяльності соціал-демократичних партій багатьох розвинених країн Західної Європи, де вони вже багато десятиліть перебувають при владі, як, наприклад, у країнах Скандинавії, ФРН тощо.

Другий напрямок цієї політичної течії сформувався, в основному, на теренах Російській Імперії, про що було сказано вище, та базувався на ідеях І Інтернаціоналу. Він отримав назву *революційно-радикального*. До його визначних політичних діячів слід віднести В. І. Леніна та німецьку соціал-демократку Розу Люксембург (1871-1919).

Після кардинальних змін у розвитку суспільства, починаючи з ХХ ст. у нових умовах монополістичного капіталізму та здійсненні Жовтневого перевороту 1917 року в Росії, як і у першому напрямку, виникла необхідність скорегувати дії пролетаріату при збереженні стратегії ортодоксального марксизму, направленої на завоювання пролетаріатом влади у всесвітньому масштабі, для чого, власне, у 1919 році і був створений III Інтернаціонал або Комінтерн на противагу II Інтернаціоналу.

Ця інституція була однією з найважливіших політичних організацій першої половини ХХ століття. Основною офіційно зазначеною метою її створення була підготовка та здійснення світової пролетарської революції, яка, країна за країною, повинна була охопити весь Світ. Однак наприкінці 20-х років ця ідея поступово втратила минулу актуальність та була замінена сталінською теорією побудови соціалізму в окремо взятій країні, з якою, зрозуміло, вступала у пряму конфронтацію.

Комінтерн практично перетворився на інструмент радянської ідеологічної пропаганди, а доволі часто, і дестабілізації політичної та економічної ситуації, у першу чергу, у країнах Заходу. Крім того, від середини 20-х років ХХ ст., використовувався керівництвом СРСР для так званої «більшовизації» комуністичних партій і організацій та став знаряддям активного впливу на них в інших країнах. Після захоплення Й. В. Сталіним та його оточенням абсолютної влади в країні, у відносинах із іноземними комуністами ключовою домінантою став пріоритет інтересів Радянського Союзу, а як наслідок – підпорядкування власним інтересам та амбіціям нового керівництва країни діяльності багатьох компартій.

Наслідки діяльності цієї організації, хоча вона і була ліквідована у 1943 році, полягали у розповсюдженні десятиліттями її багаточисельними прихильниками та послідовниками по всьому світу, особливо після завершення Другої світової війни, ідей *догматизованого марксизму*.

Критика ідей сталінізму з боку Світової лівої опозиції привела до утворення у 1938 році у Парижі IV Інтернаціоналу і швидкого поширення такого відгалуження марксизму як *троцькізм*, що отримала назву від прізвища його засновника – Льва Давидовича Троцького (Бронштейна) (1879-1940). Після розпаду СРСР та руйнації світової соціалістичної системи у 90-х роках ХХ ст. значно посилились позиції *неотроцькізму*. Його представники вважають, що зазначені події наочно підтвердили правильність ідеї теорії перманентної революції, як одного з провідних положень троцькізму, щодо

можливості побудови соціалізму лише у світовому масштабі.

Сучасні відгалуження марксизму можна умовно звести до таких *п'ятьох напрямків*:

1. Подальша розробка марксистської теорії циклу.
2. Розробка демократичної альтернативи та соціального ідеалустосовно розвитку західного суспільства.
3. Неомарксизм та єврокомунізм.
4. Ліворадикальна політична економія.
5. Розробка альтернативи та соціального ідеалу стосовно розвитку східного суспільства.

Конкретизуємо ці напрямки більш детально.

Найбільш плідним практичним напрацюванням марксизму є його теорії відтворення індивідуального та суспільного капіталу, що стали основою теорії економічного циклу. Саме подальша розробка марксистської теорії циклу отримала новий науковий розвиток у працях ряду західних економістів. Найбільш відомою розробкою даної проблеми стала, перш за все, концепція Миколи Дмитровича Кондратьєва (1892-1938) про довготривалі коливання економічної кон'юнктури, яка набула розвитку у роботах П. Боккара, Л. Фонтвея, Е. Манделя, Е. Альтфатера та інших.

Інший напрям у XX ст. активно розвивали, перш за все, представники соціал-демократичної партії Німеччини К. Шумахер, Е. Олленхауер, Ф. Фартманн, Н. Вичорек, В. Майснер, К. Цинн. Однак, основну увагу вони приділяли не теоретичному аспекту марксистської доктрини, а її практичній реалізації. На першому етапі СДПН розробляла шлях соціалістичних перетворень, відмінний від капіталістичного устрою та соціалізму радянського типу із забезпеченням активної участі трудящих у житті суспільства. З 60-х років минулого століття відбувся відхід партії від марксизму, як єдиної ідеології руху з використанням класичної філософії, християнської етики та гуманізму на основі теорії представників етичних вчень. Головною метою держави ставала спрямованість суспільства до соціалізму через забезпечення соціального партнерства різних класів та соціального захисту населення в якому на відміну від політики неолібералізму величезну роль, на їх думку, повинна була забезпечуватидержава. [167, с. 118]

Одними з ключових течій сучасного марксизму є неомарксизм та єврокомунізм.

Неомарксизм або західний марксизм означає філософські та соціологічні теорії XX ст., що намагалися продовжити та модернізувати марксизм з урахуванням новітньої філософської думки, як-то фрейдизму, соціальної філософії М. Вебера тощо.

До його найбільш знаних течій належать *франкфуртська школа*, зокрема «*фрейд-марксизм*», *аналітичний марксизм*, *технологічний марксизм* та інші напрямки.

Так, наприклад, представники *франкфуртської школи* критично відносилися до капіталізму, але у той же час вважала, що ліві партії вихолостили і вульгаризували діалектичний підхід. Тому цей напрямок виступив за прив'язаність марксистській діалектиці, гуманізму та звільненню

людини від усіх форм експлуатації, акцентуючи увагу на значимості у соціальних стосунках людського чиннику. Однак, разом з тим, відкидалися марксистські положення про класову боротьбу та ленінську ідею

«первинності політики над економікою». Успадковувалося лише одне – критичне ставлення до буржуазного суспільства. Новаціями школи стали ключові положення, по-перше, про рушійну силу революції так званих,

«аутсайдерів» – люмпенів, а не пролетаріату, який обуржуазився та вмонтувався в систему капіталізму, по-друге, положення про слабку ланку буржуазного суспільства – не владу і державу, а існуючу систему духовних та моральних цінностей. При цьому, спільним зі старим марксистів залишалось специфічне розуміння моралі за принципом усе, що сприяє революції – етично, що перешкоджає – аморально.

Частина представників франкфуртської школи, що емігрували до США створили там так звану «*критичну теорію*», в якій піддали нещадній критиці головні елементи західної культури – християнство, владу, сім'ю, традиції, патріотизм, консерватизм, сексуальні обмеження тощо. Наприклад, одним із лідерів цієї школи – Герберт Маркузе (1898-1979) ключовим елементом її альтернативи вважав «сексуальну революцію».

Наступним, найбільш відомим напрямом неомарксизму став так званий «*аналітичний марксизм*», який особливу популярність отримав у 80-х рр. як свого роду реконструкція марксистської теорії на базі сучасних «загальноприйнятих наукових методів», при цьому відмовившись від гегелівської діалектики і методологічного холізму.

Виникнення «аналітичного марксизму» пов'язують з виходом у світ у 1978 році книги Джеральда Аллана Коена (1941-2009) «В захист історичної теорії Карла Маркса» і розпочатого ним її обговорення в Лондоні у 1979 році.

До його основних представників відносять, також, Ю. Елстера, Д. Ремера, Е. О. Райта, С. Боулса та інших науковців, що прагнули розвинути вчення про суспільство як науку на основі сучасних методів.

У рамках цього напрямку розвивалися мікро- і макрорівневі підходи. На макрорівні була запропонована концепція співвідношення продуктивних сил та виробничих стосунків, базису та надбудови, а на мікрорівні – досліджувалася поведінка індивідів, що проводилась за допомогою методів математичного моделювання, теорії ігор і т. ін.

Даний напрямок, по суті, здійснив перехід від ортодоксального методу марксизму до неокласичного інструментарію, за що був підвергнут різкій критиці з боку інших неомарксистських шкіл.

До найбільш знаних теорій неомарксизму належить і теорія «*технологічного марксизму*», що об'єднує спроби зіставити людину і виробничі стосунки з метою пошуку «третього шляху», за яким історія почне свій рух нібито з нуля, відкидаючи існуючі сучасні суспільні системи. Її автором є Артур Леонард Стінчкомб (1933), робота якого «Економічна соціологія» (1983) стала своєрідною спробою «представити на розгляд трактування економічної соціології, необхідної для об'єднання і завершення немарксистських традицій». Згідно зі своєю теорією він пропонував кожен спосіб виробництва розглядати за допомогою схеми «екологія, технологія,

економічна організація і населення».

Дослідник стверджував, що неомарксистки відійшли від теорії класів К. Маркса, яка витікала з ретельного аналізу економічної організації. Замість перегляду марксистської теорії господарства, вони розбавили її політичною теорією без урахування зовнішнього оточення. Так, у *теорії держави і соціальної революції* Т. Скопхола виявилась відсутня екологічна основа способу виробництва. У *«сучасній світовій системі»* І. Валлерстайна немає місця теорії розвитку виробничої сфери. *«Аграрна революція»* Д. Пейджа, на думку автора, нездатна визначити структуру стимулів, а

«класова структура і нерівність доходів» Е. О. Райта не показує, яким чином технічні характеристики організації праці викликають попит на робочу силу.

Згідно з теорією *технологічного марксизму*:

- розподіл економічних здібностей і видів діяльності індивідів у рамках способу виробництва викликається трьома групами чинників: розташуванням ресурсів, їх ефектом в організації економічної діяльності і доступом до ресурсів;

- іманентні властивості видів економічної діяльності впливають на її організаційно-технічну ефективність, яка формує соціальні ролі і соціальну структуру (у організаціях, які використовують технології безперервних процесів, необхідні постійні інновації для підтримки темпів зростання, що є можливим лише за наявності висококваліфікованих працівників);

- сучасне виробництво є капіталомістким, що викликає у працівників якість високої особистої відповідальності (тобто, технологія безперервних процесів змушує збільшувати питому вагу «середнього класу» в структурі трудових ресурсів);

- елементи способу виробництва визначають межі трудової мобільності (оскільки існують екологічні і технологічні обмеження в організації суспільства, то вони можуть стати і обмеженнями в способі виробництва).

Теорія технологічного марксизму збагатила практику підприємництва аналізом різних технологій і організації праці в різнобічних організаційних і промислових контекстах. Неважко побачити зміщення акценту дослідження у бік людського капіталу, коли з 70-х рр. ХХ ст. особливу увагу до його аналізу проявили такі науки, як соціальна психологія, психіатрія та інші у дослідженні яких потрапив розгляд зв'язку між особливостями технології, структури трудового колективу та проблеми досягнення високої організації продуктивності праці. Останнє отримало назву – «соціології моралі», запропонованої Е. Дюркгеймом, під якою він розумів моральні вимоги до індивідуума по підтримці законів соціального оточення у якому той існує. Соціально-технологічні зв'язки як основа реалізації виробничих відносин у такому суспільстві отримують ще один акцент у бік життєдіяльності людини, де їх основним компонентом усе більше стає гармонічний розвиток людини, як самоціль існуючої людської спільноти або основний економічний закон існуючої системи.

Варіантом неомарксизму були і ідеї одного із засновників Італійської компартії – Антоніо Грамші (1891-1937). Рушійною силою історії, на його

думку, є не розвиток продуктивних сил, а конкуренція гегемонії і культурних моделей, причому не обов'язково пов'язаних з економікою. Звідси однією із головних ідей його політичної філософії стала *теорія гегемонії*, що використовувалася для обґрунтування стратегії переходу до соціалізму. Її сенс полягав у досягненні робочим класом у суспільстві економічного, політичного та ідейно-морального панування шляхом створення союзу з іншими пригнобленими класами та прошарками шляхом упровадження в масову свідомість нової культури, орієнтованої на соціалістичні цінності.

А. Грамші важливу роль у завоюванні робочим класом пануючих позицій, відводив робочій інтелігенції, а інтелектуальним лідером нації вважав марксистську партію. Він стверджував, що в умовах гегемонії буржуазії робочому класу буде нелегко взяти владу і тому для утримання ключових позицій йому необхідна тактика «маневреної війни».

Інша група неомарксистів, наприклад, таких, як Іммануїл Моріс Валлерстайн (1930), Андре Гундер Франк (1929-2005), Самір Амін (1931) та інші ключовим елементом міжнародної системи вважала *стосунки власності* або за їх термінологією «*світ-системи*». Вони є авторами так званого *світ-системного аналізу* або *підходу* та розробляли проблематику економічної нерівності і залежності у сучасному світі, соціальної диференціації населення, перш за все, по осі «багата Північ – бідний Південь». Подолання цієї системи нерівності залежить, перш за все, від готовності і здатності народів периферії консолідувати власні зусилля для боротьби проти монополій центру за соціальну справедливість та перерозподіл багатств.

Версіями неомарксизму є «*теорія залежності*» і «*структурної нерівності*». Згідно з першою з них благополуччя економічно розвинених країн базується на експлуатації ресурсів відсталих народів та нееквівалентному обміні між багатими та бідними державами. Теорія ж

«структурної нерівності» вбачає причини міжнаціональних конфліктів у нерівноцінному положенні одних і тих же держав у різних типах міжнародних структур (економічній, політичній, військовій тощо).

У цілому, підводячи підсумок, слід відмітити, що неомарксизм відображав *пошук марксистами та їх прибічниками «третього шляху» розвитку, вільного від відчуження особистості*.

До неомарксизму дуже близьким є єврокомунізм – ідейна течія, що сформувалася в компартіях Західної Європи в 70-80-х рр. минулого століття. Свої теоретичні витoki цей напрямок сягає праць А. Грамші та його наступника на посту керівника італійських комуністів – Пальміро Мікеле Нікола Тольятті (1893-1964).

Його прихильники проголошували свою відданість марксизму (але не марксизму-ленізму) і не пов'язували себе з соціал-демократією. Вони вважали за необхідне: враховувати специфічні національні особливості своїх країн; об'єднання всіх прогресивних сил світу в ім'я демократичного та соціалістичного оновлення суспільства та виступали за ізоляцію реакційних сил; дотримання в діяльності комуністичних партій демократичних принципів тощо.

Свого часу єврокомунізм підтримувався багатьма компартіями і мав

великий вплив не тільки в Європі, але і в компартіях Японії, Австралії лівих партіях Венесуели, Мексики тощо. Однак після розпаду СРСР, а з ним і матеріальної підтримки цих рухів єврокомунізм зійшов нанівець.

Ліворадикальна політекономія виникла на хвилі політичної кризи, що охопила ряд капіталістичних країн наприкінці 60-х років минулого століття і, паралельно з цим, зростанням популярності соціалістичних ідей. Цей напрямок отримав розвиток у багатьох університетах розвинених країн світу, насамперед США, де у 1968 році був створений Союз радикальної політекономії, до складу якого у середині 70-х рр. входило 1550 науковців, які критично досліджували проблеми капіталізму.

Засновниками зазначеного напрямку вважають американських учених Пола Александера Барана (1910-1964) та Пола Мейлора Суїзі (1910-2004), які свої погляди виклали у книзі «Монополістичний капітал» (1966). До представників цієї течії так само належали Р. Едванс, Г. Шерман, Ч. Р. Міллс, Г. Маркузе, Е. Фромм зі США, Р. Ебінхаузен та Р. Вінкельман з Німеччини, П. Андерсон, Дж. Харрісон та А. Раттансі з Великої Британії та інші.

Помітний вплив на еволюцію ліворадикальної течії мали твори носіїв інституціоналізму – Дж. К. Гелбрейта, Р. Хейлброннера та ін.

Ліворадикали були впевнені у історичній неминучості загибелі капіталізму. Цей висновок, запозичений ними у К. Маркса, вони вважали за необхідне підтвердити новими аргументами, отриманими на основі вивчення реальних економічних процесів, отриманих з інших концепцій, як виявилось з часом, далеких від ортодоксального марксизму.

Ними різко критикувався неокласичний напрям політичної економії, панування транснаціональних корпорацій та великої капіталістичної власності, надмірних військових витрат, нерівномірність розподілу доходів та експлуатація.

Вищим критерієм суспільного прогресу вважався всебічний розвиток особистості, а соціалізм проголошувався більш досконалим суспільством порівняно з капіталістичним устроєм. При цьому справедливо критикувалась практика будівництва соціалізму в СРСР за недостатній рівень демократизації радянського суспільства, відчуження трудящих від засобів виробництва, надмірний централізм в управлінні економікою, бюрократизацію тощо. Виходячи з цього робився висновок про відсутність реального соціалізму в СРСР.

Економічні ідеї лівого радикалізму, який спирався на розмиту соціальну базу і тому своєрідно представляв шляхи руху до соціалізму як, власне, і сам його характер, були взяті на озброєння різними лівацькими угрупованнями, дуже далекими від ідей реального марксизму. Ці ідеї і сьогодні часто використовуються ними для обґрунтування та виправдання екстремістських методів боротьби, застосування яких завдає величезної не виправної шкоди демократичним силам.

Особливої уваги заслуговує дослідження подальшого розвитку сучасного марксизму в плані розробки альтернативи та соціального ідеалу стосовно розвитку східного суспільства.

Подібний до більшовизму революційний радикалізм був характерний і маоїзму, своєрідній лівацькій націоналістичній течії, що домінувала у Китаї у 40-70-х рр. XX ст. Його адепти, утилітарно використовуючи марксистську фразеологію, намагалися видати його за «марксизм-ленінізм сучасної епохи». Основні постулати цієї течії полягали у тлумаченні втрати робітничим класом Заходу революційні міці і тому вирішення всіх проблем, на їх думку, можливе тільки через насилля та війни, де Китай є природним лідером країн третього світу у боротьбі проти гегемонії наддержав – СРСР і США.

Протягом декількох десятиліть ідеологія маоїзму була популярна в колишніх колоніях з переважаючим селянським населенням. Вона отримала певне поширення і в середовищі ліворадикальної налаштованої молоді країн Заходу та Східної Америки в 1960-х роках. Однак зараз її вплив значно впав.

Нинішнє китайське керівництво врахувало досвід власної країни періоду «великого стрибка» (1958-1960 рр.) та «культурної революції» (1966-1976 рр.). На відміну від надмірної опори Мао Цзедуна (1893-1976) на класову боротьбу, його послідовники не вважають це головним протиріччям китайського суспільства, уважаючи заслугою «великого кормчого» китаїзацію марксизму у поєднанні його загальних принципів з конкретною практикою китайської революції.

Зараз оформленої концепції китайського марксизму не існує, а її теоретичну основу складають погляди Ден Сяопіна (1904-1997). Їх зміст полягає в усвідомленні специфіки Китаю та спрямованості необхідних країні перетворень, де досягнуту стадію соціалізму вважають як початкову без визначення її тривалості. У практичній діяльності партія далеко відійшла від догматичних уявлень про соціалізм, поширених у СРСР, країнах Східної Європи та й в самому Китаї. Із основних положень курсу, що проводиться нею протягом останніх десятиліть, можна виділити такі:

1. Відмова від суспільної власності на засоби виробництва як єдиної форми власності.
2. Надання селянам землі у тривале користування.
3. Наявність індивідуальних селянських господарств як переважної форми господарювання на селі.
4. Використання по суті капіталістичних форм (існування у великих масштабах приватних промислових підприємств, наявність на території країни змішаних за участю іноземного капіталу і повністю іноземних підприємств), інструментів господарювання, характерних для капіталізму (акції, біржі і т. ін.) та його наслідків (нерівності у доходах, розширення соціального складу компартії).

5. Використання міжнародного капіталу (створення спеціальних економічних зон, залучення іноземних інвестицій), правил господарювання (вступ Китаю до СОТ) та його досвіду (впровадження передових навичок у галузі науки і техніки, використання іноземного фахівців та їх досвіду).

Але мабуть провідною стратегією китайських реформ є «розкріпачення свідомості», тобто культивування пріоритетності практики над теорією.

Політика, що зараз проводить КПК багато в чому нагадує НЕП, коли орієнтиром стала побудова «самобутнього (своєрідного) китайського

соціалізму». хоча в партійних документах останніх років імена класиків марксизму-ленінізму не згадуються.

Властивістю «китайського соціалізму» є і оголошена КПК «соціальна гармонія», що припускає всебічний, збалансований розвиток суспільства з акцентом на економіці, демократичному управлінні на основі законів, забезпечення соціальної справедливості, гарантій прав і свобод громадян.

Виходячи з вище викладеного, можна стверджувати, що модель модернізаційного розвитку, обрана керівництвом Китаю, у цілому не відповідає загальним принципам класичного марксизму та його вченню про соціалізм, а за рядом параметрів (насамперед економічних) проглядається схожість з моделлю та шляхом розвитку, пройдених Японією, Південною Кореєю, Сінгапуром і Тайванем.

За дуже схожим до Китаю шляхом ринкових перетворень, відмовившись від догматизованого марксизму, у другій половині 80 – початку 90-х років минулого століття, почав рухатись і В'єтнам, досягнувши, на сьогодні, суттєвих економічних результатів.

Одним із відгалужень східного марксизму у КНДР є ідеї чучхе як своєрідна північнокорейська версія марксизму, яка була проголошена у 1956 році та на початку 70-х років минулого століття повністю підмінила собою марксизм. У перекладі цей термін означає «людина – господар усього на землі» або «самодостатність». Чучхе, по суті, є офіційною ідеологією країни та вважається гармонічною трансформацією ідей марксизму-ленінізму на основі старокорейської філософської думки. Керуючись ідеями цього вчення, всі питання внутрішнього життя країни вирішуються з позицій самостійності та опори виключно на власні сили, а негативні наслідки цієї політики на сьогоднішній день всім добре відомі.

6. Марксизм та сучасність

Економічна теорія марксизму, викладена, насамперед у «Капіталі» К. Маркса, дуже непроста для сприйняття. Відомо, що К. Маркс побудував її на застосуванні діалектичного методу, розуміння якого викликає часом значні труднощі навіть для професійних економістів. Невипадково відомого стародавнього діалектика Геракліта Ефеського (535-475 до н. е.), автора твору «Про природу», називали Гераклітом Темним, а його висловлювання – «Не можна двічі увійти в одну і ту саму ріку» нелегко сприймалось.

Однак головне в напрацюваннях марксизму виявилось нерівнозначним. Здасться дивним, але в радянський період те, що було в марксизмі не досить значним надбанням, яке підтвердив час, пропагувалось і розвивалось (теорія класової боротьби, розкриття капіталістичної експлуатації тощо). При цьому забувалось, про напрацювання відносно проблем відтворення індивідуального та суспільного капіталу, прогностичної функції і т. ін. Саме на це і звернули увагу представники західної економічної думки.

Однак є ще один аспект, який вимагає уваги. Ще за життя К. Маркса у нього з'явилися послідовники, які були значно молодші за нього і тому

називали себе «молодими марксистами». Вони займалися видавничою діяльністю, намагаючись пропагувати економічну теорію марксизму. Коли ж К. Маркс познайомився з ними і їх творами, то промовив: «Якщо це марксизм, тоді я не Маркс».

Проблема так званих марксистів, тобто примарних послідовників К. Маркса, переслідувала його все життя і залишається після його смерті ще більш драматичною як в історії економічної думки, так і в історії розвитку ряду країн. Саме він, так званий марксизм, завдав найбільшої шкоди в СРСР, у зв'язку з його використанням у будівництві «соціалізму».

Тому перераховуючи негативні сторони марксизму, сучасним вітчизняним та зарубіжним економістам корисно пригадати історію з молодими марксистами.

А тепер нагадаємо найбільш значущі критичні зауваження відносно економічної теорії марксизму.

Найбільш рельєфно межа між уявним і реальним марксизмом виявляється в методі К. Маркса і висновками, отриманими ним на його підґрунті. *Діалектичний метод* за К. Марксом, передбачав розгляд усіх явищ і процесів у розвитку. Звідси, факти дійсності виявлялися правомірними лише для певного періоду часу та певному рівні абстракції, щопостійно змінюючись, набували, інший, іноді прямо протилежний зміст.

Звинувачення вченого в аналізі суспільства у руслі *класового підходу і класової боротьби* справедливе лише з того моменту, коли людина перестає залишатися частиною процесу виробництва і класи зникають. Правда, це не означає, що зазначений вище підхід є єдино можливим та правильним, але за даних умов життя вченого він мав право на існування.

Щодо критики *жорсткої залежності між базисом і надбудовою*, ще Ф. Енгельс зазначав, що *базис визначає надбудову тільки в кінцевому рахунку*. При розгляді конкретної ситуації і під певним кутом зору, надбудовні відносини можуть виявлятися домінуючими. У цьому особливість діалектики, коли положення міняються місцями.

Відносно так званої *сумнівної цінності деяких прогностичних положень марксизму, які не підтвердились часом*, як, наприклад, неминучість соціалістичних революцій у розвинених країнах капіталу, то треба мати на увазі, що вони були актуальними, насамперед у період ХІХ століття, тобто до появи монополій як клітинки соціалізму. Про це писав, ще Ф. Енгельс, що коли з'являються монополії, необхідність у соціалістичних революціях відпадає.

Це ж стосується і фрази у кінці I тому «Капіталу», про «експропріацію експропріаторів», тобто капіталістів, що було сприйнято частиною економічного загалу як заклик до соціалістичної революції. Однак тут мова йшла тільки про закономірність *еволюції процесу виробництва капіталу* як абстракцію і не більше. Тобто, дійсність розглядалась однобічно як фрагмент, коли у процесі виробництва поступово створювались умови підриву і руйнування самим капіталом вартісних процесів як своєї генетичної основи.

Підводячи підсумок вищесказаного, можна зробити висновок про те, що *прогностичні висновки К. Маркса* про рух суспільства до соціалізму через підриг вартісних процесів, виведення людини з виробництва, руйнування

класової структури суспільства, незалежно від того, яка термінологія використовується, блискуче підтвердились. Однак, крім позитиву вчення марксизму мало і негативні риси.

Так, перш за все, треба нагадати, що їх автор – *К. Маркс не був ідеальним вченим і людиною*. Так, *по-перше*, в його творах дійсно є претензійність на володіння абсолютною істиною і жорстка непримиримість до інших, протилежних йому, наукових поглядів. Піддаючи критиці думки інших вчених, позиції яких не збігалися з його власними, він використовував у наукових дискусіях дуже некоректні висловлювання, типу «божевільний Сей», «брудний нехлюй» (відносно філософа та економіста С. Бейлі) тощо.

По-друге, К. Маркс побудував економічний аналіз на *однофакторній моделі*, де вартість утворює *тільки праця*, що значно звузило можливості використання його теорії до безпосередньої практики. Не врятувало справу і твердження автора, що праця є обставиною, яка формує *якісні* параметри вартості, а корисність впливає тільки на її *кількісні* параметри. Тому дія корисності пояснювалася опосередковано через кількісну сторону вартості, а дослідження споживної вартості (термін К. Маркса) відправлялося у конкретні економічні науки.

Відсутність у вченого впливу на вартість (цінність) дії фактора землі рано чи пізно повинно було проявитись, і воно позначилось на аналізі аграрних проблем, де з'явилась вартість, яка виходячи із фактора праці, що її формує згідно з трудовою теорією К. Маркс пояснити не зміг, назвавши цей феномен «хибною соціальною вартістю».

Отже, марксизм, з погляду абстрактної побудови теорії (значні спрощення в економічному аналізі, коли, наприклад, береться до уваги тільки некваліфікована, проста робоча сила, відкидається земля як основний капітал або знання людини тощо), виявився малоефективним щодо рекомендацій для *безпосередньої* практики господарювання. Достатньо нагадати розробку політики НЕПу, яку В. І. Ленін вимушений був писати з чистого аркуша, так як у арсеналі цього вчення нічого подібного не було.

По-третьє, розробки економістів, орієнтовані на опрацювання безпосередньо практичних проблем, К. Марксом ставилися у розряд вульгарних, якщо вони відходили від його позиції трудової теорії вартості. Наприклад, висунуті Ж. Б. Сеєм «теорія трьох факторів виробництва» та «закон ринків», а також «гармонії класів» Г. Ч. Кері та ін. нещадно критикувались, хоча дуже скоро підтвердили свою цінність на практиці.

По-четверте, у трактуванні окремих проблем, як наприклад, критики багатоваріантності теорії цінності А. Сміта, з позицій розвинених форм кінця ХІХ століття як часу її створення (1776) ігнорувалася, хоча автор критики чудово розумів, що вартісні процеси того часу перебували ще у стані становлення, тобто в незрілих формах. Сама ж багатоваріантність теорії цінності А. Сміта з часом довела свою винятковість і стала величезним надбанням економічної думки.

Усе вище зазначене, хоча і дещо нівелює цінність марксизму, але не перекреслює його силу, перш за все, у прогностичних розрахунках, особливо у аналізі приходящого стану капіталістичного суспільства і невідворотності

становлення нової системи відносин, яке К. Маркс назвав комуністичним. *Безпосередньо практичним* надбанням марксизму, яке правда, для нього не є характерним, продовжує залишатись грандіозна теорія відтворення капіталу.

Таким чином, можна констатувати, що марксизм у своєму розвитку пройшов ряд етапів від зародження вчення самим К. Марксом та Ф. Енгельсом до подальшого його опрацювання в кінці XIX – початку XX ст. німецькою та російською соціал-демократіями. Причому, перший напрямок кардинально його змінив, що стало умовою суттєвої модифікації марксизму в XX ст. до стану, коли він місцями, як економічна теорія, почав відкидатись, або змінюватись настільки, що ставав мало впізнаним відносно його початкового варіанта. Особливо це характерно для моделей застосування марксизму у країнах Сходу, де він інколи отримував догматизований вигляд, подібний до сталінізму. Другий напрям продовжував триматись канонічних положень вчення і надалі, відстоюючи навіть ті з них, що давно себе зжили. Цим подібне «використання» завдало йому, як і суспільствам, де він

«працював» непоправної шкоди. Яскравим прикладом цього може бути його застосування в СРСР після 1929 року, спочатку Й. В. Сталіним, а потім як радянської моделі у країнах Східної Європи.

Фундаментальним висновком з вище зробленого аналізу марксизму, як вчення про суспільство, стає його магістральна складова, що визначається не стільки економічним, скільки соціологічним аспектом як відкриття законів зміни капіталізму та побудови на його основі нового комуністичного устрою. Звідси, К. Маркс, швидше за все, був соціологом у вченні якого економічна складова лише становила підґрунтя демонстрації та появи нового суспільства, що виникає із надр капіталістичної системи. Тож не дивно, що послідовників марксизму (спочатку XX ст., а особливо в його останні десятиліття) цікавили, перш за все, його соціологічні напрацювання, які, перш за все, і отримали свій подальший розвиток та світове визнання. При цьому, послідовно відкидались теоретичні напрацювання вченого в галузі економічної теорії, особливо в

«Капіталі», і на перший план виходили *проблеми філософсько-соціологічного спрямування.*

ТЕМА 8. МАРЖИНАЛІЗМ. НЕОКЛАСИЧНА ТЕОРІЯ

План

1. Виникнення маржиналізму і його загальна характеристика.
2. Австрійська школа маржиналізму (Карл Менгер, Ойген фон Бем-Баверк, Фрідріх фон Візер)
3. Еволюція маржинальних ідей.
4. Формування неокласичної теорії (А. Маршалл, Дж. Кларк, В. Парето)

1. Виникнення суб'єктивно-психологічного напрямку в економічній теорії

Багато економічних явищ і процесів мають кількісний характер, тобто між економічними величинами існують кількісні зв'язки: якщо змінюється одна із них, то за якимось законом змінюються й інші, пов'язані з першою. Характер цієї залежності можна відобразити функцією.

Такі міркування змусили людей уже в XIX столітті замислитися над питанням, чи не слід застосовувати математику для вивчення економічних явищ.

Першим ученим, який застосував математичні методи в економічному дослідженні, був француз Антуан Огюстен Курно (1801-1877 рр.). У своїй роботі він досліджував взаємозалежність ціни товару й попиту на нього за різних ринкових ситуацій, тобто за відповідного розміщення сил покупців і продавців. Курно ввів у науку важливе поняття *«еластичність попиту»*.

Йдеться про те, що підвищуючи ціни товару, попит на нього зменшується, знижуючи ціни, попит збільшується. Цей *закон попиту* Курно записав у вигляді функції :

$$D = f(p),$$

де D – попит, p – ціна.

Курно відзначив, що для різних товарів ця залежність є різною. Попит може значно змінюватися за відносно не значної зміни цін – *це випадок високої еластичності*. І навпаки, попит може *слабко* реагувати на зміну ціни – *це випадок низької еластичності*.

Курно відзначив, що низька еластичність попиту стосується деяких предметів розкоші й предметів найпершої необхідності.

Наприклад, ціна скрипки або астрономічного телескопа може знизитися в 2 рази, але це незначно підвищить попит, тому що він обмежується вузьким колом аматорів, для яких ціна не головне. З іншого боку, ціна на дрова може підвищитися вдвічі, але попит скоротиться набагато *менше*, тому що люди готові урізати інші витрати, ніж жити в неопалених будинках. Функція попиту може мати різний вигляд і зображуватися різними кривими.

Курно вперше проілюстрував можливість застосування математичного аналізу в економіці на прикладі взаємозв'язку попиту й ціни товару. Курно розглядає ціни, які складаються в сфері обігу (споживання), і ніякого зв'язку з *виробництвом не мають*. Цим він проклав новий шлях у науці, *його методологія дослідження економічних проблем сприяла виникненню в*

економічній науці суб'єктивної школи. Теоретики суб'єктивної школи розглядають такі питання, які не були властиві класикам:

- економічну природу потреб людини й характер їх задоволення;
- зміну ступеня задоволення потреб у міру їх насичення;
- порівняння корисності благ для однієї людини в часі й для різних людей у просторі;

- психологію споживчого вибору благ;

- ранжування (установлення порядку важливості) потреб та ін.

Аж до 70-х років XIX століття вчені, які намагалися досліджувати економічні явища на основі суб'єктивно-психологічного підходу, натрапляли на стіну нерозуміння й байдужості. Такою була доля німецького економіста Германа Генріха Госсена, який в 1854 році опублікував книгу «Розвиток законів суспільного обміну, й правил людської діяльності, що впливають звідси». Помер він 1858 року – нікому невідомий. Через двадцять років примірник його книги був випадково знайдений англійським ученим Джевонсоном, який оголосив цього забутого німця *першовідкривачем нової економічної теорії*.

Госсен сформулював два свої знамениті закони, які в економічній теорії так і називаються – закони Госсена.

Перший закон: величина задоволення від кожної додаткової одиниці певного блага неухильно знижується, й досягнувши насичення, досягає нуля.

Другий закон: максимальне задоволення потреб за обмеженої кількості доступних благ досягається тоді, коли споживання кожного блага зупиняється в точці, де інтенсивність задоволення (корисність) вирівнюється й стає однаковою для всіх благ.

Закони Госсена лягли в основу всієї мікроекономічної теорії.

Економісти-математики довели її до досконалості.

Виникнення маржиналізму було обумовлено також об'єктивними факторами: 70-і роки XIX століття були відзначені інтенсивним розвитком капіталізму в Західній Європі й США. Стихійний ринок видався підприємцям могутньою сліпою силою, здатною принести процвітання або руйнування. Підприємець свої розрахунки пов'язував з вибором правильного рішення для того, щоб вижити в конкурентній боротьбі. Формою зображення таких устремлінь підприємців стають теорії маржиналізму.

Загальна характеристика маржиналізму

Важливе значення в маржиналізмі мають *психологічні фактори*. Маржиналісти вважали, що спираючись на суб'єктивні оцінки суб'єктів господарювання, можна пояснити будь-які економічні процеси.

Інша методологічна особливість маржиналізму – принцип раціональної поведінки людини в економіці. Пріоритетною сферою економіки вони вважали сферу обігу або сферу споживання, а не сферу виробництва.

Важливе місце в маржиналізмі займає *принцип рідкісності*. Це значить, що споконвічно закладалося припущення, що те або інше благо за своєю величиною є обмеженим.

2. Суб'єктивно-психологічний підхід у вивченні економічних явищ був

характерний для економістів австрійської школи

Провідними представниками її були Карл Менгер (1840- 1921), Фрідріх фон Візер (1851-1926), Ойген фон Бем-Баверк (1851-1914). Засновник австрійської школи – Карл Менгер (його відома праця «Основи політекономії», видана 1871 року).

Економічні погляди вченого

У своїй теорії вартості (цінності) Менгер як би «вдруге» відкрив закони Госсена. Менгере вважав, що вартість визначається не витратами праці, а суб'єктивною оцінкою останньої одиниці певного споживчого блага. На його думку, для абстрактного споживача остання одиниця блага буде становити граничну корисність цього блага. Задоволення від кожної одиниці блага визначається в міру насичення. Наприклад, людина може з'їсти перші 100 грамів полуниці з більшим апетитом, другі 100 гр. – з меншим, а десяті (1 кг полуниці) – навіть через силу. Отже, у міру насичення потреби споживач суб'єктивно оцінює корисність перших одиниць блага вище, тому що напруженість бажання висока. А тому сплачувати за них буде різну ціну. Це явище в економіці отримало назву закону спадної граничної корисності. За допомогою цього закону Менгер намагається пояснити парадокс Сміта про воду й алмаз (чому алмаз такий дорогий, а вода так дешева) (рис. 6.1).

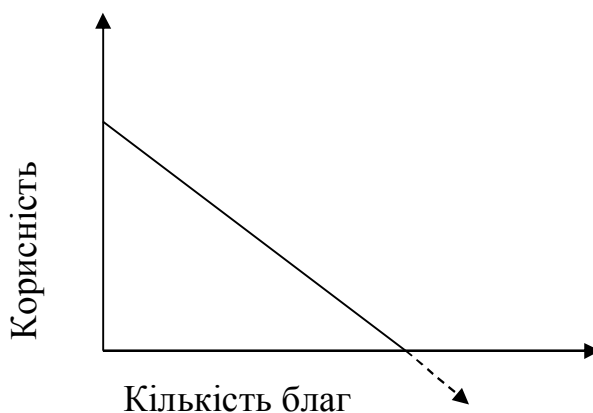

Рисунок 8.1 Закон спадної граничної корисності

Визначаючи цінності благ, Менгер будує таблицю, що ілюструє важливі й менш важливі потреби, а також зменшувані цінності благ. Римськими цифрами зображено різні потреби. Так, I – найважливіший вид потреби (хліб), II – потреба в менш істотному продукті – одязі, тощо, V – середній вид потреби (вино). Якщо перша одиниця хліба має високу корисність, що дорівнює 10, то друга – 9, третя – 8 і т.д. Таким чином, арабські цифри ілюструють, як споживач (суб'єкт) розцінює першу, другу тощо одиниці блага, що задовольняють ту або іншу потребу (рис. 6.2).

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
8	7	6	5	4	3	2	1	0	
7	6	5	4	3	2	1	0		
6	5	4	3	2	1	0			
5	4	3	2	1	0				
4	3	2	1	0					
3	2	1	0						
2	1	0							
1	0								
0									

Рисунок 8.2 Таблиця Менгера

Якщо благ є удосталь, то якою б не була їх корисність, корисність останньої одиниці буде дорівнювати нулю, тобто нульовою буде корисність будь-якої одиниці.

Але слід зазначити, що в теорії цінності австрійської школи немає відповіді на запитання, чому на ринку однакові товари коштують однаково. Відповідь була дана представником неокласичної теорії Маршаллом, який органічно з'єднав об'єктивну класичну теорію із суб'єктивістським маржиналізмом.

3. Еволюція маржинальних ідей

Протягом останніх тридцяти років XIX століття класичну політекономію змінила маржинальна теорія, яка спричинила в науці революцію. Перший етап маржинальної революції охоплює 70-80-і роки XIX століття, коли виникли ідеї австрійської школи маржиналізму. *Цей етап прийнято називати суб'єктивним напрямом політекономії, тому що головна ідея – теорія граничної корисності ґрунтувалася на дослідженні суб'єктивних оцінок товарів (благ) абстрактним споживачем.*

Другий етап «маржинальної революції» припадає на 90-і роки XIX століття. На цьому етапі маржиналісти так званої «другої хвилі» відмовляються від психологізму й суб'єктивізму. За словами відомого вченого Шумпетера, метою чистої економіки завжди залишалося пояснення економічного життя на основі об'єктивних фактів (умов). Саме тому *цих учених стали розцінювати як наслідувачів класичної політекономії й називати неокласиками.*

Загальна характеристика неокласичної теорії

1. Неокласики обґрунтували необхідність вивчення обох сфер

економіки: виробництва й споживання, не виділяючи жодну з них і не протиставляючи одну одній. Вони об'єднали обидві сфери в об'єкт цілісного системного аналізу, з'єднавши при цьому теорію вартості класиків і теорію корисності суб'єктивістів.

2. Представники неокласичної теорії застосовують у дослідженнях поряд з методом математичного моделювання функціональний метод.

3. Неокласики так само, як і класики, пріоритетним принципом вважали економічний лібералізм і дотримувалися чистої економічної теорії без суб'єктивізму, психологізму й інших неекономічних факторів.

4. Однак неокласики звузили предмет вивчення політекономії, виключивши з нього проблематику соціального й макроекономічного спрямування.

Найбільший внесок у формування неокласичної політекономії зробили А. Маршалл, Дж. Кларк, В. Парето.

4. Формування неокласичної теорії (А. Маршалл, Дж. Кларк, В. Парето)

А. Маршалл – англійський учений, основоположник мікроекономіки, лідер Кембриджської школи маржиналізму. Закінчив Кембриджський університет, де вивчав математику. Тут же з 1863 по 1908 рр. викладав політекономію. З 1902 р. по-новому викладав політекономію, називався курс «Economics». Головна робота Маршалла – шестикнижжя «Принципи економічної науки» (1890 р.), яка постійно перероблялася автором, у восьми, опублікованих за його життя, виданнях. У цій роботі Маршалл велику увагу приділив проблемі оптимального обсягу виробництва, за якого прибуток досягає максимуму.

Теорія ціни

Теорія ціни становить симбіоз (злиття різнорідного) витрат виробництва, граничної корисності, попиту та пропозиції. Маршалл увів поняття «ціна попиту» і «ціна пропозиції».

«Ціна попиту» – визначається корисністю, при цьому саму корисність він розглядає як максимальну ціну, яку покупець готовий сплатити за товар. Маршалл пов'язує категорію граничної корисності тільки з функцією попиту, а попит залежить від зміни цін. При зниженні цін попит зростає, а при збільшенні – попит спадає. Розглядаючи проблему попиту, він уводить поняття «еластичність попиту». Попит на товар є еластичним, якщо він змінюється більшою мірою, ніж ціна цього товару. І навпаки, попит буде нееластичним, якщо він змінюється меншою мірою, ніж ціна цього товару.

В аналізі «ціна пропозиції» Маршалл вважає, що «ціна пропозиції» визначається витратами. Але, на відміну від класиків, витрати у Маршалла визначаються не витратами (як об'єктивна вартість виробництва), а суб'єктивними жертвами (турботами) робітника й капіталіста. Жертвою з боку капіталіста (підприємця) або роботодавця є очікування, ризик або задоволення, відстрочені від особистого споживання капіталу. «Ціна пропозиції» повинна забезпечити компенсацію всіх негативних відчуттів: заробітна плата – компенсація за утому, позиковий відсоток – компенсація за очікування,

підприємницький дохід – плата за ризик. За такого підходу, хоча крива цін пропозиції зростає й визначається збільшенням витрат, останні становлять суб'єктивні переживання виробників (рис. 8.3).

Проаналізувавши «ціну попиту» і «ціну пропозиції», Маршалл підходить до визначення ціни рівноваги, що становить точку перетину кривих попиту й пропозиції.

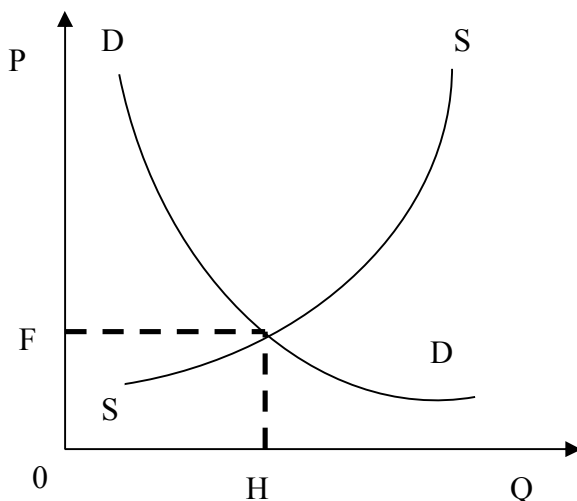

Рисунок 8.3 Ринковий «хрест»

Отже, у рамках свого аналізу Маршалл знімає питання про те, що є остаточною підставою цін – корисність або витрати. Обидва фактори однаковою мірою важливі й суперечка з приводу цього аналогічна, за словами Маршалла, суперечці про те, яке лезо ножиць – верхнє або нижнє – розріже шматок паперу.

Але якщо вводити в аналіз ціни рівноваги фактор часу, а Маршалл був першим, хто це зробив, то вплив попиту та пропозиції на ціну рівноваги буде неоднаковим.

- У короткостроковому періоді на ціни вирішальний вплив здійснює зміна попиту, тому що виробництву для пристосування до збільшеного попиту потрібен час. Дефіцит товару, що виникає на певний час, дозволяє виробникам підвищити ціну й одержувати додатковий дохід (Маршалл називає його квазі рентою). У довгостроковому періоді на ціни здійснює великий вплив зміна пропозиції (відбувається збільшення продукції), попит насичується й ціни знижуються.

Становлення маржиналізму пов'язане також із розробками математичної школи, яка представлена такими вченими, як А. Вальрас і В. Парето. Математичний метод використовується для дослідження економічних явищ із позиції маржиналізму.

Леон Маті Еспрі Вальрас (1834-1910) є одним із найбільш впливових західних економістів, представником «чистої економічної теорії», праці якого заклали основи багатьох напрямів сучасної економічної теорії.

Вальрас народився у Франції. У 50-і роки під впливом батька – відомого економіста – він починає вивчати економічну теорію. Причиною відбиття зацікавлень політичною економією, за допомогою засобів математики стала

базове математична освіта Вальраса.

В 1870 р. він прийняв пропозицію зі Швейцарії для роботи на кафедрі політичної економії Лозаннського університету. Через кілька років (у 1874 р.) була опублікована основна праця Л. Вальраса «Елементи чистої політичної економії», яка дозволяє віднести його до числа маржиналістів першої хвилі. Він уперше спробував застосувати математичну модель для виявлення проблем існування рівноваги економічної системи й надання цій системі стабільності. Але на відміну від моделей ринкової рівноваги О. Курно, У. Джевонсона, А. Маршалла й інших, модель Вальраса характеризує не частка, а загальна економічна рівновага симетричних ринків. *Тому Вальраса вважають по праву основоположником сучасного макроекономічного моделювання.* Крім того, він є основоположником лозаннської школи маржиналізму.

Модель макроекономічної рівноваги

Розроблена Л. Вальрасом *модель загальної економічної рівноваги* відображає взаємозв'язок ринків готової продукції й ринків факторів виробництва в умовах ринкового механізму господарювання із досконалою конкуренцією, що призводить до єдиної рівноваги цих ринків. Вона дозволяє зрозуміти, що визначення цін на вироблені для ринку продукти й цін на фактори виробництва може бути тільки одночасним, а не почерговим у тому або іншому порядку. Часткова рівновага на певних ринках не гарантує загальної рівноваги для всієї економіки. Незважаючи на те, що така модель є спрощеною, вона дає уявлення, як взаємодіють різні ринки й досягається загальна рівновага в цілому.

Й. Шумпетер так відгукнувся про книгу Вальраса: «Жоден економіст не може вважати свій твір завершеним, поки він не прочитав його до кінця». Він також підкреслив, що «Вальрасу ми зобов'язані концепцією економічної системи й теоретичним апаратом, яким уперше в історії нашої економіки ефективно охоплена чиста логіка взаємозв'язків кількісних економічних показників».

Вільфредо Парето (1848-1923) – виданий італійський представник неокласичної теорії, продовжувач традицій лозаннської школи маржиналізму, учень Вальраса. Цього вченого поряд з економікою цікавили також політика й соціологія, що відбилося й у розмаїтті його публікацій. Основними працями В. Парето прийнято вважати двотомний «Курс політекономії» (1898), «Навчання політекономії» (1906) і «Трактат про загальну соціологію» (1916).

В. Парето, як і Вальрас, займався проблемами загальної економічної рівноваги. Разом з тим якісно нові принципи вивчення передумов і факторів рівноваги в економіці дозволяють вважати В. Парето маржиналістом «другої хвилі» і, відповідно, представником неокласики. В. Парето подолав суб'єктивізм, властивий Вальрасу, що дозволило йому відмовитися від корисності як єдиної причини обміну. Він перейшов до характеристики економічної системи в цілому: попит (споживання) і пропозиція (виробництво) розглядаються як елементи рівноваги в економіці. Парето заперечує суспільну нерівність, обумовлену нібито проблемою розподілу доходів. Найбільш надійний засіб поліпшення становища бідних класів – зробити так, щоб багатство зростало швидше за населення. Крім того, за його переконанням,

хоча «історія науки зводиться до історії помилок компетентних людей», тим не менш «саме конкретне явище завжди вирішує, чи варта теорія бути прийнятою або відкинутою, і не може бути іншого критерію істинності теорії, крім її більш або менш повного узгодження з конкретними явищами».

Критерій досягнення рівноваги

Якщо критерієм у моделі загальної економічної рівноваги Л. Вальраса вважалася максимізація корисності, яка вимірюванню не піддається, то в моделі Парето інший критерій, який становить оцінку вимірювання співвідношення уподобань конкретного індивіда. На його думку, якби користь, яку отримує кожен споживач, була величиною однорідною, і її можна було б порівнювати й складати, то дослідження було б простим, але не все так просто. Користь кожного індивіда є специфічною і не має сенсу говорити про сумарну користь, оскільки її просто не існує.

Криві байдужості й ранжування споживачів

Криві байдужості відбивають вибір споживача, який визначається комбінацією товарів у різних поєднаннях (сполученнях) і перевагою одних комбінацій перед іншими. Можна простежити порядок ранжування індивідом своїх переваг, виявити «байдужість» між двома альтернативними благами, тобто такими, які забезпечують однаковий рівень загального задоволення.

Парето сформулював *поняття загальної максимальної корисності*, яке зараз називають *оптимум Парето*.

Маржиналістські ідеї відображали поширення й завоювали популярність не тільки в традиційних центрах економічної науки в Західній Європі, але й на американському континенті, де визнаним лідером маржиналізму став *Джон Бейтс Кларк (1847- 1938)*.

Здобувши освіту в одному з американських університетів, Кларк продовжив вивчення економічної теорії в університетах Німеччини й Швейцарії, а після повернення в США викладає в Колумбійському університеті, очолює Американську економічну асоціацію, публікує численні роботи, серед яких найбільш помітною працею є *«Розподіл багатства» (1899)*.

Проблема розподілу багатства, на думку Кларка, – одна з найбільш важливих і для економічної науки й для людей на практиці, оскільки стосується комплексу не тільки економічних, але й соціально-етичних відносин між людиною й суспільством. Розподіл регулюється природним законом, який забезпечує кожному факторові виробництва ту суму багатства, яку цей фактор створює. Доказ цієї тези Кларк проводить на основі принципів граничного аналізу, які були сформульовані ним самостійно й незалежно від робіт європейських маржиналістів.

Він був переконаний, що принцип граничної корисності має універсальний характер і дозволяє розкрити закони, спільні для всіх економічних систем. Однак корисність Кларк розуміє не як індивідуальну оцінку споживачем бажаності якого-небудь блага, а як міру його необхідності для суспільства як єдиного організму, що знаходить вираження в ринковій ціні.

Ціна визначається попитом, який залежить від доходів, що утворюються продажем факторів виробництва – заробітної плати, відсотка, прибутків. Ці категорії, по суті, є цінами факторів, і їх визначення становить зміст *проблеми*

розподілу. Кожний фактор – праця, капітал, земля, підприємницькі здібності – робить свій внесок у створення загального продукту й одержує винагороду відповідно до цього внеску. Таким є природний закон розподілу. Суть цього закону, як вважає Кларк, у винагороді факторів виробництва відповідно до принципу їх *граничної продуктивності*. Кожний фактор повинен одержувати ту частку продукту, яка була створена з його допомогою. При цьому подібно до того, як споживчі блага стають усе менш корисними в міру зростання їх запасу, так і виробничі фактори зі збільшенням їх використання стають усе менш продуктивними. У цьому проявляється принцип зменшуваної віддачі, який має універсальний характер і є основою теорії розподілу.

Заробітна плата, наприклад, буде визначатися продуктом праці граничного працівника, тобто працівника, найм якого додає до сукупного продукту найменшу дозу. Гранична продуктивність є тим нижчою, чим більшою є кількість застосовуваної праці (рис. 8.4).

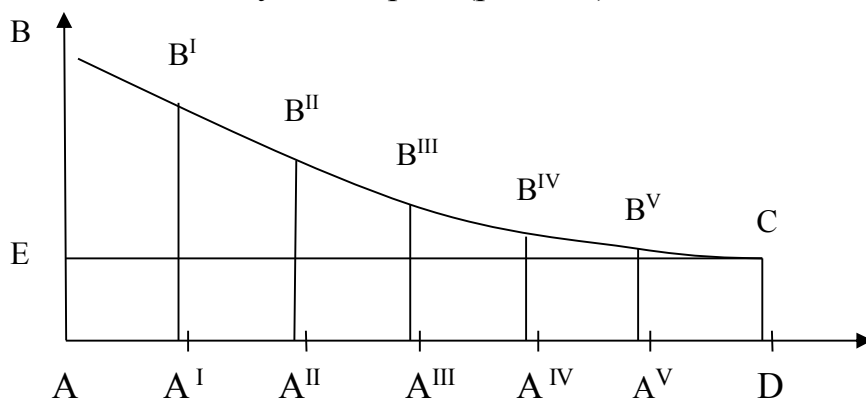

Рисунок 8.4 Гранична продуктивність праці

Якщо по горизонтальній осі відкласти кількість застосовуваних одиниць праці, а по вертикалі – їх продуктивність, то очевидно, що продукт праці першого працівника буде дорівнювати AB , другого – $A^I B^I$; третього $A^{II} B^{II}$ тощо, останнього – DC . Величина DC і буде визначати рівень зарплати, одержуваної кожним працівником. Загальний фонд зарплати відбито на графіку прямокутником $AECD$. Надлишок над величиною заробітної плати площа трикутника EBC – представляє відсоток на капітал.

Рівень відсотка можна визначити аналогічним способом, якщо зафіксувати кількість праці й послідовно збільшувати кількість застосовуваного капіталу. Оскільки й тут діє закон зменшуваної віддачі, ситуація буде виглядати дзеркальним відображенням переднього графіка (рис 8.5).

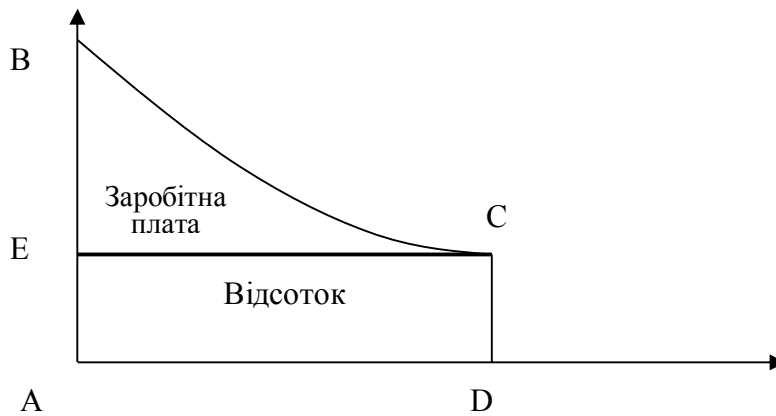

Рисунок 8.5 Гранична продуктивність капіталу

У цьому разі величина DC відбиває граничний продукт капіталу, до якого входить і земельна рента

В умовах досконалої конкуренції граничні продукти праці капіталу в сукупності вичерпують увесь зароблений дохід, не залишаючи місця для підприємницького прибутку. Щоб пояснити її походження, Кларк уводить поняття економічної статичності й економічної динаміки.

Економічна статика – це стаціонарний стан економіки, який характеризується незмінними розмірами капіталу, чисельності населення, незмінним технічним рівнем і способом організації виробництва, незмінними потребами. Це – ідеальна модель, необхідна для виконання умов рівноваги в чистому вигляді. До цього стану економіка прагне під тиском сил конкуренції, і саме в ньому економічні закономірності проявляють себе в найбільш повному й «природному» вигляді.

Насправді економічні процеси є *динамічними*, тобто в них відбуваються постійні зміни, що відхиляють економічну систему від стану рівноваги. У цих умовах і виникає чистий економічний прибуток, який у статичному стані, за рівності граничного доходу й граничних витрат, дорівнює нулю. Прибуток, таким чином, є результатом технічних й організаційних нововведень, готовності підприємців іти на ризик і їх винагородою за цю діяльність у разі її успіху. Зусиллями Д.Б. Кларка було в значній мірі завершено формування цілісної маржиналістської концепції, що включає теорію граничної корисності й теорію граничної продуктивності. Це дозволило об'єднати теорію вартості й теорію розподілу за загальним принципом, який автор назвав «законом граничної економічної ефективності». Велике значення мала також спроба вийти за межі статичного аналізу й постановка проблеми дослідження економічної динаміки, що відкривала нові можливості й перспективи у вирішенні завдань, поставлених перед економічною наукою.

ТЕМА 9. ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ

План

1. Загальна характеристика інституціоналізму.
2. Економічні учення основоположників інституціоналізму (Т. Веблена, Дж. Коммонса, У. Мітчелла).

1. Загальна характеристика інституціоналізму.

Інституціоналізм виникає у 20-30-ті роки ХХ століття в США. Саме тут у найбільш гострій формі виявилися проблеми, пов'язані із процесом переходу економіки вільної конкуренції до переважно монополістичної, у США з'явився перший антимонопольний закон. Учені цієї країни створили теорії, які поклали початок новій течії економічної думки – *інституціоналізму*. Назва «інституціоналізм» походить від слова «institution», що означає «звичай, наставляння». Інститути – це первинні елементи рушійної сили суспільства, що розглядаються в історичному процесі розвитку. Серед інститутів виділяють: суспільні інститути – родина, держава, правові норми, монополія, конкуренція тощо; поняття суспільної психології – власність, кредит, дохід, податок, звичаї, традиції тощо. Інституціоналізм – це альтернатива неокласичному напрямку економічної теорії. Предметом свого аналізу інституціоналізм висуває не тільки економічні, але й неекономічні проблеми соціально - економічного розвитку в історичному аспекті. Крім того, інституціоналізм вивчає соціальний контроль суспільства над економікою. Представники інституціоналізму піддали сумніву основні положення класичної школи: раціоналізм економічного суб'єкта, автоматичне досягнення оптимального стану економічної системи, тотожність приватних і суспільних інтересів. При цьому вони вказали на низку недоліків ринкової економіки: показне споживання; усунення конкуренції, обмеження випуску товарів та ін. Вони стверджували, що *необхідно встановити контроль суспільства над економікою*.

Інституціоналізм має три напрями:

- *соціально-психологічний – основоположник Торстен Веблен (1857-1929 рр.)*;
- *соціально-правовий інституціоналізм – засновник Джон Коммонс (1862-1945 рр.)*;
- *кон'юнктурно-статистичний (емпірико-прогностичний) інституціоналізм – засновник У. Мітчелл (1874-1948 рр.)*.

2. Економічні учення основоположників інституціоналізму (Т. Веблена, Дж. Коммонса, У. Мітчелла)

Торстен Веблен – американський економіст, соціолог, закінчив університет у Єлі (США). Головними роботами вченого є: «Теорія бездіяльного класу» (1899 р.), «Теорія ділового підприємництва» (1904р.), «Інстинкт майстерності й рівень розвитку технології виробництва» (1914 р.). Веблен поставив у центр свого

дослідження не «раціональну», яку Сміта, а живу людину й спробував визначити, чим продиктована її поведінка на ринку. Веблен довів, що в ринковій економіці споживачі зазнають суспільного й психологічного тиску різних видів, що змушують приймати нерозумні рішення. На людину величезний вплив здійснює суспільна психологія: інстинкт наслідування, інстинкт самозбереження, схильність до суперництва, бездільної (бездіяльної) цікавості й т.п.

Таким чином, Веблен піддав сумніву положення А. Сміта про «економічну людину» (раціонального егоїста, що прагне до максимізації власної вигоди). На відміну від неокласиків, Веблен був переконаний, що людина не рахункова установка, яка миттєво оцінює корисність того або іншого блага з метою максимізації загального ефекту від використання наявного запасу ресурсів. Веблена з повним правом можна назвати засновником науки «Економічна соціологія».

Саме завдяки цьому вченому в економічній науці з'явилося поняття *демонстративного споживання «ефект Веблена»*, суть якого у такому: *товари для багатого класу цінуються, тому що володіння ними сприймається оточенням як успіх у житті. Середній клас суспільства прагне імітувати поведінку багатих, і попит на такі товари збільшується внаслідок людської заздрості. Веблен робить висновок, що ринкова економіка призводить до марнотратства, заздрісного порівняння, а не до дійсного прояву закону попиту.*

У своїй *технократичній теорії* він виступає прихильником індустріалів (інженерів, робітників), яким протистоять фінансисти й банкіри. Перші сприяють ефективності виробництва й збільшенню багатства суспільства, а другі прагнуть до максимізації прибутку. Таким чином, Веблен був технократом, прихильником індустріалів, супротивником бізнесменів і банкірів. На думку вченого, майбутнє за суспільством, звільненим від бізнесу й таким, що функціонує в інтересах усього соціуму.

Соціально-правовий (юридичний) інституціоналізм заснував Джон Коммонс (1862-1945) – професор Вінконсінського університету, а також економічний і юридичний консультант Американської федерації праці. У роботі «Інституціональна економіка» (1924 р.) ним обговорювалися проблеми, спричинені посиленням «соціального конфлікту» через нечесну (монопольну) конкуренцію підприємців. Учений вважав, що державні правові рішення здатні усунути протиріччя й конфлікти в суспільстві й перейти до стадії адміністративного капіталізму. Як відомо з історії економіки, юридичні аспекти «колективних дій» Дж. Коммонса й антимонопольні ідеї Т. Веблена знайшли реальне практичне застосування у 30-ті роки, у період президентства США Фракліна Рузвельта.

Уеслі Клер Мітчелл (1874-1948) – послідовник й учень Торстена Веблена, засновник *кон'юнктурно-статистичного (емпіро-статистичного) інституціоналізму*. Його цікавили циклічні явища в економіці. Він досліджував взаємозв'язок неекономічних факторів з економічними й намагався обґрунтувати концепцію безкризового циклу за допомогою різних варіантів державного втручання в економіку. Учений застосував методи статистики, які дозволили йому скласти перші прогнози економічного росту. Однак ці прогнози не передбачили економічної кризи 1929-1933 рр., що свідчило про

недосконалість методологічної бази тих років. Але вони переконливо продемонстрували правильність основного положення інституціоналізму 30-х років про необхідність соціального контролю над економікою. Таким чином, інституціоналізм є попередником кейнсіанської і неоліберальної концепції державного регулювання економіки, яка виникає у 30-ті роки XX століття.

ТЕМА 10. KEYНСІАНСТВО. НЕОЛІБЕРАЛІЗМ

1. Історичні умови виникнення кейнсіанства.
2. Теоретична система й економічна програма Дж. М. Кейнса.
3. Виникнення й загальна характеристика неолібералізму.
4. Фрайбурзька школа неолібералізму.
5. Чиказька школа неолібералізму. Монетаризм.
6. Концепція неокласичного синтезу.

1. Історичні умови виникнення кейнсіанства

Світова економічна криза 1929-1933 охопила насамперед економіку США, а потім й інші промислово розвинені країни Західної Європи. До 1933 року промислове виробництво й національний дохід США знизився більш ніж на половину. Інвестиційна діяльність у роки кризи припинилася повністю.

Неокласична теорія кінця XIX – початку XX століття була не здатна дати рекомендації щодо виходу економіки із кризи, тому що вона займалася питаннями стійкого стану економіки на мікрорівні. Для вирішення цих проблем необхідно було звернутися до макроаналізу.

Починаючи з 30-х рр. XX століття спостерігається гостра боротьба економістів навколо питань втручання держави в ринкову економіку. Ці проблеми не втрачають своєї актуальності й у наші дні. Основний їхній зміст: якою мірою держава повинна втручатися в ринковий механізм.

Відтоді беруть початок теорії, які правомірно поділити на два напрями. Перший називають кейнсіанським, він спирається на учення Кейнса і його послідовників і рекомендує заходи державного регулювання економічних процесів.

Другий напрям називають неоліберальним як альтернативний напрям кейнсіанству. Отже, в економічній науці виникає два напрями з регулювання ринкової (капіталістичної) економіки: кейнсіанство й неолібералізм.

Теоретична система й економічна програма Дж. М. Кейнса

Джон Мейнард Кейнс (1883-1946 рр.) – англійський економіст, відомий державний і політичний діяч.

Кейнс був сином відомого англійського економіста Джона Невілла Кейнса. Джон Кейнс здобув освіту в Кембриджському університеті. Там він вивчав математику й теорію імовірності, а вже потім зацікавився економікою.

Кейнс був учнем відомого вченого А. Маршалла, який у 1905 році писав Кейнсу - батькові: «Ваш син прекрасно працює в галузі економічної науки. Я сказав йому, що був би радий, якби він вирішив присвятити себе кар'єрі професійного економіста». Кейнс був не тільки економістом, а й надзвичайно активною, різнобічно обдарованою людиною. Обіймав важливі державні пости, де необхідно було вирішувати внутрішні й зовнішні фінансові проблеми англійського уряду в період між двома світовими війнами.

З 1913 р. Джон Кейнс – секретар Королівського економічного суспільства, а потім член Королівської комісії з фінансового й грошового обігу в Індії. В 1919 році Джон Кейнс бере участь у Паризькій мирній конференції. З

1940 р. стає радником Британського казначейства. У той час він розробляє основи післявоєнних фінансових відносин між країнами. Ці положення були прийняті на Міжнародній Бреттон - Вудській конференції й згодом призвели до створення Міжнародного Валютного Фонду й Міжнародного Банку реконструкції та розвитку. На Заході Кейнс належить до числа трьох найбільших економістів усіх часів і народів (разом з А. Смітом і К. Марксом).

Головною науковою працею Кейнса стала книга «Загальна теорія зайнятості, відсотка й грошей» (1936 р.). За оцінками багатьох економістів «Загальна теорія...» стала поворотним пунктом в економічній науці ХХ століття й багато в чому визначила економічну політику країн і дотепер.

Її головна ідея й новизна полягала в тому, що система ринкових відносин не є досконалою й саморегулювальною, і що тільки активне втручання держави в економіку може забезпечити максимально можливу зайнятість і економічний ріст.

Головним інструментом свого аналізу Кейнс використовував макроекономічні (тобто сукупні, агреговані, укрупнені) показники, такі як: національний дохід, потоки інвестицій і заощаджень, сукупний попит та сукупна пропозиція. Тому Кейнса вважають основоположником макроекономіки. Макроекономіка є самостійним розділом економічної теорії.

Новаторство Кейнса виявилось, по-перше, у перевазі макроекономічного аналізу над мікроекономічним підходом; по-друге, в обґрунтуванні концепції про «ефективний попит», тобто про потенційно можливий попит, який стимулюється державою.

Методологічний зв'язок учення Кейнса з концепцією меркантилізму

Дж. Кейнс не заперечував впливи меркантилістів на створену ним концепцію державного регулювання економіки. Його спільні з ними судження полягають у:

- прагненні збільшення маси грошей у країні (як засіб їх здешевлення і як наслідок – зниження ставок позикового відсотка й заохочення інвестицій у виробництво);
- схваленні росту цін (як способу, що стимулює розширення торгівлі й виробництва);
- визнанні того, що брак грошей є причиною безробіття;
- розумінні національного (державного) характеру економічної політики.

Теорія ефективного попиту

Кейнс розкритикував закон Сея, згідно з яким пропозиція породжує відповідний попит, тобто будь-яке збільшення продукції автоматично породжує збільшення витрат і доходів. Неспроможність цього закону в роки «Великої депресії» стала очевидною. На противагу Сею й неокласикам, які вважали, що проблема попиту (тобто реалізація суспільного продукту) вирішується сама собою, Кейнс поставив її у центр своїх досліджень, зробив вихідним пунктом свого макроекономічного аналізу.

Кейнс вважав, що в умовах кризи необхідно запропонувати й здійснити заходи щодо активізації й стимулювання сукупного попиту (тобто загальної купівельної спроможності). Це повинно позитивно впливати на розширення

виробництва й пропозицію товарів, а отже, зменшувати безробіття. Тому вона й називається теорією ефективного попиту. Ефективний попит становить сукупний платоспроможний попит, що визначає обсяг зайнятості.

Головними складовими ефективного попиту є дві частини –

споживання й інвестиції (капіталовкладення). Тільки в тому ви падку, вважав Кейнс, коли ці складові, перебувають у певному співвідношенні, може настати стан повної зайнятості. Приріст особистого споживання, а отже, ріст ефективного попиту стійко залежить від приросту доходу. Залежність тут пряма: чим вище дохід, тим вище й рівень особистого споживання. Однак особисте споживання зростає меншою мірою, ніж зростає дохід.

Якщо, наприклад, дохід збільшився зі 100 до 200 одиниць, а витрати тільки до 160 одиниць ($60 : 100 = 0,6$), то це означає, що з кожної додаткової одиниці доходу витрачається 0,6 одиниці на особисте споживання.

А заощадження, навпаки, дорівнюють 0,4 ($1 - 0,6 = 0,4$). Споживання й заощадження подібне двом дзеркалам. Збільшення доходу на 100 грошових одиниць призведе до збільшення споживання на 60 грошових одиниць і заощаджень на 40 грошових одиниць.

Кейнс вводить до наукового обігу відповідні величини: граничну схильність до споживання (ГСС) й граничну схильність до нагромадження (ГСН). На його думку, у такій ситуації ми спостерігаємо прояв «психологічного закону», згідно з яким із збільшенням доходу схильність до споживання падає, а схильність до заощадження зростає. Саме собою це не є небезпечно, якщо заощаджені гроші не лежать без руху, а поглинаються зростаючим попитом на інвестиції (тобто капіталовкладення надходять до економіки). Розмір інвестицій Кейнс вважав головним фактором ефективного попиту, тому що зростання інвестицій сприяє збільшенню національного доходу й залученню до виробництва додаткових працівників, тобто сприяє ліквідації безробіття.

Звідси широко відомою є формула:

I (інвестиції) = S (заощадження), інвестиції повинні дорівнювати заощадженням.

Забезпечити таку рівність можна тільки за умови низької норми відсотка. І чим вона нижче, тим більш жвавим є інвестиційний процес, і навпаки. Причина проста – низький відсоток означає, що кредити дешеві й підприємцям є сенс брати більше кредитів, а значить більше вкладати в розвиток виробництва. Кейнс, таким чином, вважав, що відсоток сам визначає величину інвестицій, а не є рівноважною ціною на графіку заощаджень й інвестицій, як вважали неокласики.

Концепція мультиплікатора інвестицій

Джон Кейнс висунув нову категорію «мультиплікатор інвестицій». Уперше механізм дії мультиплікатора був описаний ще в 1931 р., за 5 років до виходу роботи Кейнса «Загальна теорія зайнятості, відсотка й грошей» англійським економістом Р. Каном. Він висловив думку, що будь-які виробничі витрати, спричиняючи первинну зайнятість, створюють додаткову купівельну спроможність з боку підприємців і їх робітників, що стає джерелом нового попиту й вторинної зайнятості.

На відміну від мультиплікатора зайнятості Кана, Кейнс розбудовував

ідею мультиплікатора інвестицій (нагромадження). У його теорії, мультиплікатор інвестицій – це коефіцієнт, що відображає у скільки разів збільшиться приріст національного доходу в результаті первинних (початкових) інвестицій. Якщо гранична схильність до споживання:

$$\text{ГСС} = 0,8 \quad (\text{ГСН} = 0,2 = (1 - 0,8), \text{М} = 1 : (1 - \text{ГСС}) = 1 : 0,2 = 5,$$

де М – мультиплікатор, ГСС – гранична схильність до споживання, ГСН – гранична схильність до накопичення.

Це означає, що інвестиції на 1000 грошових одиниць спричинять збільшення національного доходу на 5000 грошових одиниць.

Інвестиції у будь-якій галузі спричиняють розширення виробництва й зайнятості в цій галузі. У результаті цього з'являється додаткове розширення попиту на предмети споживання, що викликає розширення виробництва у відповідних галузях. Галузі, які випускають предмети споживання, висувають додатковий попит на засоби виробництва тощо.

Таким чином, завдяки інвестуванню відбувається збільшення сукупного попиту, зайнятості доходу. Вирішуються дві проблеми: забезпечення економічного росту й ліквідації безробіття.

Державне регулювання економіки

Забезпечувати первісні інвестиції в умовах недостатнього попиту з боку споживачів і приватного сектора повинна, на думку Кейнса, держава.

Інструментами державного регулювання Кейнс вважав кредитно-грошову й бюджетну політику. Кредитно-грошова політика впливає на збільшення попиту через зниження відсоткової ставки, полегшуючи при цьому процес інвестування. Бюджетна політика держави спрямована на збільшення інвестицій у виробництво, а також надання фірмам за рахунок бюджетних коштів податкових пільг і субсидій, які дозволяють їм вкладати більше грошей у виробництво.

На думку Кейнса, доцільно сприяти зменшенню майнової нерівності в суспільстві. За допомогою перерозподілу доходів необхідно збільшувати доходи незаможних. Це буде сприяти росту їх платоспроможності на масові види товарів і тим самим стимулювати ріст їх виробництва.

Наприкінці 30-х років кейнсіанство стає панівною теорією в науці й економічній політиці. Правлячі кола Заходу черпали в ній ідеї макроекономічного аналізу господарського життя, необхідну рецептуру економічної політики. Це забезпечувало значною мірою економічне піднесення 60-х років і довготривалу стабілізацію капіталізму. На жаль, кожна країна зробила це за рахунок збільшення свого загальнодержавного бюджетного дефіциту. Іншою бідою цієї політики була інфляція. Центральна банківська система змушена була збільшувати грошову масу, щоб покривати державні витрати. Теорія Кейнса призначена для економіки, що знаходиться у стані кризи. Її застосування було розраховано лише на короткі періоди. У 50-ті роки економічна ситуація змінилася. У результаті НТР у низці країн спостерігалися високі темпи економічного росту. Теорія Кейнса для таких випадків була непридатною.

Із середини 70-х років почалася серйозна криза кейнсіанства й повернення до оновленої неокласичної теорії.

3. Виникнення й загальна характеристика неолібералізму

Відновлення неокласичної теорії пов'язане з появою неолібералізму. Цей напрям економічної науки виник майже одночасно з кейнсіанством в 30-і роки XX століття.

Теоретичне положення економічного лібералізму зводяться до того, що рівень економічної ефективності суспільства обумовлений індивідуальною вільною й приватною власністю. На думку представників цього напрямку, ніхто не має права порушувати чужу волю, у тому числі й економічну.

Відомий представник неолібералізму Фрідріх Хайек писав:

«Індивідуалізм – це не егоїзм і самозакоханість, це насамперед, повага до особистості близького, це абсолютний пріоритет права кожної людини реалізувати себе в цьому світі.»

Як відомо, існує два напрями державного регулювання економіки: кейнсіанське й неоліберальне.

Кейнсіанство припускає активне державне втручання в економіку, неолібералізм – відносно пасивне державне регулювання. Кейнсіанська модель – це сукупність державних заходів щодо інвестування різних сфер економіки, розширення обсягів замовлень і закупівель уряду, що, у свою чергу, призводить до дефіциту державного бюджету й інфляції.

Неоліберальна модель – це лібералізація економіки, вільне ціноутворення, провідна роль в економіці приватної власності і приватного сектора економіки. Передбачається обмежена участь держави в економічних процесах і її сприяння вільному й стабільному функціонуванню ринку з метою забезпечення рівноваги в економіці.

Уже в 30-ті роки в низці країн для протидії кейнсіанським ідеям державного регулювання економіки сприяли відродженню економічного лібералізму. Найбільш великі центри в Німеччині, США й Великобританії одержали назви, відповідно, Фрайбурзької школи (В. Ойкен, В. Репке, А. Рюстов, Л. Ерхард та ін.), Чиказької школи, яку також називають монетарною школою (Л. Мізес, М. Фрідмен, А. Шварц та ін.), Лондонська школа (Е. Кеннан, Л. Роббінс та ін.), Віденська школа (Л. Мізес, Ф. Хайек). Видатними представниками неоліберальних ідей у Франції стали економісти Ж. Рюсфф, М. Алле та ін.

4. Фрайбурзька школа неолібералізму

Після II Світової війни ідеологія неолібералізму знайшла успішне практичне застосування в Західній Німеччині (ФРН). Відомі німецькі теоретики неолібералізму В. Репке, Рюстова очолили критику будь-якого прояву монополізму в економіці. В. Ойкен і його послідовники у Фрайбурзькому університеті з 1948 р. почали випуск щорічника «Ордо» (природний лад, вільне ринкове господарство), який відіграв важливу роль у поширенні неолібералізму в багатьох країнах. Школа Ойкена стала йменуватися «ордолібералізмом».

Представники німецького неолібералізму вводили поняття «соціальне

ринкове господарство». Уперше цей термін використовував А. Мюллер-Армак у своїй книзі «Господарське керування й ринкове господарство» (1947). Розробки в цьому напрямі були продовжені В. Репке, Л. Ерхардом, В. Ойкеном та ін.

У своїй книзі «Гуманне суспільство» В. Ойкен дає характеристику соціального ринкового господарства, за його словами, воно становить такий тип господарства, у якому протиставляються персоналізація колективізації, концентрація влади – волі, централізм – децентралізму, організація – мимовільності. Потім означене поняття наповнилося новим змістом і перетворилося на концепцію нового економічного ладу для ФРН, послідовно реалізовану в 50-ті роки в економічній політиці канцлера Західної Німеччини Л. Ерхарда. В 1965 р. на партійному з'їзді ХДС Л. Ерхард заявив про завершення у Федеративній республіці Німеччини програми створення «соціального ринкового господарства».

Роль держави в «соціальному ринковому господарстві»

Усвідомлюючи неможливість автоматичного функціонування «вільного ринкового господарства», В. Репке й Л. Ерхард визнавали необхідним втручання держави в економіку, але завдяки пасивній участі держави в економіці. Роль держави прирівнюється до положенням судді (арбітра) на футбольному полі, який строго спостерігає за діями футбольних команд, але не має права безпосередньо брати участь у грі. Іншими словами, держава для підтримки умов існування «соціального ринкового господарства» як ідеального типу вільного ринкового господарства повинна стежити за дотриманням «правил» вільної конкуренції, тобто «чесної гри», контролювати умови ціноутворення й припиняти спроби встановлення монопольних цін, гарантувати охорону й пріоритет приватної власності в товарно-грошовому господарстві без монополій.

5. Чиказька школа неолібералізму. Монетаризм

У США на противагу кейнсіанству виступала Чиказька школа неолібералізму. Монетарні ідеї цієї школи зародилися в стінах Чиказького університету ще в 20-ті роки XX століття.

Однак провідне значення в неоліберальному русі американський неолібералізм одержав в 50-60-ті роки з появою публікацій М. Фрідмена (нар.1912 р.) – лауреата Нобелівської премії (1976 р.) Йому належить близько 250 робіт, у тому числі 27 книг. Головні роботи «Теорія функції споживання» (1957 р.), «Становлення грошової системи США» (1963 р.) та ін.

М. Фрідмен і його сподвижники віддали перевагу стабільності грошової системи. Монетаристи рекомендують прагнути до нульової інфляції, яка забезпечується пропорційністю грошової маси й обсягами виробництва.

Таким чином, головна ідея монетаризму пов'язана зі словом «стабільність», для здійснення якої монетаристи пропонують:

– обмежити втручання держави в економічні процеси за допомогою зменшення обсягів державних замовлень і закупівель, за рахунок скорочення

інвестування збиткових і низькорентабельних підприємств тощо;

- зменшити державні витрати на соціальні потреби, тому що високі допомоги у зв'язку з безробіттям зменшують інтенсивність пошуку людьми нової роботи (вибір людей – одержувати допомогу або працювати не завжди на користь останнього й до того ж це призводить до збільшення державних витрат);

- створювати умови для розвитку бізнесу й підприємництва за рахунок скорочення оподаткування (ставка податку не повинна перевищувати 35-37%);

- жорстко контролювати темпи приросту грошової маси (не більш 3-5% на рік).

Монетарна концепція М. Фрідмена була застосована при президентові США Ніксоні в 1969-1970 р. Але найбільший успіх вона одержала при уряді Рейгана, тому що вона послабила інфляцію й зміцнила долар. Однак «рецепти» монетарної теорії не повинні розглядатися як універсальна схема.

У цілому неоліберальні ідеї державного регулювання економіки взяли гору над кейнсіанськими, починаючи з 70-х років, коли інфляція, дефіцит, безробіття стало постійним явищем для багатьох країн. Неоліберали звинувачували кейнсіанців у тому, що зросли масштаби державного сектора економіки, обмежилися умови для вільної конкуренції. Тому в 70-80-ті роки в багатьох розвинених капіталістичних країнах проводилася денаціоналізація (приватизація) багатьох галузей, що перебували раніше в сфері державної економіки. За останні роки завдяки цьому оздоровилася економіка Великобританії, Франції, Японії, Східної Німеччини, Чилі, Іспанії й інших країн.

6. Концепція неокласичного синтезу

От уже більш 200 років людство намагається зрозуміти як досягти повної зайнятості й постійного зростання реальних доходів населення без кризового економічного циклу. На жаль, безробіття й інфляція залишаються найактуальнішими проблемами для держав з ринковою економікою.

Поль-Ентоні Самуельсон (нар.1915 р.) – лауреат Нобелівської премії з економіки (1970 р.). У своєму відомому підручнику «Економікс» підкреслив, що з досягненням повної зайнятості є цілком здійсненним завданням, тому що економісти можуть використовувати концепцію «неокласичного синтезу». За його словами, у цей час триває процес становлення цієї концепції, її вважають новою універсальною доктриною, здатною вирішувати багато економічних проблем.

Існують три версії пояснення поняття «неокласичний синтез». Перший варіант (версія) – досконала економічна теорія розглядає можливість забезпечення повної зайнятості й економічного росту при одночасному використанні елементів ринкового механізму з його принципами економічного лібералізму й елементів кейнсіанської концепції, що обмежує стихію вільного ринку.

За іншою версією – в основі наукової теорії вартості (цінності) лежить інтеграція «старої» і «нової» теорії вартості, тобто витратної теорії (трудова

вартість або теорія витрат виробництва) і теорії граничної корисності. Мова йде про двокритеріальні сутності цінності будь-якого товару, про функціональний зв'язок категорій «ціна», «попит», «пропозиція», про частку й загальну економічну рівновагу.

За третьою версією, неокласичний синтез полягає в тому, що досконала модель загальної економічної рівноваги базується одночасно на макро і мікроекономічному дослідженні, оскільки використовує для її створення науковий інструментарій, адекватний макро і мікроекономічному аналізу. Причому на шляху до формування синтезуючих ідей тут був досягнутий як відмова неокласикам (услід за інституціоналістами) від смітіанських постулатів «чистої» економічної теорії й «досконалої конкуренції», від протиставлень одна одній сфер виробництва й споживання, так і перехід до концепцій реформування економіки з урахуванням усієї сукупності суспільних відносин, включаючи небезпідставний «психологічний закон» Дж. М. Кейнса про випереджальне зростання доходу у порівнянні з ростом споживання, а також так званий «Ефект Веблена», що не виключає «аномалії» у механізмі ціноутворення й інші неекономічні фактори.

ТЕМА 11. МАНУФАКТУРНИЙ ПЕРІОД СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ

План

1. Передумови і наслідки Великих географічних відкриттів.
2. Основні фактори становлення індустріального суспільства. Мануфактури.

1. Передумови і наслідки Великих географічних відкриттів

В економічному становленні новоєвропейської та світової макророзвитку важливу роль відіграли Великі географічні відкриття кінця XV — початку XVI ст. їхньою передумовою була криза левантійської торгівлі, яка виникла після загарбання турками Константинополя у 1453 р. Континентальна торгівля теж занепадає. З XV ст. посилюється попит Західної Європи на благородні метали, екзотичні товари, сільськогосподарську продукцію та деякі види сировини. Відчувалася нестача грошей у товарному обігу. Все це було спричинене збільшенням кількості людей, безпосередньо не пов'язаних із харчовим виробництвом, подальшим соціально-майновим розшаруванням та підвищенням рівня престижного споживання привілейованих та взагалі заможних верств.

Географічні відкриття були підготовлені господарськими і науково-технічними досягненнями. У Європі з'явилися нові типи кораблів (каравели, баржі), зросла їхня вантажність (від 500 до 2000 т), поліпилися мореплавні характеристики. Було сконструйовано барометр, гідрометр, вдосконалено компас. Був виданий географічний атлас.

Великим географічним відкриттям сприяв розвиток абсолютизму. Європейські монархи прагнули розширення своїх володінь, їм потрібні були великі кошти для утримання війська, чиновників, двору. До далеких подорожей вабили мотиви навернення невідомих народів до християнства. Географічні пошуки мали велике значення для європейської торгівлі, найголовнішу роль у якій відігравала Індія. Ця країна з найдавніших часів доставляла Європі спеції, ліки, слоновою кістку, тканини.

Перші експедиції, що поклали початок Великим географічним відкриттям, споряджалися за рахунок держави. Успішною була подорож 1497—1498 рр. португальця Васко да Гама, який відкрив морський шлях з Європи в Індію через Атлантичний океан. Генуезець Христофор Колумб, підтриманий Іспанією, у 1492 р. рушив на захід через Атлантичний океан і відкрив Америку. Колумб здійснив ще три експедиції до Америки в 1493—1496, 1498—1500, 1502—1504 рр. Першу навколосвітню подорож здійснила експедиція Магеллана в 1519—1521 рр.

Великі географічні відкриття мали важливе значення для господарства Західної Європи. Виникли економічні зв'язки між найвіддаленішими землями і народами різної матеріальної культури. Торгові шляхи перемістилися з Середземномор'я на океан. Зовнішня торгівля у XVI—XVIII ст. стала світовою. З американського континенту в Європу були завезені кукурудза, картопля, тютюн, какао, ваніль, індики. Європа віддячилася Новому Світові збіжжям,

овочами і фруктами, різного роду тваринами. Почалося формування світового ринку, складної макроцивілізаційної системи, основою якої була новоєвропейська цивілізація, і в яку поступово втягувалася Америка, Східна Європа з підвладними Росії просторами Євразії та африканський континент.

Небачений приплив до Європи благородних металів зумовив так звану революцію цін. Вона почалася насамперед в Іспанії, яка отримувала значну частку колоніального золота і срібла. Зросли ціни на товари в Іспанії, Португалії у 4 рази, а на хліб — навіть у 5 разів, у Франції — в 2,3, а в Англії — у 2,5 рази. Одночасно почалося здешевлення дорогоцінних металів. Внаслідок революції цін найбільше збагатилися купці, що займалися посередницькою торгівлею, збільшилися прибутки промисловців. Прискорився перехід до мануфактурного виробництва.

Одним із результатів Великих географічних відкриттів було створення світової колоніальної системи. Найбільшими колоніальними державами спершу були Іспанія та Португалія. Дещо пізніше у світовий колонізаційний рух вступили Англія, Франція й Нідерланди, поступово перетворюючись у могутні колоніальні імперії. Нещадне пограбування колоніальних народів привело до нагромадження величезних багатств у країнах Західної Європи.

2. Основні фактори становлення індустріального суспільства. Мануфактури

Розклад феодального господарства був пов'язаний з такими процесами, як розвиток товарного господарства; посилення майнової та соціальної диференціації; формування великих капіталів і розвиток розширеного відтворення; перетворення феодальної земельної власності на об'єкт купівлі-продажу; використання найманої робочої сили тощо.

Значну роль у занепаді феодального господарства та становленні індустріального суспільства відіграло мануфактурне виробництво. Оскільки від ролі мануфактури в економічній структурі країн залежав розвиток їх у цілому, господарство XVI—XVIII ст. можна охарактеризувати як мануфактурне.

Мануфактура — підприємство, засноване на ремісничій техніці, поділі праці, вільнонайманій робочій силі. Це стадія промисловості, що історично передувала великому машинному виробництву. Існували два типи мануфактур — розсіяна (децентралізована) та централізована.

Розсіяна мануфактура, що розвивалася в основному в XVI — першій половині XVII ст., ґрунтувалася на сільських промислах і дрібному ремеслі. Робітники при даному типі виробництва, не дивлячись на їхню просторову відокремленість, були пов'язані поділом праці: одні робили з сировини напівфабрикат, інші доводили його до необхідної кондиції.

Централізована мануфактура характеризувалася територіальною єдністю виробництва і утвердилася в другій половині XVII ст.

Мануфактури виникали в тих галузях, де рівень спеціалізації та технічного розвитку створював умови для реорганізації виробництва. Такі умови в XVI ст. були в суконному виробництві, металургії, суднобудуванні, книгодрукуванні. Одночасно в промисловості зберігалася ремесло і дрібне

товарне виробництво.

Передумови індустріалізації сільського господарства формувалися у трьох основних напрямках: створення буржуазних форм земельної власності, перетворення феодалної ренти на капіталістичну, зростання товарності.

Відбулися значні зрушення в сфері торгівлі, обігу; поглиблювався міжнародний поділ праці, формувалися національні, європейський та світовий ринки товарів і грошей. З'явилися монопольні торгові компанії, вдосконалилися товарні біржі. Панівну роль відігравали Голландія і Англія. Європейські феодалні країни Практично були вилучені зі світового ринку і перетворилися на країн-продавців продукції своїх аграризованих економік.

Значну роль у процесі генезису індустріальної цивілізації відіграли буржуазні революції в Нідерландах, Англії, Північній Америці, Франції.

ТЕМА 12. ПРОМИСЛОВИЙ ПЕРЕВОРОТ У ПРОВІДНИХ КРАЇНАХ СВІТУ

План

1. Промисловий переворот в Англії: передумови, хід, наслідки.
2. Особливості промислового перевороту у Франції.
3. Особливості промислового перевороту у Німеччині.
4. Промисловий переворот у США.

1. Промисловий переворот в Англії : передумови, хід, наслідки

Промисловий переворот — це перехід від ручного, ремісничо-мануфактурного до великого машинного фабрично-заводського виробництва. Важливою складовою промислового перевороту було впровадження у виробництво і транспорт робочих машин і механізмів, які замінили ручну працю людей; парових двигунів; створення самостійної машинобудівної галузі.

Промисловий переворот — це світовий процес. Для нього були характерними як загальні закономірності, так і специфіка та особливості у кожній окремо взятій країні.

Батьківщиною першого промислового перевороту була Англія в останній третині XVIII — середині XIX ст. Соціально-економічні передумови для його здійснення визріли в цій країні у середині XVIII ст. Важливим чинником промислового перевороту стала буржуазно-демократична революція середини XVII ст., яка ліквідувала основні перепони розвитку підприємництва, розчистила шлях для становлення індустріального суспільства.

Цьому сприяв і аграрний переворот XVI—XVII ст., внаслідок якого прискореними темпами розвивалося високотоварне, базоване на фермерській основі, сільське господарство. Англійські фермери інтенсивно господарювали, поліпшуючи агротехніку і агрокультуру. Поширилася сівозмінна система, травосіяння. Широко застосовували парові плуги, машини, дренажні роботи, використовували мінеральні добрива. Аграрні зрушення сприяли вивільненню великої кількості людей і створили резерв дешевої робочої сили, необхідної для розвитку фабрично-заводської промисловості.

До другої половини XVIII ст. в Англії завершилося формування нації — важливого політичного чинника, який мав великий вплив на становлення економічної основи цивілізації нового типу. У цей же час у країні відбулося становлення єдиного національного ринку, який стимулював розвиток господарства в цілому.

Зовнішньоекономічні передумови промислового перевороту в Англії полягали у безоглядному пограбуванні колоній. На кінець XVIII ст. Англія перетворилася у найбільшу морську і колоніальну державу світу. Величезні прибутки, які забезпечувалися пануванням у світовій торгівлі, використанням незліченних багатств Північної Америки, Індії та інших колоніальних володінь, вкладалися в англійську промисловість.

Надзвичайно сприятливими для промислового перевороту було географічне розташування Великобританії та природно-економічні умови країни — водні комунікації, зручні гавані, великі поклади залізної руди та

вугілля, наявність сировини для текстильної промисловості.

Зовнішньоекономічні умови — постійний попит в Європі на англійські вироби, викликаний безперервними війнами, забезпечував їм ринок збуту і теж сприяв здійсненню промислового перевороту. Не останню роль в цьому відіграла і політика протекціонізму та меркантилізму, яку проводив англійський уряд.

Важливим фактором промислового перевороту був вихід на якісно новий технічний рівень англійської бавовняної промисловості, що забезпечувався поступовим впровадженням у текстильне виробництво нових машин і механізмів.

Механік Джон Кей у 1733 р. удосконалив ткацький верстат «летючим човником». Винахідником — ткачем Джеймсом Харгривсом у 1764 р. була винайдена механічна прядка «Дженні», на якій можна було працювати з 16—18 веретенами. В останній третині XVIII ст. С. Кромптон створив «мюль-машину», яка базувалася на принципах роботи прядки «Дженні», але виготовляла тонку і міцну бавовняну пряжу. Вона поширилася у виробництві і стала технічною основою механізованого прядіння.

Процеси ткацтва деякий час відставали від механізованого прядіння, але ця невідповідність була ліквідована винаходом механічного ткацького верстата Е. Картрайта у 1785 р. Він заміняв роботу 40 ткачів. Так в англійській промисловості з'явилися перші машини і фабрики. У 60—80-х рр. XVIII ст. вони з'явилися в інших галузях промисловості.

Епохальне в історії промисловості значення мали винаходи шотландського механіка Джеймса Уатта, який у 1769 р. винайшов першу парову машину. У 1782 р. Дж. Уатт удосконалив її, і з цього часу парова машина стала основним джерелом енергії британської текстильної промисловості. Це дало змогу широко використовувати вугілля як основне паливо, ліквідувало залежність від водяного двигуна, відкрило для промисловості нові регіони країни. Невдовзі, після відкриття заводу парових машин (неподалік Бірмінгема), парові машини почали застосовуватися у різних галузях промисловості. У 1820 р. у Великобританії працювало 320 парових машин Дж. Уатта, їхня кількість та потужність постійно зростала.

Застосування машин прискорило розвиток металургії, вугільної промисловості. Виникло машинобудування, основу якого складали винахід і широке застосування токарного верстата та свердлильної машини. Зростання промислового виробництва зумовило появу нових досконаліших та швидкісніших транспортних засобів. Наявність парової машини зробила можливим її застосування на залізничному і морському транспорті. У 1812 р. в Англії пущено пароплав на р. Клайд. У той же час розпочалися експерименти на залізницях. Р. Тревтик збудував декілька моделей парових візків. Продовжив його пошуки Дж. Стефенсон, який створив самохідну паросилову установку на основі стаціонарної парової машини. Локомотив Стефенсона у 1829 р. пройшов перші випробування і розвивав швидкість 22 км/год. У 1830 р. була збудована перша в Англії та світі залізниця, яка з'єднала Манчестер і Ліверпуль та мала велике господарське значення. Будівництво залізниць викликало докорінні зміни в економіці Англії, створивши стабільні комунікації між різними

районами та галузями промисловості. Промисловий переворот змінив економічну географію Англії. Виникли нові промислові райони, які спеціалізувалися на виробництві окремих видів товарів і продуктів. Значно зросли обсяги промислового виробництва. На середину XIX ст. Англія перетворилася у «майстерню» світу, виробляючи близько половини світової промислової продукції, і зайняла виняткове становище в світовому господарстві й міжнародній політиці.

Промислово-торговій гегемонії Англії сприяла економічна політика держави. До 40-х рр. XIX ст., коли індустріалізація ще не була завершена, в Англії панували високі митні збори на іноземні товари. Коли ж англійська промисловість настільки зміцніла, що перестала боятися іноземної конкуренції, буржуазія проголосила необмежену свободу торгівлі — так зване фрітредерство (від «фрі тред» — вільна торгівля). Його суть полягала в повному звільненні від мита майже всіх товарів, що завозилися в Англію, і була розрахована на взаємне сприяння, тобто зустрічну відміну чи значне скорочення мита на ввіз англійських товарів в інші країни. Це забезпечувало Англії як вільний збут за кордоном своїх товарів, так і дешеву імпортовану сировину та продовольство.

Перемога машинного виробництва в Англії дала поштовх до формування соціальної структури індустріального суспільства. Промисловий пролетаріат становив 45,5% зайнятого населення. Урбанізація перетворила Великобританію на країну міст і фабричних поселень. На кінець XIX ст. у містах проживало майже 75% населення.

2. Особливості промислового перевороту у Франції

Промисловий переворот у Франції мав свої особливості і специфіку. Він розпочався пізніше, ніж в Англії, і був затяжним. На думку деяких вчених, у т. ч. французьких, велика демократична революція 1789—1794 рр. негативно вплинула на хід економічного розвитку країни. Незважаючи на проголошені свободи, у країні тривалий час панував економічний хаос та дезорганізація, що дало підстави французькому вченому М. Леві-Лебуайє вважати революцію в економічному плані «національною катастрофою».

Перші машини тут з'явилися ще в кінці XVIII ст., але не мали широкого застосування. Промислове піднесення відбулося у 1805—1810 рр. в часи правління Директорії та Наполеона, які активно підтримували промисловість і торгівлю. У цей же час у Франції знайшли поширення англійські винаходи. Особливу роль у текстильній галузі промисловості відіграли верстат Жаккара, створений у 1804—1808 рр., який виготовляв тканини з візерунком, та машини Жирара (1810 р.), що здійснювали хімічно-механічну обробку льону. Щоправда, ці винаходи поширилися у французькій текстильній промисловості лише у 40-х рр. У цілому інженерно-технічна думка у Франції відставала від англійської.

Континентальна блокада Англії, яку проводив Наполеон у 1806 р., закрила французький і європейський ринки для англійських промислових товарів, створила великі економічні труднощі для Англії. Вона прискорила

становлення і розвиток деяких галузей французької промисловості (суконної, хімічної, металообробної). Проте ті галузі промисловості, які працювали на колоніальній сировині (бавовняна, цукрова), переживали занепад. У цілому прагнення Наполеона створити умови для панування французької промисловості на континенті негативно позначилися на ході промислового розвитку. Франція на довгі роки була позбавлена англійських машин, металовиробів та вугілля, необхідних для механізації виробничих процесів. Сільське господарство Франції страждало через припинення експорту зерна, вин та інших продуктів. Континентальною блокадою були невдоволені союзники Наполеона.

На другому етапі промислового перевороту (1815—1848 рр.) хід економічного розвитку Франції прискорюється. Зростають темпи механізації виробництва. Розвивається текстильна, металургійна, поліграфічна, керамічна та інші галузі промисловості. У 20-х рр. зароджується французьке машинобудування. За обсягом виробництва промислової продукції в середині XIX ст. Франція займала друге місце у світі після Великобританії. Однак її технічний рівень і конкурентоспроможність залишалися низькими. У Франції зберігалися невеликі мануфактури та дрібне кустарне виробництво. Такий стан деякі історики пояснюють антикапіталістичною атмосферою французького суспільства, характером підприємця: дрібного ділка, людини консервативної, обережної. Торгово-промислова буржуазія не мала достатнього впливу на формування державної політики. Уряд ігнорував її інтереси.

Вже на етапі промислового перевороту у Франції сформувалася фінансова буржуазія, яка відігравала значну роль в державі, зате мало опікувалася розвитком промисловості. Вона збагачувалася за рахунок лихварства, фінансових та біржових спекуляцій. Грошовий капітал зростав швидше, ніж промисловий.

У Франції XIX ст. повільними темпами зростало населення; попит на товари і продукти залишався низьким. Ця негативна тенденція поглиблювалася відносинами на селі, складною та суперечливою структурою аграрного сектора економіки країни. У сільському господарстві Франції домінували дрібні селянські господарства, які із зростанням сільського населення все більше подрібнювалися. Переважання дрібних селянських господарств стримувало капіталістичний розвиток французького села. Навіть незважаючи на державну митну політику, яка більше сприяла аграріям, ніж підприємцям, і тим самим гальмувала розвиток промисловості, рівень розвитку сільського господарства порівняно з іншими європейськими країнами залишався низьким.

Третій етап промислового перевороту у Франції відбувся після революції 1848—1849 рр. і тривав до кінця 60-х рр. У цей період фабрично-заводське виробництво охопило більшість галузей промисловості. Загальний обсяг промислової продукції за 1851—1865 рр. зріс майже вдвічі. Кількість парових двигунів у промисловості й транспорті збільшилася з 7,7 до 27,8 тис. Довжина залізниць досягла 17,4 тис. км.

За прикладом Англії було проголошено свободу торгівлі, ліквідовано обтяжливі мита. Успішно розвивалася кредитна справа, а біржа, банки і акціонерні товариства досягли небувалої сили і значення. Такі успіхи у

розвитку економіки країни були досягнуті завдяки зваженій ліберальній політиці Наполеона III та його уряду.

Отже, в результаті промислового перевороту французька економіка остаточно перейшла на шлях індустріального розвитку. Однак на відміну від Англії у господарстві Франції значну роль відігравало лихварство.

3. Особливості промислового перевороту у Німеччині

Німеччина вийшла на шлях капіталістичного розвитку пізніше, ніж Англія та Франція. Промисловий переворот тут розпочався лише в 30-х рр. XIX ст. і тривав до 70-х рр. Найважливішою причиною такого відставання була наявність феодальних середньовічних порядків у сільському господарстві, збереження цехів у промисловості та політична роздробленість країни. На відміну від Англії та Франції, становлення суспільства нового типу в Німеччині відбувалося не революційним, а еволюційним шляхом. Середньовічні порядки — панування феодального землеволодіння та повинності селян ліквідовувалися поступово, шляхом реформ. Навіть після революції 1848 р. у Німеччині зберігалася феодальна монархія і політична та економічна влада великих землевласників-юнкерів. Щоправда, монархія стала обмеженою, і деякі політичні права отримала національна буржуазія.

Запізнення промислового перевороту було зумовлене ізолюваністю країни від світових торговельних шляхів, відсутністю власного флоту. Політично розділені німецькі держави будували свою власну економічну політику. Кожна з них мала власні гроші, метричну систему, митні кордони і норми господарського законодавства, які гальмували створення єдиного національного ринку. Основні промислові райони країни — Прусько-Сілезький, Саксонський і Рейнсько-Вестфальський — були економічно слабо зв'язані між собою.

У Німеччині довгий час панувало середньовічне ремісниче виробництво, основною формою якого були цехи. Мануфактури з'явилися у кінці XVIII ст. і були розташовані, як правило, у сільській місцевості. Панування міських цехів було підірване німецьким законодавством лише у 60-х рр. XIX ст. Ремісниче виробництво було малоефективним. Промислова продукція не була конкурентоспроможною на зовнішньому ринку. Більше того, внутрішній ринок країни заповнили дешеві вироби французької та англійської фабрично-заводської промисловості. Німеччина в першій половині XIX ст. була аграрним придатком промислово розвинутих Англії та Франції.

Перші парові машини в німецькій промисловості знайшли застосування у 30-х рр. XIX ст. Проте їх було небагато — у 1837 р. у промислово розвинутій Сілезії працювало всього 8 парових двигунів (у той же час на бавовняних фабриках Ланкашира (Англія) діяло 714 парових двигунів).

Промисловий переворот прискорюється у 50—60-х рр., коли німецька промисловість переходить від мануфактурної стадії до фабрично-заводської. Впродовж 60-х рр. різко збільшується загальна потужність парових двигунів. Особливо високими темпами розвивається важка промисловість.

Особливістю запізненого промислового перевороту в Німеччині було те,

що він базувався на основі вітчизняного машинобудування, на власних інженерно-технічних досягненнях. У Німеччині відразу будувалися величезні на той час машинобудівні підприємства, оснащені найновішим обладнанням. Саме це забезпечило небачені у XIX ст. темпи промислового виробництва. Структура німецької фабричної промисловості теж вигідно відрзнялася від англійської та французької. У Німеччині було здійснено ряд винаходів (барвники), внаслідок чого почала успішно розвиватися хімічна промисловість.

Для розвитку аграрних відносин у Німеччині характерною була поступова ліквідація феодально-кріпосницьких відносин, яка затягнулася до 80-х рр. XIX ст. Індустріалізація сільського господарства тут також відбувалася повільно, темпи його розвитку відставали від промисловості. Факторами, що стримували цей процес, були обезземелення і малоземелля більшості селян, їхня низька купівельна спроможність, висока земельна рента, заборгованість. Боротьба за об'єднання Німеччини та підготовка до війни із Францією стали важливим стимулом промислового зростання країни у 50—60-х рр. У зв'язку з цим прискореними темпами розвивалася воєнно-промислова база, в якій особливу роль відігравали сталеплавильні, артилерійські заводи Круппа (Рейнська область). Велике значення надавалося залізничному будівництву, яке набуло загальнонаціонального характеру, ліквідувало економічну розрізненість країни, сприяло консолідації внутрішнього ринку.

Господарському піднесенню та прискоренню промислового перевороту сприяв також митний союз німецьких держав (1867 р.), який очолювали союзна митна рада і митний парламент. Ця господарська організація значною мірою спричинила пізніше політичне об'єднання держави.

4. Промисловий переворот у США

Поява у Північній Америці сильної самостійної держави створила сприятливі умови для економічного зростання. Промисловий переворот розпочався у північних штатах в останньому десятилітті XVIII ст. Його особливість полягає у відсутності тих докапіталістичних пережитків, які мали місце у країнах Західної Європи, цехових порядків зокрема. Здійсненню промислового перевороту сприяло вигідне територіально-географічне розташування країни. Створення незалежної держави давало змогу американцям відмежуватися від боротьби Англії та Франції за гегемонію у Європі. Більше того, період наполеонівських воєн став «золотим віком» американської торгівлі. Посередництво у торгівлі зброєю, боєприпасами та ін. приносило великі прибутки. Почали розвиватися американські міста — важливі торговельні центри. П'ятий президент США, Джеймс Монро, у славетному маніфесті від 2 грудня 1823 р. заявив, що Сполучені Штати не допустять, аби європейські країни втручалися у внутрішні справи американців. «Америка для американців!» — гасло, висунуте Дж. Молро, яким американці керуються до сьогоднішніх днів. Доктрина Монро сприяла консолідації американської нації, її збагаченню, примусила світ рахуватися з її інтересами.

Важливу роль у здійсненні промислового перевороту відіграє демографічний фактор. Жодна країна світу не знала таких темпів зростання

населення. До середини XIX ст. кількість жителів США збільшилася у 4,5 рази, в основному за рахунок переселенців із Європи — людей заповзятливих, енергійних, які в першу чергу спричинили економічний поступ США.

Перші прядильні машини у США з'явилися в кінці 80-х рр. Вони були завезені з Англії, незважаючи на заборону вивозу машин і технічних інновацій з боку англійського уряду. Перші парові машини з'явилися в останньому десятилітті XVIII ст. На початковому етапі промислового перевороту вони використовувалися слабо. Більшість текстильних фабрик працювали на енергії води. Саме наявністю дешевої енергії водяних двигунів пояснюється запізніле впровадження парових машин. Промисловий переворот у США відбувався за рахунок європейської робочої сили, інтелекту і капіталів. У цьому теж одна із його особливостей. Однак в американській промисловості з великим успіхом застосовувалися власні оригінальні винаходи — циліндр для механічної набивки тканин тощо. У 1807 р. на річці Гудзон з'явився колісний пароплав, збудований Р. Фултоном, швидкими темпами прокладалися канали, які мали велике господарське значення. Прискорено розвивалася текстильна фабрична промисловість, яка в середині XIX ст. за обсягом виробництва поступалася лише англійській. Проте найбільших успіхів США досягли у будівництві залізниць та використанні паровозів. За два десятиліття (1830— 1850 рр.) довжина залізниць зросла у 300 разів.

Розвиток залізничного будівництва сприяв прискореному розвитку металургії, добувної та машинобудівної галузей промисловості. У 40-х рр. широко застосовуються пудлінгові печі. Виробництво чавуну в 1830—1850 рр. зростає у три рази.

Спочатку машинобудування розвивалося повільними темпами. На початку XIX ст. американська промисловість працювала в основному на англійських машинах. Проте в середині XIX ст. у США вже існували власні машинобудівні заводи. Особливо швидко розвивалося сільськогосподарське машинобудування. У цей же час активно впроваджуються в життя оригінальні досягнення американської інженерно-технічної думки. Серед найвидатніших винаходів того часу були швейна машина Зінгера, ротаційна типографська машина, телеграф Морзе, револьверний, шліфувальний, фрезерний верстати, косарка Маккорміка, комбінована молотилка-віялка Хейрема та багато інших.

Незважаючи на високі темпи промислового розвитку в першій половині XIX ст., США залишалися в основному аграрною країною, промисловий переворот завершився лише на Півночі.

Розвиток промисловості гальмували південні штати, в яких панувало рабовласницьке плантаційне господарство. Рабовласництво було основною перепорою на шляху розширення внутрішнього ринку — ринку товарів і робочої сили, освоєння земель Заходу, інтенсивного розвитку сільського господарства.

Суперечності між північними і південними штатами викликали Громадянську війну в США (1861 —1865 рр.), яка водночас була буржуазною революцією. Війна закінчилася перемогою Півночі. Важливими її наслідками було скасування рабства, ліквідація політичної та економічної роз'єднаності США, остаточне завершення промислового перевороту.

Ліквідація рабства в ході Громадянської війни, Акт про гомстеди (поселення), прийнятий у 1862 р., активізували зростання аграрного сектора економіки. Гомстед-акт давав право кожному громадянину США після сплати 10 доларів реєстраційного збору отримати 160 акрів землі, що ставали власністю після п'яти років проживання на ній, обробітку та забудови.

Сільське господарство США мало товарний характер і розвивалося на основі індустріалізації, що забезпечило його переваги в світовому сільськогосподарському виробництві. США стали одними з головних експортерів збіжжя і м'яса на світовий ринок. З 1862 по 1901 р. експорт пшениці збільшився майже у 5 разів, кукурудзи — в 16. Це призвело до європейської аграрної кризи 1875—1896 рр., коли ціни на пшеницю впали майже вдвічі. Завоювання зовнішнього ринку було зумовлено тим, що американський фермер обробляв землю, вільну від ренти, тоді як європейські селяни і фермери були змушені платити значні рентні платежі. На початок XX ст. колонізація вільних земель завершилася. Ціни на землю зросли, США в конкурентній боротьбі втратили переваги і, як наслідок, американський експорт значно скоротився.

Отже, завершення в другій половині XIX ст. промислового перевороту в провідних країнах світу створило сприятливі умови для їхнього подальшого індустріального розвитку.

ТЕМА 13. ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ (В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.)

План

1. Прогрес науки, техніки і технології виробництва в останній третині XIX ст.
2. Індустріалізація в США
3. Основні фактори промислового відставання Англії та Франції
4. Особливості індустріалізації Німеччини
5. Становлення індустріального суспільства в Японії
6. Становлення і розвиток індустріального суспільства в *Україні* в XIX – XX ст.

1. Прогрес науки, техніки і технології виробництва в останній третині XIX ст.

Прогрес науки, техніки і технології виробництва в останній третині XIX ст. Індустріалізація в США. Особливості індустріалізації Німеччини. Основні фактори промислового відставання Англії та Франції. Становлення індустріального суспільства в Японії

Після завершення промислового перевороту розвинуті країни світу вступають в добу індустріалізації. Вона характеризується структурними змінами в господарстві окремих країн. На основі науково-технічних і технологічних винаходів виникають нові галузі виробництва, модернізуються старі. Збільшується доля промислових підприємств у виробництві валового національного продукту (ВНП) і національного доходу (НД).

Під час індустріалізації відбувається концентрація виробництва та капітальні зміни в організації та управлінні виробництвом - виникають монополії, акціонерні товариства. В кінці XIX - на початку XX ст. завершується формування світового ринку, разом з тим поглиблюється нерівномірність у розвитку окремих країн. нагострюються міждержавні суперечності.

Індустріалізація в розвинутих країнах відбувалася на основі науково-технічної революції. Відкриття в галузі математики, фізики, хімії, інших наук сприяли технічному прогресові, створенню оригінальних машин, механізмів, приладів, які масово запроваджувалися у виробництво. Найважливішим винаходом останньої третини XIX ст. було створення технічної лінії з виробництва, передачі і споживання електричної енергії.

Це стало можливим після винаходу динамо-машини (В. Сіменс - Німеччина, 1867 р.), генератора електричного струму (Т. Едісон - США, 1883 р.), трансформатора для передачі електричного струму на відстань (1891), електродвигуна.

Розпочалася електрифікація виробництва, транспорту і побуту. Парова енергія стала витіснятися електричною. Були винайдені електрична плавильна піч (1877), електричне зварювання металів (1887), електрична залізниця - трамвай (1879), електрична лампа (1886) та багато інших винаходів.

У 80-90-их роках було відкрито і вдосконалено використання інших видів

енергії. Серед них виділяються винаходи двигунів внутрішнього згоряння - карбюраторного (Н. Отто, Німеччина, 1887 р.) та дизельного (Р. Дизель - Німеччина, 1893 р.).

У 80-их роках двигуни внутрішнього згоряння були вдосконалені. На їх базі німецькі винахідники Г. Даймлер і К. Бенц створили автомобіль, який мав видатне техніко-економічне значення.

Відкриття в галузі виробництва хімічної продукції (синтетичні барвники, кислоти, фарбувальні, лікарські, парфумерні та інші вироби) дали поштовх для прискореного розвитку хімічної промисловості.

Велике економічне значення мали технічні вдосконалення в металургії - конверторний спосіб виробництва сталі, впровадження мартенівських печей, які значно підвищували продуктивність праці.

Цьому сприяли також технічні і технологічні новації в металообробці. Був винайдений автоматичний револьверний верстат (США), вдосконалений токарський та інші металорізальні механізми.

Важливі вдосконалення були зроблені в технічній сфері легкої, поліграфічної та інших галузях промисловості (автоматичний ткацький верстат, лінотип, автомат для виробництва пляшок тощо).

Темпи технічного прогресу були вражаючими, їх результати важко переоцінити. Технічні та технологічні відкриття різко підвищили ефективність праці, почалося масове виробництво товарів, знизилася їх собівартість.

2. Індустріалізація в США

В кінці XIX ст. високими темпами розвивалася економіка США. Вони вийшли на перше місце у світі за обсягом промислової продукції, обігнали Великобританію, яка втратила роль "фабрики світу". Прискорений розвиток США пояснюється рядом факторів, серед яких важливе місце займають політичні, соціальні, географічно-кліматичні, природні. (Про них було сказано у попередній лекції).

Науково-технічна революція знайшла добрий ґрунт на американській землі. Тут активно впроваджувалися власні та європейські винаходи. У зв'язку із запізненням промислового перевороту, в США використовувалися найновіші досягнення інженерії, застарілого обладнання практично не було. Після Громадянської війни в країні сформувався широкий внутрішній ринок, розширювалася географічна спеціалізація.

Економічному зростанню сприяли зовнішня політика держави, високі митні тарифи на ввіз готової продукції і повна свобода для ввозу іноземних капіталів, яка підтримувалася високою нормою прибутків. Це приваблювало європейські, в першу чергу англійські, капітали.

США у 1867 р. розширили свої володіння шляхом купівлі у Росії Аляски за 6,7 млн. дол. Згодом було анексовано Гавайські острови. Колоніями США стали Куба, Гуам, Пуерто-Ріко, Філіппіни, частина островів Самоа. Водночас посилюється економічно-торговельна експансія в країни Латинської Америки, які втягувалися в орбіту економічної діяльності США.

Вражаючими були темпи економічного розвитку країни. Національний

дохід з 1870 по 1913 рр. виріс у 5 разів, а національне багатство - майже у 7 разів. Найвищими темпами зростало промислове виробництво. Доля промисловості і будівництва напередодні першої світової війни складала 75% сукупного суспільного продукту.

Важливе значення в економічному розвитку США мало залізничне будівництво. Довжина залізниць країни з 1870 по 1913 рр. збільшилася у 8 разів. Будівництво залізниць стимулювало ріст виробництва у металургійній, металообробній та вуглевидобувній галузях промисловості, сприяло освоєнню родючих земель західних штатів, зміцнило економічну єдність країни.

Кардинальні зміни відбулися в галузевій структурі промисловості - значно збільшилася частка важкої промисловості, яка розвивалася надзвичайно високими темпами. Вперше в історії США була досягнута перевага частки важкої промисловості над легкою і харчовою. Вже у 1900 р. питома вага галузей важкої промисловості перевищила половину загального об'єму промислової продукції. Такого рівня інші розвинуті країни досягли лише перед другою світовою війною.

Особливо швидкими темпами розвивалися нові галузі важкої промисловості - нафтова, алюмінієва, гумова, електротехнічна, автомобільна, сталеплавильна. У 1882 р. на р. Ніагара була збудована перша у світі гідроелектростанція. Напередодні першої світової війни потужність американських електростанцій була понад 5 млн. кВт. (потужність англійських, німецьких і французьких в сумі не перевищувала 3 млн. кВт).

Легка та харчова галузі промисловості переходять на виробництво стандартизованої продукції, чого не було ще в інших країнах. У США вперше отримало розвиток масове серійне виробництво, при якому застосовувались раціональні методи організації виробництва. Поточний, конвеєрний метод вперше було запроваджено на автозаводі Г. Форда у 1913 р. і отримано вражаючі результати: монтаж магнето для автомобільного двигуна замість 20 хв. зайняв всього 5. Раціоналізація виробництва сприяла небаченому росту продуктивності праці.

В кінці XIX - на початку XX ст. відбулися якісно нові зміни в управлінні виробництвом, викликані ростом концентрації виробництва і централізації капіталу. Почали виникати акціонерні товариства, монополістичні об'єднання. Перші монополії виникли ще у 60-70-их роках. Одна з найбільших - "Стандарт-ойл Компанія" - була створена Дж. Рокфеллером у 1872 р.

Згодом вона приєднала ще 14 компаній з видобутку та переробки нафти. У 1882 р. була реорганізована у трест і монополізувала виробництво понад 90% очищеної нафти у країні. На початку XX ст. у США було біля 800 трестів, у які входило понад 5 тис підприємств з капіталом у 7 млрд. дол.

Монополізація сприяла ефективнішому управлінню виробництвом, однак поступово монополії зосередили у своїх руках велику економічну владу. Уряд США був змушений приймати антимонопольні закони, втручатися в економічні процеси.

3. Особливості індустріалізації Німеччини

Індустріалізація кінця XIX - поч. XX ст. вивела Німеччину на друге місце у світі (після США) та перше місце у Європі. Цьому сприяло ряд факторів, серед яких найголовнішим можна вважати перемогу у франко-пруській війні 1870-1871 рр. Після завершення війни відбулося об'єднання Німеччини навколо Пруссії, консолідація німецької нації. Було ліквідовано політичну роздрібненість, митні бар'єри, сформувалася єдина грошово-фінансова система, прийнята загальнодержавна система міри і ваги, залізничного і поштового права. Все це сприяло розвитку єдиного внутрішнього ринку країни.

Перемога над Францією, анексія Ельзасу та Лотарингії (промислово розвинутих провінцій), контрибуція у розмірі 5 млрд. франків сприяли економічному зростанню Німеччини. Різко збільшилися інвестиції у промисловість. Масово виникають нові заводи і фабрики.

Як і в США, економічному піднесенню Німеччини сприяв фактор часу. Внаслідок запізнення промислового перевороту та індустріалізації у промисловості запроваджувалися найновіші науково-технічні досягнення. Інженерно-технічна думка Німеччини в кінці XIX - на початку XX ст. за кількістю та якістю впроваджень та нових розробок поступалася лише американській.

Особливістю індустріалізації у Німеччині було те, що прискорений розвиток промисловості, особливо важкої, був направлений у мілітарне русло. Державні замовлення на зброю, боєприпаси у значній мірі зумовили ріст галузей важкої індустрії.

Велике залізничне будівництво (у 1870-1875 рр. щорічно вводилося 1500-2000 км. шляхів) стимулювало розвиток металургії, добувної промисловості. Німецька металургія поступалася лише американській. Важлива роль належала машинобудуванню, зокрема виробництву двигунів внутрішнього згоряння. Успішно розвивалися нові галузі промисловості: хімічна, електротехнічна, автомобілебудівна.

У процесі індустріалізації змінилася структура господарства Німеччини: промисловість почала домінувати в економічній системі країни. Німеччина напередодні першої світової війни стала індустріально-аграрною, частка населення, зайнятого у промисловості, складала майже 50% від загального числа працюючих. Темпи економічного зростання були найвищими у Європі.

Сповільненими темпами розвивалася галузь легкої промисловості. Її відставання пояснюється відсутністю достатньої сировинної бази, високими цінами та низькою закупівельною спроможністю населення. Крім того, заробітна плата у Німеччині була нижчою, ніж у Франції та Англії.

Монополізація економіки Німеччини теж мала свої особливості. На відміну від США процес монополізації відбувався тут на основі картелів та синдикатів. Найбільше їх виникло у вугільній, хімічній, електротехнічній, суднобудівній та військовій галузях промисловості. Напередодні першої світової війни у Німеччині було біля 600 монополістичних об'єднань. Небаченої економічної сили досягли Рейнсько-Вестфальський вугільний синдикат, Фарбеніндустрі та деякі інші. Незначна кількість колоніальних володінь заставляла німецьких підприємців підвищувати продуктивність праці, знижувати собівартість продукції, добиватися високої її якості, чим перемагати

на світовому ринку товарів. Відсутність ринку сировини і збуту зумовили агресивність Німеччини.

4. Основні фактори промислового відставання Англії та Франції

Англія. В останній третині XIX ст. в Англії почали знижуватися темпи промислового виробництва. Інтенсивний процес індустріалізації США, Німеччини, Росії, Японії зумовив виникнення нових центрів промислового виробництва. Англійська промисловість почала втрачати іноземні ринки збуту. Водночас американські та німецькі товари, дешевші та кращі за якістю, потрапляли на внутрішній ринок країни.

Головною причиною відставання Англії було поступове фізичне і моральне старіння виробничої бази британської промисловості. Англійські фабрики та заводи були збудовані ще в кінці XVIII - першій половині XIX ст. і оснащені машинами та механізмами доби промислового перевороту. Вони неспроможні були виготовляти таку кількість виробів і такої якості, як американські та німецькі, що базувалися на ефективнішій виробничій основі, створеній науково-технічним процесом останньої третини XIX ст.

Технічна модернізація англійської промисловості була вкрай необхідною, але надзвичайно дорогою і складною, вона вимагала додаткових капіталовкладень. Англійські підприємці та банкіри віддавали перевагу експорту капіталу за кордон, в колонії та залежні країни, в яких наявність дешевої робочої сили забезпечувала їм високі прибутки. Вивіз капіталу був бажаним також з огляду на зростаючі потреби в колоніальній сировині - нафті, руді, кольорових металах, каучуку та ін.

Тим не менше, в англійській промисловості поступово відбувалися структурні зміни. Як і в США та Німеччині, в Англії високими темпами розвивалися галузі важкої промисловості, особливо сталеплавильна, електротехнічна, хімічна. Вони випередили традиційно розвинені галузі - видобуток вугілля, виплавку чавуну, переробку бавовни. На розвитку англійської промисловості позначалась слабка енергозабезпеченість країни.

Процес монополізації промисловості в Англії проходив довільніше, ніж в США та Німеччині, тут тривалий час зберігалися дрібні та середні підприємства. Банківський капітал випереджав промисловий за темпами концентрації і централізації. Напередодні першої світової війни 27 великих банків Англії володіли 86% усіх вкладів. Надлишковий капітал Англія інвестувала в економіку своїх колоній, які на початку XX ст. у 100 разів перевищували розміри метрополії.

Інвестиції направлялися, як правило, у виробничу сферу - будівництво підприємств, шахт, портів, доріг і т. п. Англійські монополії в колоніях та напівколоніях відігравали роль важливого механізму переливання капіталів і технологій, будували транспортні комунікації, створювали соціальні інституції, готували місцеві кадри для підприємницької діяльності.

Незважаючи на окремі випадки (спроба задушити розвиток індійської текстильної промисловості), політика Англії щодо залежних країн сприяла їхньому економічному становленню, формуванню сучасної макроцивілізації

взагалі.

Франція. Впродовж XIX ст. Франція займала друге місце у світі за рівнем промислового виробництва, поступаючись лише Англії. Однак в кінці XIX ст. вона опинилася на четвертому місці,

Причиною цього була, перш за все, поразка у франко-пруській війні та її наслідки. Мирний договір 1871 р. був не вигідним для Франції, Вона зобов'язана була сплатити Німеччині 5 млрд. франків контрибуції і як гарантію виплати віддавала частину своєї території - провінції Ельзас та Лотарингію. Ці землі були економічно найрозвиненіші, багаті на руду, вугілля, тут добре розвивалася текстильна та інші галузі промисловості. Втрата Ельзасу та Лотарингії змусила Францію ввозити велику кількість залізної руди і чорних металів.

Сировинна база Франції й без того була недостатньою. Вона змушена була імпортувати половину необхідного їй вугілля. Таким чином росла собівартість французьких металовиробів, зменшувалася їх конкурентоспроможність.

У Французькій промисловості також необхідно було міняти застаріле фабрично-заводське обладнання, що вимагало значних капіталовкладень. Тим часом французькі капітали експортувалися і становили 30% світових інвестицій. За даними на 1908 р. у французьку промисловість і торгівлю було вкладено 9,5 млрд. фр., в облігації та закордонні цінності -104,4 млрд. фр. Вивіз капіталу в колонії та напівколонії давав величезні прибутки.

Відсталою у порівнянні із США та Німеччиною була й структура французької економіки. Скорочувалися потужності металургії, вугільної та інших галузей промисловості. Успішно розвивалася легка промисловість. Перед першою світовою війною Франція залишалася аграрно-індустріальною країною. Існування гострих проблем у сільському господарстві також стримували розвиток економіки.

Аграрні реформи середини XIX ст. не змогли ліквідувати наявні в сільському господарстві суперечності. Парцелярність (роздрібненість) селянських господарств і низький технічний рівень зумовили нерозвиненість внутрішнього ринку, затримували "зайве" населення у землеробстві, зменшували ринок робочої сили, приріст населення.

Непосильною для французького сільського господарства виявилася конкуренція американського зерна та інших продуктів, що призвело до гострої кризи і необхідності структурної перебудови аграрного сектора країни.

На світовий ринок Франція виходила в основному з дорогими тканинами, парфумами, косметикою, одягом, ювелірними виробами та іншими предметами розкоші.

5. Становлення індустріального суспільства в Японії

Перехід до індустріального суспільства в Японії відбувся пізніше, ніж в країнах Західної Європи та США і мав ряд особливостей. До середини XIX ст. Японія була типовою аграрною країною, в якій панувала феодална система господарства, формувалося мануфактурне виробництво.

Політична роздрібненість країни, складна соціальна структура суспільства, в якій панівне становище займали самураї (біля 7% всього

населення) гальмували становлення індустріального укладу. Селянство країни становило 80% від загальної кількості населення, купці та ремісники були малочисельним станом і не виявляли підприємницької активності. Країна перебувала у самоізоляції від зовнішнього світу.

Зміни у розвитку Японії почали відбуватися з 1853 р., коли велика американська ескадра під командуванням комодора Перрі ввійшла у Токійську бухту і змусила Японію відкритися для торгівлі із США, а потім і з іншими державами.

Торгівля з економічно розвиненішими країнами мала негативні наслідки для японської економіки, викликала соціальне невдоволення, яке вилилося у революцію "Мейдзі" - державний переворот 1868 р., внаслідок якого було ліквідовано феодальний режим Токугава і започатковано процес модернізації.

Важливим результатом революції була ліквідація феодальних володінь та привілеїв. Однак аристократія отримала відшкодування готівкою та облігаціями, які були інвестовані у виробництво, в індустріалізацію. Була проведена аграрна реформа, яка змінила систему землеволодіння, модернізувала тогочасне аграрне японське суспільство, створила умови для розвитку промисловості.

Держава відіграла важливу роль в індустріалізації - уряд створював свої власні підприємства - вірцеві фабрики та корабельні, що діяли як державні із широким залученням іноземних експертів для їхнього керівництва. Згодом уряд передав ці підприємства у приватні руки за низькими цінами. Уряд виконував функції науково-дослідної і дослідно-конструкторської установи для нових підприємств і поступово перестав брати безпосередню участь у виробничому процесі.

Ліквідація феодальних відносин в Японії створила ринок вільної робочої сили, люди всіх кланів стали вільними, а приватна власність і приватне підприємництво стали захищеними від сваволі старої аристократії. Крім цього, уряд всіляко сприяв розвитку системи загальної освіти.

В Японії починає формуватися клан підприємців. У нього вливалися колишні воїни-самураї, які привнесли в нову ділову етику традиції старого самурайського кодексу - чесність, відданість справі та дисципліну. Самураї відіграли вирішальну роль в утворенні нового підприємництва.

Важливу роль в індустріалізації Японії відіграв іноземний капітал, але в цілому японці поклалися на власні заощадження. Це хоч і затримувало "злет" економіки, але робило її стійкою та надійною у наступні десятиліття.

Становленню індустріального суспільства в Японії сприяла аграрна та інші реформи 70-их років XIX ст. Вони ліквідували феодальні права самураїв на землю, закріпили земельні наділи за селянами. Значна частина селянства залишилася мало- та безземельною. В країні почався промисловий переворот і одночасно індустріалізація, які проходили прискореними темпами. Разом з тим, доцільно відзначити, що напередодні першої світової війни Японія залишалася аграрно-індустріальною країною, 60% її населення було зайняте в сільському господарстві.

6. Становлення і розвиток індустріального суспільства в *Україні* в XIX –

Хоч реформи 60- 70-х років, насамперед селянська, були обмеженими й непослідовними, вони прискорили процес формування в Україні індустріального суспільства. Збільшувалася кількість промислових підприємств. Якщо 1869 р. налічувалося 3712 фабрик і заводів, то в 1900 р. — 5301.

Безпосередній вплив на розвиток продуктивних сил країни мав транспорт, зокрема залізничний. Протягом 1866-1879 рр. в Україні прокладено понад 4,5 тис. верст залізничних колій. На кін. XIX ст. довжина залізниць в Україні становила 1/5 всієї залізничної мережі Росії. Нові залізниці прокладали, виходячи з інтересів колонізаторської політики царату. Київ, наприклад, не мав сполучення з Одесою.

Поряд із залізничним транспортом велику роль у зміцненні зв'язків між різними економічними районами відігравав водний. Головною водною артерією України був Дніпро. Багато важило зростання морського торгового флоту. Азово-Чорноморський басейн був південними морськими воротами всієї країни. Збільшення товарообігу його портів сприяло розширенню та зміцненню всеросійського ринку. Найбільшим портом на півдні України стала Одеса, яка набула великого значення як транзитний пункт у зовнішній торгівлі Росії.

Розвиток транспорту підвищив попит на паливо та метал. На базі використання багатих запасів корисних копалин півдня України створюються кам'яновугільна, залізорудна та металургійна галузі промисловості. Протягом 1861 — 1900 рр. видобуток кам'яного вугілля в Донбасі зріс з 10 до 672 млн. пудів. У 1890 р. він становив 68 % загальноросійського видобутку. Вже з поч. 70-х років Донбас за рівнем видобутку вугілля вийшов на перше місце в імперії.

Надзвичайно важливе значення для дальшого зростання важкої промисловості України мала розробка багатючих покладів криворізької залізної руди, що почалася з 80-х років. За 30 років (з 1870 по 1900) видобуток руди зріс у 158 разів (з 1,3 до 210 млн. пудів). Уже тоді Україна давала понад 57 % видобутку руди в Росії. У 80 — 90-х роках на території Катеринославської і Херсонської губерній було збудовано 17 великих металургійних і десятки машинобудівних заводів. Наприкінці 90-х років виробництво чавуну в Україні становило 52 % загальноросійської виплавки. Певний вплив на розвиток промисловості мав іноземний капітал, приплив якого помітно посилювався з 80-х років XIX ст. Особливо великий потік бельгійських, французьких, англійських і американських капіталів ринув у гірничу промисловість України. З 1888 по 1894 р. тут було створено 22 іноземні компанії з основним капіталом 62,9 млн. крб. Зарубіжні інвестори отримували в Україні високі прибутки, що майже повністю йшли за кордон.

Текстильна промисловість в Україні не змогла розвинутися через конкуренцію продукції російських фабрик, що користувалися протекцією царського уряду. У пореформений період швидко збільшувалося індустріальне населення, зростали міста, були створені нові промислові центри. На 1897 р. міське населення України становило близько 13 % загальної кількості населення. Кількість дрібних міст з населенням до 10 тис. чол. скоротилася

майже вдвічі. У них проживало тільки 11,8 % міського населення. Водночас подвоїлась кількість порівняно великих і середніх міст.

Індустріалізація та урбанізація мало торкнулися українців, які становили в 1897 р. 73 % загальної кількості населення і тільки 30 % міського. Лише трохи більше 5 % українців жило в містах, тоді як відповідний показник для росіян, які жили в Україні, становив 38 %, для євреїв — 45 %. Мало українців було і серед інтелігенції: 16 % — юристів, 25 — учителів, менше 10 % — письменників і митців. Росіяни в 1897 р. становили 12 % населення, переважно це були гірники, металурги та адміністративні службовці. Швидко зростала єврейська меншість, яка становила майже 8 % загальної кількості населення (у Російській імперії загалом — 4 %) і домінувала у торгівлі та банківській справі. Поляки, які, як і євреї, жили переважно в Правобережній Україні, становили близько 6,5 % населення.

Отже, Україна, незважаючи на колоніальну політику царату, щодо економічного розвитку займала в Російській імперії одне з перших місць. Вона випереджала інші райони за видобутком вугілля, виплавою чавуну, виробництвом цукру. Україна належала до тих окраїн царської Росії, які в промисловому відношенні мало чим відрізнялися від центру імперії, хоч її економіка значною мірою мала однобокий характер. У кін. XIX ст. Україна давала 70 % усієї продукції добувної промисловості, тоді як у переробній її частка становила лише 15 %.

ТЕМА 14. СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1918-1939 РР.)

План

1. Економічні наслідки Першої світової війни
2. План Дауеса та його наслідки
3. Господарство розвинутих країн у 20-ті роки
4. Світова економічна криза 1929—1933 рр.
5. Господарство розвинутих країн світу у 30-х рр.

1. Економічні наслідки Першої світової війни

Перша світова війна тривала з літа 1914 до осені 1918 рр. Вона принесла людству важкі економічні, матеріальні й моральні втрати, численні жертви, призвела до загострення міждержавних економічних відносин. Мілітаризація економіки воюючих країн, їхня господарська замкнутість, заміна ринкових господарських зв'язків неринковими, державне регулювання економіки досягли небаченого рівня.

Основні бойові дії Першої світової війни відбувалися на європейському континенті, де були розташовані головні центри фінансового життя, промислового та сільськогосподарського виробництва.

Сполучені Штати Америки. Вони із запізненням (6 квітня 1917 р.) вступили у війну. Воювали США на боці країн Антанти. Зазнали незначних людських втрат. Підтримували торговельні відносини з усіма воюючими країнами. У зв'язку зі зростаючим попитом на всі види стратегічної сировини — зброю, боєприпаси, продукти харчування, США перетворилися у економічно найрозвиненішу державу світу. Тут сконцентрувалось 1/2 світового запасу золота. Успішно розвивалась промисловість, сільське господарство, фінансово-кредитна система. Із країни-боржника США перетворилися на найбільшого кредитора. Втричі зріс експорт продуктів і товарів. У США продовжувало розвиватися ринкове господарство, на відміну від інших індустріальних країн, в яких економіка перетворювалася у ринково-регульовану.

Англія. Належала до країн-переможниць, проте війна знесилила її економіку, збільшила відставання від США. Англія зазнала значних людських і матеріальних втрат — 1/3 національного багатства. Збільшився державний борг. Світовий фінансовий центр перемістився із Лондона в Нью-Йорк.

Удвічі зменшився експорт товарів, натомість зріс імпорт. Продовжувалося відставання від США у розвитку окремих галузей промисловості, особливо у гірничодобувній, сталеплавильній, текстильній, суднобудівній, обладнання яких було застарілим.

Водночас Англії вдалося збільшити свої колоніальні володіння. Вона частково компенсувала свої втрати за рахунок німецьких воєнних репарацій.

Франція ще більше, ніж Англія, постраждала в роки війни. Німеччина окупувала найрозвиненіші промислові регіони Франції. Було зруйновано або вивезено фабрично-заводське обладнання, транспортні засоби. Франція

втратила понад 10% працездатного населення, під німецькою окупацією опинилися кращі сільськогосподарські райони. Видатки на війну підірвали стабільність французької валюти.

Разом з тим, під час війни розпочалася індустріалізація економічно відсталих південних районів Франції, що не були окуповані Німеччиною. Тут успішно розвивалася промисловість, будувалися електростанції, військові підприємства. У південних департаментах країни розширювалося сільськогосподарське виробництво. Нестача сировини, енергоресурсів змушували промисловців дбати про інтенсифікацію виробничих процесів, запроваджувати механізацію, нові технології, що пізніше дало позитивні результати.

Японія під час війни зміцнила свій економічний потенціал. Виступаючи на боці Антанти, вона фактично не брала участі у бойових діях. Змогла розширити свої колоніальні володіння, нав'язала не вигідні економічно-торговельні умови Китаю. Все це дозволило за роки війни подвоїти промислове виробництво, втричі збільшити експорт промислових товарів у Китай та країни тихоокеанського регіону.

Однак відновлення після завершення війни конкуренції на зовнішніх ринках з боку колишніх союзників по Антанті, економічна криза 1920—1921 рр. та надзвичайно руйнівний землетрус, який завдав великих руйнувань та призвів до загибелі багатьох людей (загинуло 140 тис. чоловік), поставили японську економіку перед цілим рядом серйозних проблем.

Німеччина внаслідок війни опинилася у найважчому становищі. Версальський мирний договір, підписаний між країнами Антанти і Німеччиною 28 червня 1919 р., став справжньою катастрофою для країни та народу. Згідно з договором, Німеччина повертала Франції Ельзас-Лотарингію, значні території поверталися чи передавалися Бельгії, Польщі, Литві, Данії, Чехословаччині. Саарська область переходила на 15 років під управління Ліги Націй, а її вугільні шахти передавалися у власність Франції. Німеччина була позбавлена всіх своїх колоній, її зобов'язали відшкодувати у формі репарацій збитки, завдані урядам і окремим громадянам країн Антанти. Розміри відшкодувань, встановлені спеціальною Репараційною комісією, сягали суми у 132 млрд золотих марок.

Таким чином економіка Німеччини збанкрутувала. Вже за перші два роки після завершення війни держава повинна була виплатити країнам Антанти 20 млрд золотих марок. Оскільки таких грошей Німеччина не мала, то контрибуція сплачувалася паровозами, вагонами, фабрично-заводськими верстатами, автомобілями, сільськогосподарською сировиною тощо. Зазнала краху фінансово-кредитна система. Внаслідок цих явищ різко погіршився життєвий рівень людей. Німеччина опинилася на грані катастрофи.

2. План Дауеса та його наслідки

Становище Німеччини викликало занепокоєння урядів країн Антанти. Саме тому США, Франція, Англія вирішили допомогти в оздоровленні

німецької економіки. Цьому сприяло те, що господарство країн Антанти вийшло із кризи, породженої війною, і поступово стабілізувалося. Так, з 1922 по 1929 рр. економіка США невинно зростала, країна стала процвітаючою. З 1924 р. успішно розвивається господарство Англії та Франції.

Новий репараційний план для Німеччини був розроблений міжнародним комітетом експертів під головуванням Чарльза Г. Дауеса, затверджений 16 серпня 1924 р. на Лондонській конференції представниками країн-переможниць у Першій світовій війні і прийнятий Німеччиною.

Основна мета плану — відновлення промислового потенціалу Німеччини і забезпечення виплат репарацій країнам-переможцям. План, зокрема, передбачав надання Німеччині позики у сумі 200 млн доларів, в т. ч. 100 млн доларів виділяли американські банки. Вважалося, що відбудова, піднесення господарства, оздоровлення фінансів сприятиме регулярній сплаті репарацій Франції та Англії, які, у свою чергу, покриватимуть свою заборгованість США. План Дауеса, між іншим, передбачав, що основна маса німецької промислової продукції повинна спрямовуватися в СРСР, щоб не витіснити англійські та французькі товари з міжнародних ринків. Згідно з планом, СРСР повинен був постачати сировину в Німеччину.

План встановлював розміри платежів Німеччини на перші п'ять років по 1—1,75 млрд марок у рік, а потім — по 2,5 млрд марок у рік. Для забезпечення платежів передбачалося встановити контроль союзників над німецьким держбюджетом, грошовим обігом і кредитом, залізницями. Контроль здійснювався спеціальним комітетом експертів, який очолював генеральний агент з репарацій. Цей пост займав представник США, спочатку О. Юнг, а згодом П. Гілберт.

У зв'язку з прийняттям плану Дауеса, між Францією і Бельгією з одного боку і Німеччиною — з другого, було підписано угоду про припинення окупації Рурського басейну і виведення звідти французьких і бельгійських військ.

План Дауеса діяв до 1929 р. Він відрегулював репараційні платежі, сприяв ввозу іноземного капіталу в Німеччину. До вересня 1930 р. сума іноземних (головним чином, американських) капіталовкладень в Німеччині склала 26—27 млрд марок, а загальна сума німецьких репараційних платежів за той же період — дещо більше 10 млрд марок. Ці капітали сприяли відновленню промислового виробництва, яке вже у 1927 р. досягло передвоєнного рівня. Частка Німеччини у світовому експорті збільшилася з 5,73% у 1924 р. до 9,79% у 1929 р.

Внаслідок виконання плану Дауеса США отримали великі прибутки у вигляді процентів від позик і дивідендів від прямих інвестицій у промисловість.

3. Господарство розвинутих країн у 20-ті роки

США раніше від інших високо розвинутих країн вступили у період стабілізації, а у 1922—1929 рр. економіка США була на піднесенні. На кінець 20-х рр. тут виробляли майже половину промислової продукції світу, на 10% більше, ніж Англія, Франція, Німеччина, Японія та Італія разом узяті. Важливим поштовхом до зростання виробництва стало поширення

конвейсного методу масового виробництва, заміна традиційних видів палива (вугілля) електрикою і нафтопродуктами. Виняткове значення мала стандартизація та уніфікація. Високого рівня досягла механізація виробництва та побуту американців. У країні різко збільшилася кількість автомобілів, з якими почав асоціюватися американський спосіб життя.

У 1922—1929 рр. автомобільні заводи США виготовили (у готовому і незібраному вигляді) понад 39 млн автомашин. Посилена автомобілізація сприяла бурхливому розвитку ряду галузей: будівництва доріг, сфери послуг, туризму та ін.

Інтенсивно розвивалися також машинобудівна, електротехнічна, хімічна, авіаційна та деякі інші галузі. При зменшенні загальної кількості банків (з 30 до 24 тис), їхні капітали збільшилися на 21 млрд доларів. Значно зріс експорт товарів, який у 20-х рр. переважав над імпортом. Американські капіталовкладення за кордоном з 1920 по 1931 рр. склали 11,6 млрд доларів, причому 40% від цієї суми припадало на Європу, а 22% — на Латинську Америку.

Економічне піднесення 20-х рр. у США справедливо називають роками «просперіті» — процвітання. Однак у цей же період в економіці почали проявлятися явища, які згодом вилилися у найбільшу в історії США кризу.

Економіка Англії на відміну від США розвивалася повільніше. Лише в кінці 20-х рр. було досягнуто передвоєнного рівня розвитку. Ряд галузей промисловості (металургійна, вугледобувна, суднобудівна, текстильна) переживали спад. Держава вкладала значні інвестиції в авіаційну, автомобільну, електротехнічну та деякі інші галузі, завдяки чому вони успішно розвивалися. Нові галузі давали, однак, всього 10% обсягу промислового виробництва країни. Спостерігалось технічне відставання ряду галузей, що призвело до збільшення собівартості та зниження конкурентоспроможності англійських товарів на світовому ринку. Великобританія залежала від імпорту сільськогосподарської продукції та промислової сировини, що також негативно позначалося на економіці країни.

Франція вступила в період економічного піднесення у 1924 р. Промислове виробництво перевищило довоєнне, а його річний приріст до 1930 р. складав у середньому 5 відсотків. Швидкому економічному зростанню сприяло: повернення Ельзасу і Лотарингії з їхніми металургійними і текстильними підприємствами; окупація Саару; величезне будівництво у розорених районах; репарації з Німеччини (8 млрд золотих марок).

Успішно розвивалися нові галузі виробництва: автомобільна, авіаційна, електротехнічна, радіотехнічна, хімічна. Франція перетворилась на індустріально-аграрну країну. Важливим прибутком країни залишалось лихварство. Так, у 1929 р. вся промисловість дала прибуток 10,5 млрд франків, а цінні папери — у 3 рази більше.

Мільярдні репарації сприяли стабілізації франка, що сприяло зростанню капіталовкладень. Темпи підвищення промислового виробництва у Франції були найвищими серед розвинутих країн.

Німеччина на початку 20-х рр. переживала політичну та економічну дестабілізацію. Вона втратила зовнішні ринки, занепало промислове і

сільськогосподарське виробництво, зазнала краху кредитно-фінансова система. Однак реалізація плану Дауеса вже незабаром дала відчутні результати.

Величезні капіталовкладення, висока господарська культура і національна самосвідомість німецького народу сприяли стабілізації економічного стану країни. Було оновлено основний капітал важкої промисловості, в яку вкладалося найбільше коштів. Поступово Німеччина стала випереджати Англію з експорту машин та індустріального обладнання. Прискореними темпами розвивалися хімічна та електротехнічна галузі промисловості.

Японія вийшла із повоєнної економічної кризи у 1924 р. Успішно переведено економіку на мирні рейки. Поступово нарощувалося промислове виробництво. Виплавка чавуну та сталі до кінця 20-х рр. подвоїлася. Цьому сприяло освоєння родовищ кам'яного вугілля та залізної руди в Кореї та Манчжурії, окупованих Японією.

Текстильна галузь, продукція якої складала 40% промислового виробництва, також успішно розвивалася, а японські текстильні вироби не поступалися знаменитим англійським.

У 20-х рр. спостерігалася інтенсивна концентрація виробництва і капіталів, подальша монополізація економіки. Особливість монополій Японії полягала у їхньому тісному зв'язку з державою, імператорською родиною, які вкладали в економіку великі інвестиції, сприяли впровадженню новітніх досягнень науковотехнічної революції.

4. Світова економічна криза 1929—1933 рр.

Наступний циклічний спад виробництва на зламі 20—30-х рр. вилився у справжню економічну катастрофу, найбільшу в історії! індустріального господарства.

США. Криза розпочалася різким падінням цін акцій на нью-йоркській біржі наприкінці жовтня 1929 р. Біржовий крах розорив багато тисяч власників цінних паперів. Одразу ж почався небачений в історії спад промислового виробництва і торгівлі. Так, випуск автомобілів, виплавлення чавуну і сталі скоротилися на 80%. У цілому промислове виробництво і торгівля скоротилися вдвічі. За роки кризи збанкрутували 130 тис. фірм, 19 залізничних компаній, 5760 банків. Мільйони громадян постраждали, втративши своє майно, заощадження, робочі місця. Криза призвела до небаченого зростання безробіття. На околицях міст вирости „гувервілі” – селища із халуп, у яких жили безробітні та їхні сім'ї (названі на «честь.» президента США Герберта К. Гувера (1929—1933 рр.)). Зростала кількість голодуючих, жебраків. Мав місце масовий рух безробітних, «голодні походи» на Вашингтон. Безробіття досягло астрономічної цифри — 17 млн. чол.

Економічна криза в США поглиблювалася й невпевненими діями уряду, який відмовився від втручання в економічне життя.

Німеччина. Для неї криза мала катастрофічні наслідки. Незважаючи на величезні економічні здобутки, зумовлені «дауесизацією», країна опинилася у глибокій кризі. Різко скоротилося промислове виробництво,

з'явилася велика кількість банкрутств (біля 30 тис. виробників). Припинили свою роботу навіть окремі галузі (сталеплавильна). Катастрофічно зменшився експорт, якщо у 1929 р. він оцінювався у 13483 млн. марок, то у 1934 р. впав до 4167 млн. Кількість безробітних у Німеччині досягла 8 млн. чол. Німеччина не мала змоги виплачувати репарації.

План Юнга. Стурбовані катастрофічним становищем Німеччини, уряди США, Англії, Франції та деяких інших країн вирішили надати їй допомогу. Було розроблено новий репараційний план, названий на честь засновника О. Юнга, американського банкіра. Затвердили його на Гаазькій конференції у січні 1930 р. План Юнга передбачав зменшення розмірів щорічних репарацій та платежів (на 20%), ліквідацію всіх форм і видів контролю над економікою і фінансами Німеччини. У 1930 р., достроково, було припинено окупацію Рейнської області. Проте вже у 1931 р. Німеччина, у зв'язку з поглибленням кризи, відмовилася взагалі від сплати репараційних платежів. У тому ж році план Юнга припинив своє існування, що й підтвердила Лозанська конференція у 1932 р.

Економічна криза у Німеччині тривала до початку 1934 р., коли заміtilись ознаки стабілізації. Внаслідок кризи у Німеччині до влади прийшов один із найжорстокіших в історії людства політичний режим — нацистський.

Англія. Економічна криза розпочалася у країні дещо пізніше (в кінці 1929 р.). Найбільші труднощі виникли у зв'язку з перевиробництвом з реалізацією товарів. Існувала проблема кредитів. Зупинялися тисячі підприємств, зростала кількість безробітних. У 1932 р. промислове виробництво скоротилося на 25% порівняно з 1929 р.

Англійський уряд своєчасно вжив цілий ряд заходів, спрямованих на подолання кризових явищ і оздоровлення економіки. Ви допомогою держави здійснювалася концентрація виробництва, встановлювався контроль над випуском продукції, її реалізацією та цінами. Все це робилося з допомогою примусових санкцій, кредитних привілеїв тощо. Під час кризи виникли і діяли змішані державно-приватні підприємства.

Виходу із кризи сприяла зовнішньоекономічна політика держави. У 1931 р. було створено «стерлінговий блок» 25 держав. Саме вони допомогли Англії подолати економічну кризу. Оздоровленню економіки сприяла також ліквідація у 1931 р. золотого стандарту фунта стерлінгів.

Франція у 1929 р. зуміла уникнути руйнівної дії світової економічної кризи. Проте у 1930 р. «велика депресія» торкнулася і її економіки.

Економічна криза у Франції була затяжною і тривала до 1936 р. Найбільшого удару зазнала легка промисловість, підприємства якої знаходились у приватному секторі. Виробництво вовняних і шовкових тканин скоротилося вдвічі. Криза промисловості переплелася з аграрною кризою. Різко знизився (на 10%) рівень сільськогосподарського виробництва. У цій країні особливо відчутними були «ножиці цін». Деякі галузі промисловості так і не вийшли із кризи, а їхній занепад продовжувався до Другої світової війни.

Японія в середині 1929 р. опинилася в епіцентрі світової економічної кризи. Найрозвиненіша галузь господарства країни — торгівля — зазнала найтяжчого удару. Експорт товарів скоротився більше, ніж у 2 рази. На 50%

знизилося виробництво сільськогосподарської, на 32% — промислової продукції. У роки економічної кризи налічувалося до 10 млн. безробітних.

Японський уряд вирішив виходити з кризи шляхом мілітаризації країни та воєнної агресії. Вже в 1931 р. японська армія захопила північно-східну частину Китаю, утворивши там маріонеткову Маньчжурську державу. Капіталовкладення направлялися переважно в ті галузі економіки, які були пов'язані з воєнною промисловістю.

5. Господарство розвинутих країн світу у 30-х рр.

У другій міжвоєнній декаді в господарствах розвинутих країн відбулися важливі зміни, викликані завершальним ходом індустріалізації, економічною кризою та її наслідками. Держава в цей період стала одним із визначальних чинників економічного життя, брала на себе дедалі більші економічні функції. Почалася заміна ринкових структур, які розвалювалися під час кризи, державним регулюванням і навіть плануванням. Методи і мета державного втручання у національні господарства відрізнялися у різних країнах. У СРСР, наприклад, економічна політика стала взагалі антиподом ринкової. В індустріально розвинутих країнах справа не дійшла до повної ліквідації ринкових відносин, а ступінь державного регулювання суттєво відрізнявся.

Сполучені Штати Америки. «Новий курс» Ф. Рузвельта. Економічна катастрофа початку 30-х рр. за своїми кількісними Показниками була у США не менш глибока, ніж у Німеччині. Однак у США ресурси для відновлення і подальшого розвитку господарства виявилися більшими. При цьому ступінь втручання американської держави в економіку був таким же, як і в Німеччині, проте мета державного втручання, наслідки втручання виявилися зовсім іншими.

Вихід з економічної кризи у США тісно пов'язаний з іменем президента Франкліна Делано Рузвельта, який чотири рази обирався американським народом на цей пост. Програма виходу із кризи відома під назвою «новий курс». Фактично це передвиборна програма Ф. Рузвельта. Здійснювався «новий курс» упродовж 1933—1938 рр.

Перший етап чинності «нового курсу» тривав з 1933 по 1934 рр. Насамперед проведено реформи у фінансово-кредитній сфері. У березні 1933 р. було закрито всі банки країни, припинено обмін банкнот на золото, яке взагалі вилучалося з обігу.

Ф. Рузвельт здійснив екстрену програму порятунку банківської системи, допомагаючи перспективним банкам. Кредитним установам США, між іншим, заборонялося поєднувати депозитні операції з торгівлею акціями, чим розмежовувався ринок довготермінових і короткотермінових кредитів. Складовою частиною банківської реформи було страхування дрібних і середніх депозитів.

У 1933 р. було прийнято закон про відбудову промисловості. Він передбачав запровадження у різних галузях промисловості «кодексів чесної конкуренції», які фіксували ціни на продукти, рівень виробництва, розподіляли ринки збуту, встановлювали розміри заробітної платні тощо. Основне

призначення кодексів — підтримка конкурентоздатного виробництва.

У тому ж році розпочав діяти закон про регулювання сільського господарства, спрямований на підвищення цін на сільськогосподарську продукцію. Документ, серед інших заходів, передбачав надання грошової компенсації фермерам, які скорочували зернові посіви і поголів'я худоби. Тимчасові труднощі уряд компенсував відповідною фінансовою підтримкою. Здійснювалися заходи з інтенсифікації, механізації сільськогосподарського виробництва.

На другому етапі чинності «нового курсу» (1935—1938 рр.) було прийнято важливі акти соціального характеру. У 1935 р. введено в дію закон про трудові відносини (т. зв. закон Вагнера). У ньому фіксувалося право робітників на об'єднання у профспілки, проведення страйків і підписання колективних угод. У тому ж році вперше в історії США вступив у дію закон про соціальне страхування і допомогу безробітним.

У 1938 р. набув чинності закон про справедливе наймання робочої сили, що встановлював мінімум заробітної плати і максимум тривалості робочого дня для деяких категорій робітників. Закон заборонив використання дитячої праці.

У тому ж 1938 р. було прийнято новий закон про регулювання сільськогосподарського виробництва. Метою державного регулювання у цій сфері тепер стала боротьба за збереження родючості ґрунту. Для цього фермерам виплачувалися премії за скорочення посівних площ або за введення сівозмін, які щадять землю. Таким чином, здійснювався і контроль за рівнем сільськогосподарського виробництва.

Державне регулювання економіки у США успішно використовувалося і в наступні десятиліття. Воно базувалося на економічній теорії Джона Кейнса («Загальна теорія зайнятості, процентів і грошей», 1936 р.). За його іменем державне регулювання отримало назву «кейнсіанство».

Англія, як і США, пододала наслідки економічної кризи. Проте виходила вона з неї дуже повільно. Наприкінці 30-х рр. у країні панувало значне безробіття. Англійська промисловість залишалася на рівні 1929 р. У багатьох галузях депресію не було ліквідовано. Спостерігалися суперечливі тенденції розвитку старих і нових галузей. Так, у вугільній, металургійній, текстильній галузях був застій, а в автомобільній, хімічній, енергетичній, верстатобудівній — прогрес, значний приріст продукції.

Сільське господарство Англії у 30-х рр. відставало від промисловості. Воно перебувало у стані застою і лише на 35% задовольняло потреби населення в сільськогосподарській продукції. За її імпорт держава розплачувалася золотом або дефіцитними товарами. Англійські хлібороби були не самостійними господарями, а лише орендарями. Вони платили лендлордам, власникам землі, ренту, яка становила 20% валового врожаю. Вартість їхньої продукції була значно вищою, ніж у американських фермерів, які нікому не сплачували ренту, оскільки були незалежними господарями на своїй землі.

Якщо внутрішня торгівля Англії дещо нормалізувалася, то зовнішня переживала значні труднощі у зв'язку з посиленням конкуренції з боку США, Японії, Німеччини. Хоча Англія аж до Другої світової війни зберігала перше місце в світовій торгівлі, однак впритул до неї підходили США, які зуміли

відтіснити її на друге місце в світовому експорті, значно поступаючи, правда, за розмірами імпорту.

Але особливо небезпечним для Англії виявився економічний і політичний наступ фашистської Німеччини, яка швидко витісняла англійські товари в Західній і Південно-Східній Європі та Латинській Америці. Як і перед Першою світовою війною, англо-німецька конкуренція в основному проявлялася в області експорту товарів, насамперед готових промислових виробів.

Наприкінці 1937 р. в Англії вибухнула нова економічна криза, яка привела до спаду виробництва (за 1938 р. випуск промислової продукції впав на 14%). З цієї кризи країні вдалося вийти лише в обстановці підготовки до нової світової війни, яка потребувала збільшення воєнного виробництва.

Франція. Розвиток економіки Франції у 30-х рр. не був схожий на поступ американської, німецької, англійської. Він виявився особливо повільним, затяжним. Застій у головних галузях був тривалішим порівняно з іншими країнами. Зберігалося дрібне виробництво, де було зосереджено близько 40% всіх промислових робітників. Загалом французька промисловість за рівнем механізації і продуктивності праці відставала від усіх провідних держав.

Не могло вийти зі стану кризи французьке сільське господарство. Хоч обсяг його виробництва порівняно з 1913 р. зріс на 10%, однак цього було замало, щоб забезпечити країну харчовими продуктами. Держава почала ввозити їх з-за кордону.

У Франції посилювався процес концентрації фінансово-кредитних установ. До 1939 р. шість найбільших банків контролювали 86% усіх капіталів країни. Французькі монополії підтримували взаємовигідні відносини з іноземними корпораціями. Банки охоче вкладали капітали в промисловість, нерідко за межами країни. Лише за 1936—1938 рр. з Франції вивезли 100 млрд. франків. Внаслідок цього вдвічі скоротився національний золотий запас Французького банку. Похитнулася національна валюта — франк. Знизився курс продажу акцій на біржах, здійснювалася емісія облігацій, інших цінних паперів, скоротилися внески громадян у банки.

Погіршувалося міжнародне економічне становище Франції, її питома вага в світовому промисловому виробництві знизилася з 7% в 1913 р. до 4% в 1938 р. Аналогічною була ситуація і в світовому експорті, де в результаті гострої конкурентної боротьби частка країни за період 1913—1938 рр. скоротилася з 7,2 до 3,7%. Франція, таким чином, поступалася не тільки США, Англії і Німеччині, але й Японії та Канаді.

Німеччина. Економічна криза призвела до кризи політичної і приходу до влади нацистів на чолі з А. Гітлером. Його уряд вже у перші роки свого правління пішов на нечуване для мирного часу розширення державного регулювання господарського життя.

На кошти держави було розгорнуто будівництво автострад, що дозволило відразу різко скоротити чисельність безробітних та пожвавило будівельну індустрію.

Із середини 30-х рр. основна увага була зосереджена на прискореному розвитку військової промисловості. Лозунг — «Гармати замість масла!» — став

наріжним каменем внутрішньої політики фашистської Німеччини. За 1933—1938 рр. військові витрати зросли з 620 млн. до 15,5 млрд. рейхсмарок. З метою стимулювання економічного зростання вводилися податкові пільги. При одночасному збільшенні витрат та зниженні податків виник дефіцит бюджету, який покривався випуском паперових грошей. Щоб не допустити інфляції та зростання цін, уряд увів контроль над цінами та зарплатою. Почався поступовий перехід до карткової системи розподілу. Це ще більше посилювало масштаби державного регулювання економіки.

Особливістю економіки нацистської Німеччини було те, що всі підприємства були об'єднані в галузеві картелі і підпорядковані Імперському міністерству господарства. У 1936 р. було прийнято чотирирічний план розвитку військової промисловості Німеччини, а уповноваженим з його реалізації призначено Германа Герінга. Створене ним відомство взяло під контроль всю економіку країни. Заводи державного концерну «Герман Герінг» виплавили більше 7 млн. т сталі, на них працювало 600 тис. чол.

Нацисти встановили жорсткий контроль над ринком робочої сили та трудовими відносинами. Національні інтереси ставились вище інтересів окремих громадян. Було ліквідовано профспілки. Вводилася загальна трудова повинність.

Напередодні Другої світової війни в економіці було здійснено ще більш радикальні зміни. Приватна власність зберігалася, великі підприємці входили до складу керівництва державою, вони ж керували галужевими і територіальними органами управління.

Однак свобода підприємництва була суттєво обмежена. Ринок товарів і послуг, ринок праці були замінені державною регламентацією. Найкращі умови для розвитку отримали виробники металу, палива, хімічних речовин, але не готової продукції, не товарів широкого вжитку. Вийшло так, що не виробники кінцевої продукції, які стоять найближче до споживи чи, а виробники сировини (вугілля, залізної руди) та напівфабрикатів (чавуну, сталі, коксу і т. ін.) почали визначати стратегію розвитку німецької економіки. Це призвело до занепаду експортних галузей, а зовнішня торгівля жорстко контролювалася. Зменшувалася залежність країни від імпорту.

Доцільно відзначити, що такий комплекс заходів прискорив вихід Німеччини із кризи. Вже у 1935 р. було досягнуто докризового рівня виробництва, а до 1939 р. значно його перевищено. Скоротилося безробіття. Однак в цілому економіка Німеччини потрапила у зачароване коло: пріоритетний розвиток військових галузей гальмував інші, в т. ч. й ті, що працювали на експорт, що, у свою чергу, підривало позиції військових галузей. Економічна експансія замінювалася військовою, в результаті якої нацисти планували встановити свою гегемонію в Європі.

Японія, як і Німеччина, виходила з економічної кризи 1929—1933 рр. шляхом мілітаризації. Після встановлення окупаційної влади в Маньчжурії вона розпочала загарбання китайських територій. У 1937 р. їй вдалося захопити деякі провінції на півночі, а згодом — і в інших частинах Китаю. Війна набула затяжного характеру. На неї Японія витрачала понад 80% державного бюджету, що покривався за рахунок емісії паперових грошей.

Закон про загальну мобілізацію нації фактично довів робітників і службовців до становища кріпаків. Профспілки було розігнано, робочий день продовжено до 14—16 год, заробітну плату зведено до мінімуму.

З великим напруженням працював в умовах війни аграрний сектор. Основна маса землі належала самураям. Лише 30% її перебувало у власності безпосередніх виробників — селян. За оренду вони віддавали поміщикам половину врожаю. Проте завдяки надзвичайній працьовитості японських селян країна забезпечувалася, хоч і не в повній мірі, продуктами харчування.

У 30-х рр. посилювався вивіз японського капіталу у країни Південно-Східної Азії. Його обсяг лише за 1939—1941 рр. збільшився вдвічі. З такою торгово-фінансовою експансією Японії не могли змиритися інші країни, насамперед США та Великобританія.

Отже, наприкінці 30-х рр. знову проявилися різкі протиріччя між провідними країнами світу, насамперед Німеччиною, Італією, Японією, з одного боку, та США, Англією, Францією — з другого. Їхні причини коренилися у намаганні правлячих кіл найбільш розвинутих держав вирішити свої проблеми за рахунок інших.

Загостренню суперечностей між двома групами країн безумовно сприяла економічна криза 1929—1933 рр., яка не лише призвела до краху фінансових систем, падіння виробництва, зростання безробіття, розвалу системи соціального захисту, кризи інститутів влади, поляризації політичних сил всередині індустріальних країн, але й збільшила вододіл між багатими й бідними державами, посилила агресивність зовнішньої політики останніх. Сильним дестабілізуючим фактором було існування комуністичного режиму з його ідеєю «світової революції». Тому демократичні держави проводили свою зовнішню політику, прагнучи зіштовхнути два тоталітарних режими: фашистський і комуністичний.

Не останню роль у розв'язуванні Другої світової війни відіграло економічне, технологічне й військове співробітництво між СРСР та Німеччиною, що розгорнулося після підписання Рапальського договору. У ході цього співробітництва рейхсвер отримав можливість налагодити на території СРСР підготовку офіцерів хімічних військ, танкістів, льотчиків, а також приступити до проектування та виготовлення наступальних видів зброї (танків, літаків, отруйних речовин тощо), чого він не мав права робити на території Німеччини. У свою чергу вищі офіцери Червоної Армії проходили стажування у штабах рейхсверу. На першому етапі Другої світової війни Радянський Союз, підписавши з Німеччиною Пакт про ненапад та Договір про дружбу й кордон, був фактичним союзником останньої. Цьому були прямі підтвердження — спільна агресія проти Польщі, санкціонована Німеччиною агресія СРСР проти Фінляндії і відторгнення від Румунії Бессарабії, а також Північної Буковини. Анексія СРСР Латвії й Естонії, а також той факт, що за 7 млн. марок Німеччина поступилася СРСР Литвою в обмін на старопольські землі — усе це були спільні агресивні дії тоталітарних режимів.

ТЕМА 15. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ПРОВІДНИХ КРАЇН СВІТУ В 1939 – НА ПОЧАТКУ 2000-Х РОКІВ

План

1. Економіка провідних країн в роки Другої світової війни.
2. План Маршалла.
3. Передумови та наслідки прискореного розвитку Німеччини та Японії.
4. Динаміка та структурні зміни світового господарського розвитку другої половини ХХ ст.
5. «Спільний ринок» — Європейський Союз.

1. Економіка провідних країн в роки Другої світової війни

Господарство воюючих країн було переведено на воєнні рейки, а виробництво зброї, боєприпасів, амуніції, бойової техніки тощо стало пріоритетним. Так, у Німеччині, де воєнної промисловості ще у 1932 р. практично не існувало, під час війни щорічно вироблялось близько 25 тис. бойових літаків, 20 тис. танків, 50 тис. гармат і мінометів. З початком Другої світової війни промисловість рейху працювала для військових потреб на повну потужність, випускаючи одні з кращих у світі танки, літаки, гармати. Виробництво військової техніки і зброї стимулювало розвиток важкої промисловості. Легка промисловість набагато відставала від неї. У сільському господарстві німецький уряд зробив ставку на великих землевласників і заможних селян, господарства яких всебічно підтримував і які забезпечували потреби економіки і населення у сільськогосподарській сировині та продуктах харчування.

Військові успіхи Німеччини на початковому етапі Другої світової війни дали можливість використовувати економічний потенціал завойованих країн. Після поразки Франції у червні 1940 р. Німеччина повернула собі втрачені Ельзас і Лотарингію, інші території; майже вся Європа працювала для вермахту.

Військова промисловість під час війни була основою економіки. У 1939 р. її питома вага в загальній вартості валової продукції становила 80%. Кількість працюючих у військових галузях впродовж 1939—1943 рр. зросла вдвоє і становила 5 млн чол. Потребу в робочій силі нацисти задовольняли за рахунок примусової праці військовополонених, мільйонів депортованих з окупованих країн.

Економіка Німеччини втратила ознаки ринкової, перетворилася у варварську індустріально-мілітаризовану економічну систему, яка безперервно виготовляла величезну кількість озброєнь, направляючи їх на масове знищення людей.

Незважаючи на тотальну мілітаризацію, німецька економіка була неспроможною повністю задовольнити потреби фронту. З кінця 1943 р. Німеччина відчувала серйозні труднощі в усіх галузях господарства. Були

порушені зв'язки між окремими економічними комплексами, відчувалася гостра нестача сировини, палива, людських ресурсів, фінансових коштів.

З другої половини 1944 р. промислове та сільськогосподарське виробництво різко знижується. Наступає економічний крах.

Сполучені Штати Америки не брали участі на початковому етапі війни, але займали чітко виражені антинімецькі позиції. Напад Японії на американську військову базу Перл-Харбор (7 грудня 1941 р.) змусив США розпочати війну і переорієнтувати своє господарство на військовий лад.

Ще до вступу у війну США надавали в позику чи оренду зброю, боєприпаси, стратегічну сировину, продовольство та інші матеріальні ресурси країнам антигітлерівської коаліції. Ленд-ліз, саме так називалася широкомасштабна система допомоги США країнам-союзникам, став одним із найбільших джерел збагачення держави у роки Другої світової війни. Ленд-ліз забезпечив масовий збут американських товарів і продуктів на зовнішньому ринку. Внаслідок цього США перетворилися у могутній військовий «арсенал», а промислове виробництво зросло за період з 1939 по 1944 рр. більше, ніж вдвічі. Війна змінила структуру американської економіки. Випереджаючими темпами почали розвиватися виробничі потужності у кольоровій металургії і металообробній галузі. У шість разів зросло виробництво алюмінію, а випуск літаків — у 16 разів. У розпал війни США давали 60% світового промислового виробництва.

За роки війни ще більше посилилася роль держави, яка стала найбільшим замовником на виробництво зброї, боєприпасів і т. ін. За її рахунок велось широкомасштабне будівництво нових підприємств. Було введено в дію промислові підприємства військового призначення вартістю в 25 млрд доларів.

Різко збільшився державний сектор економіки. Під час війни у США сконцентрувалося 2/3 світових запасів золота, що привнесло корективи у механізм міжнародних валютних відносин.

Англії довелося пережити загрозу гітлерівського вторгнення. Масовим повітряним бомбардуванням піддавались Лондон, Бірмінгем, Ковентрі та інші міста. Були блоковані морські комунікації, окуповано ряд колоній, втрачено значну частину торгового і військово-морського флоту. Промислове виробництво скоротилося на 5%. Різко знизилося виробництво вугілля (на 21%). У легкій промисловості, зокрема бавовняній, спад становив більше, ніж 50% , у вовняній — 27%.

Витрати Англії на війну становили 25 млрд фунтів стерлінгів. Для покриття цих затрат було залучено приблизно третину своїх закордонних капіталовкладень, особливо з колоніальних країн — Індії, Канади, Австралії, Південно-Африканського Союзу, а також з Латинської Америки і США. Державний борг збільшився за роки війни втричі. У багатьох країнах, що були сферою впливу Англії, утверджується американський капітал.

Франція, незважаючи на значний економічний потенціал, у роки Другої світової війни також зазнала величезних збитків. Через бездіяльність свого уряду, що самовпевнено сподівався на оборонну лінію «Мажино», вона була в червні 1940 р. окупована фашистською Німеччиною.

Понад 4 роки французькою економікою повністю розпоряджалися

німецькі загарбники. За воєнні роки Франція втратила вбитими 1,1 млн чоловік. Рівень промисловості в 1944 р. порівняно з довоєнним становив 38%. Виробництво продукції сільського господарства зменшилося в 2 рази. 600 тис. французів фашисти вивезли на каторжні роботи до Німеччини. Більшість шахт, електростанцій, суднобудівних заводів було зруйновано.

Франція втратила весь торговий і військовий морський флот. Розпадалася французька колоніальна система. Національна валюта (франк) девальвувалася. Капіталовкладення за кордоном зменшилися в 10 разів. Загальні втрати країни у війні оцінювалися у 1440 млрд довоєнних франків.

Японія виступила у війні на боці гітлерівської коаліції і на початковому етапі війни мала певний успіх. Захопила Філіппіни, Бірму, Індонезію, В'єтнам та інші території. Проте витримати тривале суперництво з американською економічно-військовою могутністю не змогла. Щоправда, війна сприяла перетворенню Японії в індустріально-аграрну державу, збільшенню частки важкої промисловості. Зростала концентрація виробництва, а розміри контролюючого капіталу в компаніях «Міцубісі» й «Сумітомо» зросли у 10 разів, у «Міцуй» — більше, ніж у 6 разів.

Проте згодом стала відчутною слабкість військово-промислового комплексу Японії, нестача сировини, продуктів харчування, військово-морського транспорту тощо. Війна важким тягарем лягла на плечі японського народу. Військові витрати здійснювалися за рахунок «проїдання» національного багатства. Після американських атомних бомбардувань Нагасакі і Хіросіми у серпні 1945 р. Японія капітулювала.

Отже, результатом війни було знищення, демонтаж індустріальних господарств Німеччини, Франції, Японії, багатьох менших індустріальних країн Європи. Частково було знищене господарство Англії. Крім прямих військових зруйнувань піддавалося зносу виробниче обладнання, машини і механізми, припинилося оновлення виробничих потужностей, мав місце вивіз фабрично-заводського обладнання з переможених країн переможцями.

Єдиною індустріальною країною, яка під час війни пережила справжнє економічне піднесення, були США. Більше того, у Сполучених Штатах було здійснено технологічний прорив, який забезпечив їм лідерство у наступні десятиліття.

Після Другої світової війни розпочалося відродження ринкових господарств розвинутих європейських країн шляхом їхньої американізації. Вона мала кілька важливих напрямків: американізація світової валютної системи; вивіз американських товарів, широкомасштабне кредитування, державне і приватне; інвестування відбудовчих процесів; перебудова індустріальних структур, особливо в Німеччині і Японії, під безпосереднім контролем США і, зрештою, розвиток світової торгівлі, де важливу роль у перші повоєнні роки відігравала також Англія.

Наслідком війни і важливим кроком на шляху до відновлення індустріального світового господарства стали міжнародні валютні угоди, підписані у червні 1944 р. представниками 44 країн. Підписання цих угод відбулося на валютно-фінансовій конференції у Бреттон-Вудсі. Було вирішено створити Міжнародний валютний фонд (МВФ), вироблено основні правила

міжнародних валютних відносин: долар США поряд із золотом повинен був відігравати функцію резервної валюти, ціна золота — незмінна, курс валюти — твердий і контрольований. МВФ і створений тоді ж Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР) зобов'язувалися забезпечити виконання рішень конференції і виконувати роль міжнародного кредитного центру.

2. План Маршалла

Економічне становище країн Західної Європи, особливо Німеччини, було катастрофічним і негативно впливало на світову економіку. Більше того, США, нагромадивши в роки війни величезні багатства, не могли успішно розвиватися ізольовано від інших країн, прагнули до економічної інтеграції, перш за все з розвинутими європейськими державами. Реконверсія економіки США відповідно до потреб мирного часу зумовила їхнє прагнення до перебудови міжнародних економічних відносин.

Такій меті повинен був служити план Маршалла — важливий крок на шляху до створення світового ринкового господарства. План Маршалла — це програма відбудови і розвитку Європи після Другої світової війни шляхом надання їй економічної допомоги з боку США.

Ідея створення плану була висунута державним секретарем США Джорджем Кетлеттом Маршаллом (1880—1959 рр.) 5 червня 1947 р. у його виступі в Гарвардському університеті. Її підтримали уряди Великобританії та Франції. СРСР та його союзники відмовилися від участі у плані.

Паризька нарада міністрів іноземних справ США, Великобританії, Франції та СРСР (червень—липень 1947 р.) вирішила створити організацію, яка займалася б вивченням ресурсів і потреб європейських країн, визначала розвиток основних галузей промисловості тощо. Погодилися 16 країн — Великобританія, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Швеція, Норвегія, Данія, Ірландія, Ісландія, Португалія, Австрія, Швейцарія, Греція і Туреччина. У липні 1947 р. ці країни уклали конвенцію про створення Організації європейського економічного співробітництва (ОЄЕС), яка розробила спільну програму відбудови Європи.

План Маршалла здійснювався з квітня 1948 р. по грудень 1951 р. Його реалізація розпочалася фактично після прийняття у США закону про чотирирічну програму «допомоги іноземним державам». Закон цей передбачав надання допомоги західноєвропейським країнам на основі двосторонніх угод. Угоди були підписані у 1948 р. з усіма вищеназваними країнами (крім Швейцарії). Згідно з ними, країни-учасниці плану Маршалла зобов'язувались сприяти розвитку вільного підприємництва, заохочувати приватні американські інвестиції, співпрацювати у зниженні митних тарифів, постачати у США окремі види товарів, забезпечувати фінансову стабільність, створювати спеціальні фонди у національній валюті, яка вивільнялася внаслідок отримання американської допомоги. США встановлювали контроль за витратами цих фондів. Країни — учасниці плану звітували про використання наданої допомоги.

Загальний контроль за виконанням плану здійснювала Адміністрація

економічного співробітництва, яку очолювали відомі американські фінансисти і політичні діячі. Сама допомога надавалась з федерального бюджету США у вигляді безоплатних субсидій і позик. З квітня 1948 р. по грудень 1951 р. США видали за планом Маршалла майже 17 млрд доларів, причому основну частку (майже 60%) отримали Великобританія, Франція, Італія і ФРН, на яку також поширювався план. Двостороння угода між США і ФРН була підписана у грудні 1949 р.

30 грудня 1951 р. план Маршалла офіційно припинив свою чинність і був замінений Законом «Про взаємну безпеку», прийнятим Конгресом США 10 жовтня 1951 р., який передбачав одночасне надання країнам Західної Європи економічної і військової допомоги.

План Маршалла позитивно вплинув на відновлення економічного потенціалу та ринкових господарств в країнах Західної Європи. Вже на початку 50-х рр. було досягнуто довоєнного рівня виробництва.

3. Передумови та наслідки прискореного розвитку Німеччини та Японії

Господарський розвиток країн Західної Європи у післявоєнний період суттєво відрізнявся. Англія і Франція менше постраждали від воєнних дій, ніж Німеччина та Японія. Крім того, вони і після війни зберегли величезні колоніальні та залежні території, що сприяло тривалішому збереженню в цих країнах замкнутого національно-колоніального господарства.

Німеччина та Японія, які зазнали поразки у світовій війні, опинилися в іншому становищі. Вони виявилися повністю залежними від країн-переможниць, перш за все, від США. Ці країни втратили свої колонії, виплачували величезні репарації. Крім того, їхнє зруйноване господарство було докорінно організаційно і структурно перебудоване.

Німеччина. Важливу роль у відбудові та подальшому розвитку господарства відіграли грошово-цінова реформа німецького уряду. Вона зупинила інфляцію, сприяла ліквідації «чорного ринку», створила умови для відновлення економіки. Паралельно відбувалося формування органів державної влади та самоуправління, політичної системи країни. Посаду федерального канцлера Німеччини зайняв лідер ХДС—ХСС К. Аденауер. 20 вересня 1949 р., після сформування уряду, було завершено процес утворення ФРН. Економічне життя пожвавилось.

Перші роки існування ФРН були позначені високими і стабільними темпами промислового розвитку. Вже у 1951 р. загальний обсяг виробництва був на третину вищим, ніж у 1936-му, а у 1956 р. він подвоївся. Середньорічний приріст промислової продукції складав за період з 1950 по 1960 рр. 9,6% проти 4% у США і 3% у Великобританії.

Німецькому «економічному диву» сприяло декілька причин. По-перше, значною мірою вдалося зберегти промисловий потенціал західної частини країни, репараційні платежі на користь США, Англії, Франції були меншими. По-друге, було вдосталь дешевої робочої сили, особливо після репатріації 9 млн німців із Східної Пруссії та інших районів.

Особливості менталітету німецького народу (висока працездатність,

схильність до дисципліни, порядку, готовність після руйнівної війни на будь-які жертви для відбудови країни і досягнення власного добробуту тощо) відіграли дуже важливу роль у відбудові.

Заробітна плата робітників у перші повоєнні роки була на 35% меншою від довоєнної, а робочий тиждень був більшим.

США надали Західній Німеччині 3,9 млрд доларів «стартової допомоги» згідно із планом Маршалла. Ці кошти, а також надходження із федерального бюджету (30—32% всіх вкладів в економіку) були витрачені на заміну застарілого обладнання, оновлення виробництва, створення нових галузей економіки (нафтохімії, електроніки тощо). Відбувався процес прискореної індустріалізації порівняно відсталих регіонів. Економічному розвитку сприяв великий попит на всі види промислової продукції, як виробничого призначення, так і на товари широкого вжитку. Крім того, ФРН у 50-х рр. практично не мала військових витрат, що дозволяло робити грошові заощадження. Золотий запас ФРН на початку 60-х рр. перевищував запаси Великобританії, Франції та скандинавських країн разом узятих.

Успішно розвивалися експортні галузі економіки. Німеччина впевнено входила у світовий ринок. Цей процес був тісно пов'язаний з фінансовою допомогою США і спрямований на інтенсифікацію взаємних торгових зв'язків.

Визнаним «архітектором» німецького «економічного дива» був Л. Ерхард, міністр економіки в уряді К. Аденауера. Він разом з групою неоліберальних економістів створив теорію «соціального ринкового господарства», в якій вдало поєднувалися особиста ініціатива підприємців, вільна конкуренція з елементами державного регулювання. Держава, на думку авторів цієї теорії, повинна підтримувати нормальне функціонування системи цін та забезпечити захист ринкової економіки від монополізму товаровиробників. Для попередження циклічних криз їй необхідно використовувати важелі кредитної, валютної, податкової політики. Проте, втручання в господарську діяльність окремих підприємців з боку держави — абсолютно недопустиме. Теорія «соціального ринкового господарства» стала основою економічної політики західнонімецького уряду у наступні десятиліття.

Японія. Японське «економічне диво» розпочалося приблизно у 1948 р., через три роки після нищівної поразки і воєнних руйнувань, коли країна ще була під військовою окупацією. До початку 1953 р. Японія досягла довоєнного економічного рівня, якщо говорити про ВВП. Відтоді вона зберегла високі темпи зростання виробництва. Протягом 1952—1963 рр. її ВВП майже потроївся і характеризувався щорічним приростом у 9%; протягом цих же років обсяг виробництва товарів зріс у 5 разів, а споживання подвоїлося. Від початку тріумфального економічного поступу і до 70-х рр. Японії вдалося утвердитися в ролі могутньої промислової держави. Які ж основні передумови японського «економічного дива»?

Американська окупаційна влада провела в країні цілий ряд важливих перетворень, які значною мірою сприяли розвитку японського суспільства і господарства. Було розпущено збройні сили, встановлено демократичні свободи, запроваджено загальне виборче право, сформовано парламент, уряд, прийнято конституцію. Окупаційна влада здійснила ряд економічних реформ.

Було введено антимонопольне законодавство, згідно з яким розпущено найбільші монопольні концерни. Американські фінансові радники провели реформу податкової системи. Були зменшені податки на підприємницьку діяльність. Встановлювався твердий обмінний курс ієни. Реформи в цілому поживали і посилили конкуренцію підприємців, сприяли зростанню виробництва.

У 1946—1949 рр. була проведена земельна реформа, яка ліквідувала поміщицьке землеволодіння. Держава викупила у поміщиків і продала селянам майже 80% усіх сільськогосподарських угідь. Посилилася конкуренція між виробниками, внаслідок чого зростає продуктивність праці, врожайність культур, розширився внутрішній ринок Японії, сформувався ринок робочої сили (частка самодіяльного населення, зайнятого у сільському господарстві, скоротилася з 48% до 8% у нинішній час).

Важливу роль у повоєнній відбудові японської економіки відіграла американська допомога. Стабілізаційна лінія Дж. Дод-жа, якому президент США Г. Трумен доручив очолити перетворення в Японії, сприяла нормалізації фінансів, відновленню механізмів відтворення. Величезні американські капіталовкладення, а також внутрішні накопичення капіталу дали змогу повністю оновити обладнання, створити нові виробництва. У березні 1952 р. набрав чинності Закон «Про сприяння раціоналізації виробництва». Згідно із Законом підприємства отримували державну допомогу, податкові та інші фінансові пільги за умови модернізації виробництва, оновлення устаткування.

Японці успішно використовували зарубіжні досягнення в найсучасніших галузях індустрії. Розвиток чорної металургії йшов шляхом спорудження доменних печей великої потужності із застосуванням новаторської киснево-конверторної виплавки сталі з безперервним розливом. Успішно розвивалась електрометалургія, встановлювалися потужні автоматизовані прокатні стани, впроваджувалися енерго- та матеріалоекономні технології. Японія наприкінці 70-х рр. перетворилася в один з найпотужніших світових центрів металургійного виробництва. Закуповуючи патенти й ліцензії на наукові відкриття, оригінальні технології тощо і вміло пристосовуючи їх до своїх умов, японці отримували величезні прибутки. Ряд значних технічних новин народилися і були запроваджені у масове виробництво на японських фірмах. У другій половині 50-х рр. — нейлон, транзисторні приймачі, у 60—70-х рр. — аудіостереосистеми, відеокамери і відеомагнітофони, у 80-х —

комп'ютеризовані роботи, мікросхеми на кремнієвих кристалах (чіпи) та ін. Японія іде попереду у такій важливій галузі науково-технічного прогресу, як електронна промисловість.

Головним чинником економічного зростання є, безперечно, повсякденна наполеглива праця більше, ніж 120-мільйонного японського народу, його працелюбність, самовіддача, жертвовність і високий патріотизм.

Дуже ефективною виявилася в Японії система пожиттєвого найму на роботу (патерналізму), за якою платня щорічно зростає і залежить від віку і стажу. Фірми дбають про постійне підвищення кваліфікації робітників, їхній добробут і відпочинок. Перехід робітника в іншу фірму — рідкісне явище і сприймається з осудом. Японські робітники працюють інтенсивніше, за нижчу

платню, у них довший робочий день, тиждень. Цим досягається зниження собівартості продукції, її ціни.

Зовнішньоекономічні зв'язки, насамперед торгівля, набули для Японії особливого значення. Імпорт сировини, якої у країні майже немає, йде головним чином із держав, що розвиваються, за низькими цінами. Дешева сировина також сприяла піднесенню японської економіки. Готову продукцію Японія вивозить до розвинутих країн — США, Канади, Австралії, країн Європи.

Завдяки цим та деяким іншим чинникам Японія досягла передових рубежів у світі і перетворилася в один із світових центрів.

4. Динаміка та структурні зміни світового господарського розвитку другої половини XX ст.

Після Другої світової війни світове господарство охоплювало три підсистеми: господарство економічно розвинених країн, держав так званого соціалістичного табору та країн, що розвиваються, утворених, головним чином, після розпаду колоніальної системи. Головною тенденцією в економічному розвитку всіх країн була індустріалізація. Змінювалася структура національних господарств. Важливими чинниками розвитку світового господарства були розвиток науково-технічного прогресу, подальше поглиблення всесвітнього поділу праці, інтернаціоналізація виробництва. Сформувалася світова інфраструктура — комплекс галузей, що обслуговували світові економічні відносини (транспортна система, мережа інформаційних комунікацій тощо). Розширилися і набули нового змісту всі форми міжнародних економічних відносин. Для господарського розвитку характерним було посилення взаємозв'язків між усіма країнами та їхніми групами.

Економічно розвинені країни в другій половині XX ст. перейшли до якісно нового етапу економічного розвитку. Був здійснений різкий поворот в інвестиційній сфері на користь масового споживання і соціальної інфраструктури. Характерною особливістю було зростання у виробництві ролі НТП, запроваджувалися механізація і автоматизація виробництва, нові технології. Це дало змогу звільнити значні людські ресурси з матеріальної сфери виробництва і використати їх у сфері послуг. На фоні структурних змін у виробництві спостерігалось підвищення життєвого рівня населення.

Найбільш динамічно розвивалася промисловість — провідна галузь господарства. При всій різноманітності її розвитку в різних країнах структурні зміни відбувалися переважно в одному напрямі. Вичерпування національних родовищ руд і вугілля, конкуренція імпортової нафти, підвищення ефективності використання палива зумовили повільні темпи розвитку, скорочення у ВВП частки добувних галузей. Зростало значення обробної промисловості. Випереджаючими темпами розвивалися виробництво електроенергії, газопостачання, хімічна промисловість. Розпочався перехід на нафтогазову сировинну базу. Друге місце за темпами розвитку, посідала електротехнічна галузь. Провідна роль, як і раніше, належала машинобудуванню. Виникли нові галузі: аерокосмічна, радіоелектронна та ін.

Істотною ознакою сільського господарства в економічно розвинених країнах був перехід до машинного виробництва стандартизованої продукції землеробства, широке впровадження досягнень НТП. Зменшилася кількість населення, зайнятого в сільському господарстві. Посилилася концентрація виробництва. Сільське господарство перетворилося на індустріальну галузь.

Інтенсивність динаміки та структурних зрушень національного господарства економічно розвинених держав визначалася досягненнями науково-технічного прогресу, який активізувався в середині 50-х рр. Відбулися істотні зміни у техніці, яка охопила такі види трудової діяльності людини: технологічну, транспортну, енергетичну, контрольно-управлінську. Почали широко застосовуватись автоматичні системи машин. З'явилися нові матеріали, натуральна сировина замінювалася штучною. На ґрунті фундаментальних відкриттів виникли нові технології — лазерна, плазмова тощо.

За невеликий відрізок часу, з 50-х до середини 70-х рр., з'явилися обчислювальні системи четвертого покоління, які стали технологічною та інформаційною основою перетворення індустріальної економіки в постіндустріальну. З середини 70-х рр. особливо швидко зростало виробництво персональних комп'ютерів. Створювалися гнучкі системи виробництва, які дозволяли швидко змінювати види товарів. Ще у 1968 р. з'явився перший гнучкий робот, а у 1974 р. створений перший комерційний робот, яким керував комп'ютер.

У середині 70-х рр. почався бурхливий розвиток енергозберігаючих виробництв. Величезні кошти вкладалися у технологічну перебудову. Використовувалися альтернативні джерела енергії, будувалися атомні електростанції. Бурхливо розвивалася біотехнологія — ще одна важлива галузь постіндустріального господарства. Наука взагалі перетворюється в безпосередню виробничу силу, скорочується термін від народження наукової ідеї до її реалізації, втілення у виробництво. У зв'язку з використанням новітніх технологій відбувається інтенсифікація виробництва.

Зменшуються не тільки енерго- та матеріаломісткість, а й розмір капіталовкладень і трудомісткість продукції. Знижуються затрати на сировину, обладнання, вивільняється велика кількість робочої сили, яка після перекваліфікації направляється у сферу послуг тощо. Змінюється характер і зміст праці. Різко зростає роль, соціальне і економічне значення інформаційної діяльності, виникають і розвиваються засоби масової інформації. Внаслідок цього у значній кількості людей з'являється вільний час — величезне багатство і досягнення сучасної епохи.

За таких умов виробництво не могло існувати без постійного використання наукових досліджень і конструкторських винаходів, тому постійно зростали витрати на науково-дослідні та дослідно- конструкторські розробки.

З'явилися науково-виробничі комплекси. Це були територіальні об'єднання корпорацій з науково-дослідними лабораторіями, створені та фінансовані державним і приватним капіталом для випуску нової продукції.

Розвиток національних господарств визначався значним зростанням капітальних вкладень. Причому основні витрати йшли не на розширення

виробничих площ, а на інтенсивні чинники розвитку економіки — модернізацію, автоматизацію виробничих процесів. Зросли капітальні вкладення у невиробничу сферу: освіту, фахову підготовку, науку, медицину.

У повоєнні роки зросла економічна могутність монополістичних об'єднань. Це був період злиття та поглинання фірм різних галузей господарства. Масовим явищем також стало виникнення транснаціональних корпорацій — монополій, що створювали за кордоном власні або спільні виробничі філії. Вже до середини 70-х рр. у світі діяло близько 100 тис. подібних корпорацій.

У таких умовах зростала економічна роль держави, яка в багатьох розвинених країнах була великим власником. Їй належало 15—25% національного багатства країни. Державні капіталовкладення спрямовувалися переважно в галузі, що забезпечували загальнонаціональні потреби: інфраструктуру, атомну промисловість, виробництво і розподіл електроенергії, водо-і газопостачання, транспорт, невиробничу сферу. Надавалися інвестиційні субсидії, позики для розвитку конкурентоспроможних галузей, модернізації та раціоналізації «старих». Значні кошти витрачалися на воєнні замовлення. У 1970 р. в США частка воєнних витрат у федеральному бюджеті становила 40%, у Японії — 7,1%, ФРН — 23,7%, Великобританії — 13,7%, Франції — 16,7%.

Велике значення у державному регулюванні мали податкові стимули: прискорена амортизація, зменшення податкових ставок, звільнення від сплати податків тощо. Валютні кризи зумовили втручання урядів економічно розвинених держав у валютно-фінансові відносини. Пошуки ефективних форм і методів державного регулювання економіки зумовили поступовий перехід наприкінці 60-х рр. до «структурної стратегії». Вона ґрунтувалася на заохоченні певних галузей до вдосконалення і регулювання структури господарства з урахуванням прогресивних змін у розвитку всесвітнього господарства. Фактично це був початок відходу від традиційних, за кейнсіанською теорією, макроекономічних методів. У повоєнні десятиліття в економічно розвинених країнах склалася сприятлива ситуація для підвищення життєвого рівня населення. Збільшувалися доходи громадян. У 50-ті рр. в країнах Європи реальна заробітна плата зросла вдвічі. Збільшення доходів населення спричинило зростання споживчих витрат і зміну самої структури споживання. Населення західних країн все менше грошей витрачало на харчування і все більше на товари тривалого користування: будинки, автомобілі, телевізори, магнітофони, пральні машини тощо.

Бурхливий економічний розвиток давав змогу виділяти значні кошти для виконання соціальних програм. До середини 70-х рр. у всіх країнах Заходу були створені ефективні системи соціального забезпечення. Вони надавали громадянам соціальну допомогу і соціальне страхування, гарантуючи державну підтримку протягом всього життя. Держава гарантувала допомогу інвалідам, сиротам, вдовам, багатодітним сім'ям, громадянам, життєвий рівень яких був менший від межі малозабезпеченості. Соціальні витрати в західних країнах складали 50—60% національного бюджету. Працездатне населення країн Заходу було охоплене різноманітними видами страхування: в разі безробіття, нещасного випадку, хвороби, пенсійне забезпечення.

В другій половині XX ст. провідні індустріальні країни поряд з бурхливим піднесенням економічного розвитку переживали і його спад. Зокрема, у 1974—1975 рр. вони відчували гостру економічну кризу, яка супроводжувалася значним абсолютним падінням виробництва: у США на 3%, у ФРН — на 7,5%, в Японії — на 14%. Подібний спад мав місце в інших розвинутих країнах. Різке погіршення кон'юнктури пояснювалося рядом причин, які в сукупності свідчили про початок переходу від індустріальної до постіндустріальної економіки.

Одна із причин кризи — різке підвищення цін на нафту і нафтопродукти (у декілька разів) країнами-експортерами нафти у 1973 р. Внаслідок цього зросли витрати, вартість товарів і відповідно зменшився попит з боку споживачів. Подорожчання енергоресурсів торкнулося не лише товаровиробників, а й домашніх господарств, сімейних бюджетів. Внаслідок цього скоротився приватний попит на велику кількість товарів. Найважчі наслідки мали місце в експортних галузях промисловості. Країни-імпортери змушені були через різке зростання цін зменшити свої замовлення, що призвело до скорочення виробництва і, відповідно, зменшення товарообігу. Вихід із кризи проходив відносно швидко, і вже у 1976—1977 рр. було подолано «нафтовий шок» і досягнуто значного зростання виробництва, причому знову в традиційних галузях. Проте це був останній спалах традиційної індустрії. Одночасно відбувався прискорений розвиток новітніх виробництв і галузей: електронної, аерокосмічної промисловості, виробництва роботів і біотехнологічних виробництв.

Підсумком економічного розвитку провідних країн світу стало виділення трьох панівних центрів: США, Японії, Західної Європи — головним чином країн Європейського Союзу. В 1990 р. на ці країни припадало 59,3% світового експорту (США — 11,5%, ЄС — 39,4%, Японія — 8,4%) та 60,7% світового імпорту (США — 14,5% , ЄС — 39,6% , Японія — 6,6%).

Міжнародні порівняння показують, що економіка США забезпечує найвищі показники ВВП на душу населення. Сьогодні США — це держава з високорозвинутою економікою інтенсивного типу, більш передовою порівняно з іншими країнами світу галузевою і відтворюючою структурами. З більшості найважливіших напрямів науково-технічного розвитку, технічної озброєності підприємств, ступеня насиченості господарства інформаційними технологіями, сучасними системами зв'язку тощо США випереджають своїх конкурентів. Водночас, як свідчать розрахунки, США поступово втрачають свої позиції у рівні зростання продуктивності праці, динаміці середньорічних темпів приросту ВВП, знижується частка країни у світовій продукції обробної промисловості. Прогнозується, що США зрештою поступляться першим місцем у машинобудуванні країнам ЄС, а в електроніці — Японії, яка збереже також головну роль у виробництві електротехнічного устаткування.

Японія на кінець XX ст. являє собою економічно могутню державу, що володіє промисловістю, оснащеною найновішими технологіями, має великі валютно-фінансові ресурси, займає міцні позиції у міжнародному поділі праці. Показники продуктивності праці в країні — одні з найкращих у світі. Причому за останні десятиріччя збільшення продуктивності праці випереджало

зростання заробітної плати, а заробітна плата поступово стала однією з найвищих у світі. Японія — одна з найбільших торгових держав світу, причому 98% її експорту припадає на готові промислові вироби. Наприклад, на її частку припадає понад 2/5 кількості обчислювальної техніки, що надходить на світовий ринок, а також морських суден, мотоциклів та роботів; понад 1/5 обсягу продажу автомобілів, сталі, текстильних виробів.

З огляду на рівень економічного розвитку в післявоєнний період серед західноєвропейських країн виділяються ФРН, Франція, Великобританія та Італія. На цю «велику четвірку» припадає більше третини території і дві третини населення Західної Європи. Хоч частка цього регіону у ВВП і промисловій продукції серед розвинутих країн світу знизилась порівняно з 60-ми рр., ці держави концентрують у своїх руках величезний економічний потенціал. Головною «винуватицею» тенденцій до зменшення питомої ваги «четвірки» у західноєвропейській економіці є Англія, частка якої з 1960 р. зменшилась у ВВП Західної Європи на 25%. Водночас частка Франції та Італії у ВВП за цей період Трохи підвищилась. Найрозвинутішою і стабільною в економічному розвитку залишається ФРН, на яку не вплинуло навіть об'єднання з НДР, що зумовило використання величезних ресурсів для «підтягування» економіки останньої. Частка ФРН у західноєвропейському ВВП складає близько 20%.

Отже, бурхливий розвиток науки, техніки, технології в другій половині ХХ ст. в провідних країнах світу зумовив створення концепції постіндустріального суспільства. Її головним теоретиком є американський соціолог Д. Белл, який вже на початку 70-х рр. вказував на визначальні риси нового суспільного устрою, що зароджувався. Якщо в доіндустріальну епоху головним виробничим ресурсом була мускульна сила, в індустріальному — машинна техніка, то на постіндустріальній стадії таким ресурсом стає знання, інтелект. Метою стає не кількість вироблених благ, а їхня якість — і в ширшому розумінні — якість життя. Відповідно провідною соціальною групою постіндустріального суспільства стають не селяни, не робітники, а представники інтелектуальних професій, практики нових наукомістких технологій та інформаційних послуг.

5. «Спільний ринок» — Європейський Союз

У 50-х рр. в більшості європейських держав були розвинуті індустріальні господарства. Їхній розвиток відзначався динамічністю і стабільністю. Швидкі темпи економічного зростання доповнюються початком органічної інтеграції в єдиний західноєвропейський економічний простір. Організаційне оформлення цей процес отримав ще у 1951 р. Саме тоді у Парижі (Паризька угода) було створено Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС). До нього ввійшли ФРН, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург. Ця міжнародна організація об'єднала кам'яновугільну, залізорудну, металургійну галузі промисловості і контролювала 60% виплавлення сталі, 50% видобутку кам'яного вугілля в Західній Європі.

Важливим кроком в інтеграційному процесі було підписання Римського

договору про створення Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС). Договір підписали у 1957 р. шість вищеназаних західноєвропейських країн. Мета Співтовариства — створити «спільний ринок», забезпечити рівномірний розвиток, стабільність і добробут населення у Західній Європі. Для цього передбачалося ліквідувати митні бар'єри і обмеження для ввозу і вивозу товарів, капіталів, сприяти пересуванню людей. Договір передбачав також проведення єдиної торговельної політики стосовно третіх країн, усунення перепон для руху капіталів Європейського інвестиційного банку і т. ін. Фундаментом існування і розвитку Співтовариства мали бути вільна торгівля і конкуренція. Євроатом, створений у тому ж році, мав координувати розвиток атомної енергетики. У 1958 р. були утворені вищий виконавчий, законодавчий та консультативний органи ЄЕС, відповідно: Комісія, Рада Міністрів та Європарламент. Бюджет Співтовариства формувався з внесків його членів.

Створення ЄЕС свідчило про подолання антагоністичного протистояння у Європі між індустріальними країнами, перш за все між ФРН і Францією. Вже у наступні десятиліття стали очевидними і незаперечними позитивні результати європейської інтеграції. З 1 липня 1968 р. було запроваджено єдиний тариф на ввезення товарів з третіх країн. Успішно проводилася єдина сільськогосподарська політика. З 1 січня 1993 р. функціонує єдиний внутрішній ринок Співтовариства, відмінена решта обмежень щодо руху товарів, послуг, капіталів та людей. Введені єдині стандарти на багато видів продукції. У листопаді 1993 р. вступив в силу Маастрихтський договір, згідно з яким до кінця десятиріччя Європейське Співтовариство має перетворитись у валютний, економічний і політичний Європейський Союз з єдиними зовнішньою політикою, громадянством та валютою. 1 січня 1999 р. на єдину валюту — євро — перейшли 11 держав ЄС. Протягом кількох років євро буде засобом безготівкового розрахунку поряд з національними валютами. У деяких країнах цінники вже зараз подвійні. З 2002 р. з'являться і готівкові євро.

На сучасному етапі до Європейського Союзу входить 15 країн. У 1973 р. до нього вступили Великобританія, Ірландія, Данія, що посилює роль і значення організації. У 1981 р. в ЄС вступила Греція, у 1986 — Іспанія і Португалія, у 1995 — Австрія, Швеція, Фінляндія. Кандидатами на вступ до ЄС є деякі країни колишнього соціалістичного табору — Польща, Чехія, Угорщина, Естонія та ін. Схиляються до поступового входження до Європейського Союзу й фактично всі нові незалежні держави європейської частини колишнього СРСР, в тому числі й Україна.

Отже, для господарського розвитку провідних країн світу друга половина ХХ ст. стала періодом поступової стабілізації основних галузей промисловості, зростання виробництва товарів масового споживання, підвищення життєвого рівня населення. Масове застосування досягнень науки, інформації та комп'ютеризації надало економічному розвитку технотронного характеру. Людська діяльність все більше набуває духовного виміру. Фізична праця поступається місцем розумовій. Індустріальна епоха трансформується в постіндустріальну.

Список рекомендованої літератури

1. Несененко П. П. Історія економічних учень : навч. посіб. / П. П. Несененко, О.А. Артеменко. Одеса : ОНЕУ : ФОП Гуляєва В. М., 2017. 448 с.
2. Пармаклі Д.М. Історія економічних вчень : навч. посіб. / Д.М. Пармаклі, С.В. Філіппова, Н.А. Добрянська. Одеса, 2018. 113 с.
3. Сало І.В. Становлення економіки України. (Від Київської Русі до 1917 року) : монографія / І.В. Сало. Суми : Університетська книга, 2016. 300 с.
4. Уразов А. У. Основи економічної теорії. / А. У. Уразов., І. В. Вікарчук . Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 312 с.
5. Шевченко О.О. Історія економіки та економічної думки. Сучасні економічні теорії : навч. посіб. / О.О. Шевченко. Київ : Центр навчальної літератури. 2019. 288 с.
6. Якобчук В.П. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. / В.П. Якобчук, Ю.В. Богоявленська, С.В. Тищенко. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 476 с.

Зміст

Вступ.....	3
1. Предмет і метод історії економіки та економічної думки.....	4
2. Економічна думка стародавнього та античного світу.....	20
3. Економічна думка середньовіччя.....	28
4. Меркантилізм	41
5. Класичний школа політичної економії.....	50
6. Еволюція класичної школи, її альтернативні напрями.....	61
7. Марксизм	67
8. Маржиналізм. Неокласична теорія.....	84
9. Інституціоналізм.....	94
10. Кейнсiанство. Неолібералізм.....	97
11. Мануфактурний період світової економіки.....	105
12. Промисловий переворот у провідних країнах світу.....	108
13. Індустріалізація та її наслідки (в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст.).....	116
14. Світове господарство у міжвоєнний період (1918-1939 рр.)	125
15. Економічний розвиток провідних країн світу в 1939 – на початку 2000-х років.....	136
Список рекомендованої літератури.....	149
Зміст.....	150

Навчальне видання

Економічна історія: курс лекцій
для здобувачів вищої освіти спеціальності 071 «Облік і оподаткування»,
072 «Фінанси, банківська справа та страхування»

Золотих Ірина Борисівна
Лесік Ірина Миколаївна

Комп'ютерний набір і верстка
І.М. Лесік

Формат 60x84/1/16 Уд.друк. арк. 9,0

Тираж 100 прим. Зам. №_____

Надруковано у видавничому відділі

Миколаївського національного аграрного університету
54020, М. Миколаїв, вул. Георгія Гонгадзе, 9

Свідоство суб'єктів видавничої справи ДК № 4490 від 20.02.2013